

Ольга Слоньовська

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

2-ге видання, перероблене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
Літера ЛТД
2021

УДК 812.161.2.09(075.3)

С48

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 22.02.2021 № 243)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Слоньовська О. В.

С48 Українська література : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / О. В. Слоньовська. — 2-ге вид., переробл. — Київ : Літера ЛТД, 2021. — 256 с.

ISBN 978-966-945-274-0

УДК 812.161.2.09(075.3)

Навчальне видання

СЛОНЬОВСЬКА Ольга Володимирівна

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти

2-ге видання, перероблене

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

Відповідальна за видання О. О. Кішко

У підручнику використано ілюстративний матеріал з Української Вікіпедії
(https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія)

Усі матеріали в підручнику використано з навчальною метою.

Підп. до друку 14.05.2021. Формат 70х100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,8. Обл.-вид. арк. 21,4. Наклад 20 757 пр. Зам.

Видавництво «Літера ЛТД». Україна, 03057, м. Київ, вул. Нестерова, 3, оф. 508.

Тел. для довідок: (044) 456-40-21.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6901 від 10.09.2019 р.

Віддруковано у ТОВ «КОНВІ ПРИНТ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 6115, від 29.03.2018 р.

03680, м. Київ, вул. Антона Цедіка, 12, тел. +38 044 332-84-73.

Електронний додаток, розширений варіант
підручника з літературознавчим словником:
<http://ukrlit8.e-litera.com.ua/>

ISBN 978-966-945-274-0

© Слоньовська О. В., 2021

© «Літера ЛТД», 2021

ДОРОГІ ВОСЬМИКЛАСНИКИ ТА ВОСЬМИКЛАСНИЦІ!

У вас за плечима вже великий багаж знань і чимало прочитаних книжок. Сподіваємося, вам припадуть до душі художні твори про минуле України, перше кохання ваших літературних ровесників, чудові сучасні поезії, з якими ви ознайомитеся на уроках української літератури цього року. Маємо надію, що вони розширять ваш світогляд і допоможуть реалізувати ваші творчі здібності.

Процес читання подібний до процесу спілкування: це своєрідний діалог між вами і текстом. Ви краще зрозумієте літературний твір, отримаєте насолоду від читання за допомогою рубрики **«Діалог із текстом»**.

Відповідаючи на запитання цієї рубрики, ви перевірите, чи уважно читали текст, з'ясуєте його художні особливості, схарактеризуєте образи твору.

Діалог із текстом

- 1 Відповідно до змісту поділіть пісню на дві частини. Про що розповідається в першій, а про що – в другій? Яка картина постає з перших рядків пісні? Якими засобами виразності її змальовано?

Осягнути зв'язок між літературними творами вам допоможе рубрика **«Діалоги текстів»**. Крім того, вона спонукатиме пригадати вивчене з інших предметів, зокрема з історії.

Щоб відповісти на ці запитання, треба поміркувати, як різні письменники інтерпретують схожі теми, образи, чому до них звертаються.

Так позначено
завдання для
самостійної
роботи

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте, який твір Андрія Чайковського про ординські набіги на Україну ви читали в 7 класі. Що спільного між цим твором і піснею «Зажирилась Україна»?
- 2 Знайдіть у бібліотеці або в інтернеті текст народної історичної пісні «За річкою вогні горять». Самостійно проаналізуйте цю пісню, зіставляючи з піснею «Зажирилась Україна».

Рубрика **«Мистецькі діалоги»** вчитиме вас розуміти інші види мистецтва, передусім малярство, а також театр, кінематограф. Ви уважно, крок за кроком, «читатимете» картини, порівнюватимете їх із вивченими літературними творами, збагнете, що між ними спільного і як вони впливають на людину.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини українського живописця Георгія Крушевського «Тривога», на якій відтворено, як козаки сповіщали своїх побратимів про напад ординців.

Ви кмітливі, налаштовані на перемоги і звершення молоді українці третього тисячоліття. У ваших руках книжка – найбільше духовне досягнення людства. Ми хочемо, щоб вона стала для вас не тільки джерелом знань, а й доброю наставницею і порадицею.

ЗМІСТ

<i>Художня література як одна з форм духовної діяльності людини</i>	<i>6</i>
---	----------

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ	10
-------------------------------	-----------

Українські історичні пісні	10
Зажурилась Україна	12
Та, ой, як крикнув же та козак Сірко	13
Ой Морозе, Морозенку	14
Максим козак Залізняк	16
Чи не той то Хміль (Пісня про Богдана Хмельницького)	17
За Сибіром сонце сходить (Пісня про Устима Кармалюка)	19
Пісні Марусі Чурай	21
Засвіт встали козаченьки	24
Віють вітри, віють буйні	25
Ой не ходи, Грицю...	26
Українські народні думи	28
Маруся Богуславка	33
Героїчний епос українського народу	37

СВІТ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ	42
--------------------------------	-----------

Тарас Шевченко	44
Думи мої, думи мої...	51
Ой три шляхи широкії...	53
Мені однаково, чи буду...	56
Леся Українка	57
Давня весна	60
Хотіла б я піснею стати...	61
Давня казка (<i>Скорочено</i>)	62
Володимир Сосюра	71
Любіть Україну!	76
Васильки	78
Осінь	79
Володимир Підпалый	80
...Бачиш: між трав зелених...	82
Зимовий етюд	83
Василь Голобородько	84
З дитинства: дощ	86
Наша мова	87
Теплі слова	88

ІЗ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ (кінець XX – початок XXI століть)

89

Василь Герасим'юк	90
Чоловічий танець	92
Іван Малкович	93
Із янголом на плечі (Старосвітська балада)	96
З нічних молитов	97
Анатолій Мойсієнко	98
Жовтень жовті жолуді... ..	101
Ігор Павлюк	102
Дівчинка	104
Вертатись пізно	104
Асоціації	105
Галина Кирпа	106
Мій ангел такий маленький... ..	108
Коли до вас темної ночі... ..	109

НАЦІОНАЛЬНА ДРАМА

110

Іван Карпенко-Карий	112
Сто тисяч (<i>Скорочено</i>)	116
Театр і драматичні твори: з часів Стародавньої Греції до сьогодні	129

З УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ

133

Михайло Коцюбинський	135
Дорогою ціною (<i>Скорочено</i>)	137
Олександр Довженко	151
Ніч перед боєм (<i>Скорочено</i>)	155
Ніна Бічуя	161
Шпага Славка Беркути (<i>Скорочено</i>)	164
Володимир Дрозд	196
Білий кінь Шептало (<i>Скорочено</i>)	200
Юрій Винничук	205
Місце для дракона (<i>Скорочено</i>)	209

УКРАЇНСЬКИЙ ГУМОР

230

Засоби гумору, їхня роль і значення в художньому творі	230
Валентин Чемерис	232
Вітька + Галя, або Повість про перше кохання (<i>Скорочено</i>)	236

Художня література як одна з форм духовної діяльності людини

Художня література є особливим видом мистецтва. А видів мистецтва чимало: це скульптура, архітектура, образотворче мистецтво у всій його різноманітності, музика, спів, балет, кіно, театр. Що ж єднає різні види мистецтва? Щоб відповісти на це запитання, треба з'ясувати, для чого мистецтво існує взагалі. Чи не для того ж, для чого існує краса?

Кожен із видів мистецтва, як і краса, насамперед дарує нам насолоду. Звісно, відвідавши художню виставку, концерт або театральну виставу, ми не збагачуємося матеріально, але неодмінно здобуваємо багатство духовне, яке полягає у романтичній піднесеності, гарному настрої, приємних враженнях. Нести людям прекрасне й незабутнє – основне призначення мистецтва. Цю його функцію називають *естетичною* (від грецького слова «естетика», що перекладається як «наука про прекрасне»).

Крім естетичної, усі види мистецтва, зокрема й художня література, мають інші функції. Такою є насамперед виховна, адже мистецтво прищеплює нам естетичні смаки, впливає на наші розум і душу, спонукає нас ставати кращими. Виховну функцію поруч з усіма видами мистецтв виконує й художня література, яка впливає на людей за допомогою слова.

Ще одна важлива функція мистецтва – *пізнавальна*. Якщо йдеться про живопис, то картини Івана Айвазовського, наприклад, дають змогу навіть тому, хто ніколи не бачив моря, пізнати його дивовижну красу, силу, могутність і навіть небезпечну для мореплавця стихію. Якщо говоримо про літературу, то нам не треба мандрувати з китобоями – достатньо зануритися у пригодницький світ повістей Миколи Трублаїні; немає потреби записуватися в загін космонавтів – досить узяти в бібліотеці фантастичні твори Олеса Бердника.

Змодельований письменником художній світ дає змогу читачеві ніби подумки вести розмову з представниками різних поколінь: руськими князями, вождями індіанців, мисливцями у джунглях Африки, представниками наукових експедицій, які досліджують Антарктиду, планету Марс чи океанські глибини. До того ж художня література здатна вихоплювати для вашого ознайомлення гігантський діапазон людського життя. Іноді події у книжках тривають десятиліттями, на сторінках живуть сотні героїв, а в деяких художніх творах передано лише мить, спалах почуття, настрої одного героя.

Важливо й те, що художня література здатна прогнозувати наукові відкриття, скеровувати науковців на нові гіпотези. Згадаймо фантастичні романи Жуля Верна, у яких ще до ери повітроплавання йшлося про те, що стало доступним людству лише через століття: і подорожі навколо світу, і польоти на Місяць. Та найважливіше: художні твори – це якщо не детальна розповідь, то бодай натяк на величезні приховані можливості людини, тому література допомагає людям пізнавати самих себе, розуміти причини власних учинків, почуттів, уловлювати зміст своїх явних і потаємних намірів і бажань. Мистецтвознавець Платон

«Кажуть, що треба багато читати, а не читати багато чого».

Пліній Молодший

«Художник – брехун, але мистецтво – правда».

Андре Моруа

«Кожен художній твір належить своєму часу, своєму народові, своєму середовищу».

Георг Гегель

Білецький слушно нагадав про них: «Мистецтво, подібно до мови, є засобом спілкування людей, подібно до науки – засобом пізнання дійсності, подібно до педагогіки і моралі – засобом виховання, прищеплення знань і норм поведінки в суспільстві».

Сучасна канівська художниця Галина Морозова влучно зазначила: «Картини – це ті самі книги, тільки написані фарбами». Погоджуючись із нею, скажемо, що класична музика – це також книжка, але витворена у звуках, балет – книжка мовою пластики, жестів, рухів. Щоб збагачуватися духовно, самовдосконалюватися, уміти вслухатися, роздумувати, уявляти, мріяти, вкрай потрібна підготовка, спеціальна освіта та практика пізнання культури.

Утім, театральну виставу, кіно, а особливо – книжку, здатні зрозуміти і сприйняти майже всі. Інша річ, що черпає з книжки кожен із нас стільки, скільки спроможний із неї взяти й у своїй пам'яті та уяві вмістити. Український мудрець Григорій Сковорода називав це законом нерівної рівності й пояснював його на прикладі фонтана, який наповнює амфори різної місткості. Хоча всі ці посудини різної величини, кожна з них – повна, від найменшої до найбільшої.

Красне письмо оперує таким літературознавчим поняттям, як образ. Художні образи поділяють на образи-персонажі, образи-символи, образи-деталі, про що ви вже маєте уявлення з попередніх класів.

Художні образи багатозначні. Читач здатний інтерпретувати їх по-своєму, він насправді завжди є умовним співавтором письменника. Англійський письменник Джозеф Конрад (1857–1924) наголошував: «Автор пише тільки половину книжки. Другу половину вже додає від себе читач». Закладена в художніх образах багатозначність творить простір для читацької уяви, робить художній твір придатним для розуміння людьми різного рівня інтелекту, з різними почуттєвою сферою, уподобаннями, моральними орієнтирами, вихованням, світоглядом.

Також розрізняють словесні зорові, слухові й тактильні (ті, що сприймаються дотиком) образи. Щоб проілюструвати вам, як ці різноманітні словесні образи активізують нашу творчу уяву, змушують долучити життєвий досвід і перенести переживання й відчуття на зміст того, про що йдеться в художньому тексті, наведемо уривок із вірша сучасного українського письменника Станіслава Тельнюка:

Ох, як гостро палають, як хутко згасають вогні!
Потім – темряви шило розпечено лізе ув очі...
У історії завше – короткі-короткі дні
І такі безконечні ночі...

Перші два рядки цієї поезії містять дуже вдалі зорові й тактильні словесні образи, які, до того ж, сприймаються як багатозначні, тому кожен читач зрозуміє їх по-різному: хтось уявить вечірні вогнища, хтось – пожежу, хтось – вуличне освітлення далекого міста чи ліхтар маяка. Картина динамічна, яскрава: сліпуче полум'я, що швидко гасне, – тому після такого яскравого освітлення темрява ріже очі, наче гостре та ще й розпечене шило. Два наступні рядки вже не описові, а асоціативні, тобто враження від них у нашій уяві виникають на основі зіставлення. Подібно до того, як яскраво горіли, проте швидко згасли вогні, сприймаються духовні злети людської думки, блискучі перемоги, визначні досягнення. Натомість час безпросвітної неволі, бездержавності та поразок автор порівнює з довгими темними ночами.

За допомогою тропів (епітетів, порівнянь, метафор та ін.) письменник намагається якнайточніше описати те, що пропонує уявити читачеві. Без належного контакту автора з читачем, без їхньої спільної творчості, коли читач стає спів-

автором, дофантазовує те, про що письменник не сказав, а тільки натякнув, книжка не стане захопливою, улюбленою, від читання якої неможливо відірватися.

Художній образ – форма художнього освоєння світу письменником чи іншим митцем. На відміну від наукового пізнання, де образ подається у вигляді абстрактних понять, у художньому образі збережено його цілісність, життєвість, конкретність, предметно-почуттєвий зміст. Різні види мистецтва мають суттєво інші засобами та матеріалами для створення певних художніх образів. Маляр, наприклад, створюючи образи на полотні, використовує фарби, музикант – звуки, балетмейстер – певні елементи танцю й пантоміми. Письменник завжди володіє майстерністю словесного малювання. Високий рівень образності літературних творів виявляється найважливішою і водночас найхарактернішою особливістю творення художньої дійсності.

Автор у творі завжди присутній, але не завжди зримий. Він має свою думку про те, що описує, про вчинки персонажів, про причини непорозумінь або ворожнечі між ними. Іноді власне ставлення автор висловлює прямо, однак найчастіше приховує свою позицію. Пригадайте, для прикладу, проаналізовані в 6 та 7 класах оповідання. З перших сторінок твору Володимира Винниченка «Федько-халамидник» головний герой постає розбишакою, навіть кривдником фізично слабших хлопчиків, і нам здається, що й сам автор осуджує свого героя. Проте згодом помічаємо, що письменник підказує: «халамидник» – не пропаща дитина, а щира душа, справжній друг, на відміну від «ідеального» панича Толика. Якщо ж неуважно прочитати оповідання «Скарб» Олекси Стороженка, може видатися, що автор схвалює поведінку Павлуся, але насправді митець висміює ледарство, особливо коли запитує в читачів, чи хотіли б вони такого «щастя», яке випало його героєві.

Художній твір – це явище художньої літератури, основна форма її існування як мистецтва слова. Специфіка літературних творів полягає в тому, що автори часто використовують вигадку. Тому те, що існує в рамках художнього твору, відповідає законам художньої правди. Так, художній час суттєво відрізняється від часу реального, бо про подію, яка триває лічені хвилини, автор може розповідати на кільканадцятьох сторінках, а великий проміжок часу охопити одним коротеньким реченням, наприклад: «Минув рік». Деякі герої творів мають прототипів – реальних людей. Але й історичні художні герої не є копіями реальних людей, і навіть в автобіографічному творі не відтворено всю життєву правду. Автор завжди має право на художній вимисел і свою інтерпретацію події або поведінки історичної особи.

Щоби правильно зрозуміти зміст, виявити авторську позицію, треба вміти належно аналізувати художній твір. Деякі навички такої роботи ви вже здобули в 5–7 класах. Ви навчилися переказувати прочитане, розкривати характер персонажа, порівнювати двох-трьох дійових осіб, знаєте, що таке портрет, пейзаж, епітет, метафора, порівняння. Набуті знання з теорії літератури дають вам змогу почуватися критиками, літературознавцями, самостійно інтерпретувати твір.

У 8 класі ви дізнаєтеся про основні типи аналізу художнього твору. Найпростіший із них – аналіз «услід за автором», тобто за ходом розповіді в художньому творі. Під час пообразного аналізу розглядаємо кожен образ-персонаж окремо, а потім порівнюємо і робимо висновки. Найскладнішим є сюжетно-композиційний аналіз, бо стосується будови твору та розгортання подій за сюжетними лініями. Практичне використання різних типів аналізу художнього твору допоможе вам краще зрозуміти його зміст, рівень художності та авторську позицію.

Бажаємо вам цікавого читання запропонованих програмою художніх творів!

Діалог із текстом

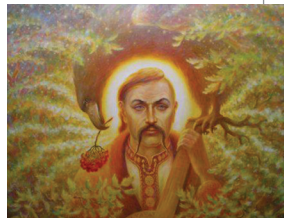
- 1 Перелічіть, які види мистецтва ви знаєте. Який із них ваш улюблений і чому?
- 2 У чому полягає подібність між мистецтвом і красою? Як ви розумієте словосполучення «матеріальні статки» й «духовне багатство»? Чому обидва складники необхідні для повноцінного людського життя, однак духовне багатство завжди має бути важливішим, аніж матеріальні статки?
- 3 Які види аналізу художніх творів ви знаєте і яким із них найчастіше послуговуєтеся?
- 4 У чому полягають особливості художнього твору? Перелічіть його основні ознаки. Доведіть потребу художнього домислу у творі.
- 5 Що ви довідалися про особливості художнього часу? Чому просте «фотографування» життя письменником виявилось б нецікавим для читачів?
- 6 Доведіть, що художню літературу можна вважати особливим видом мистецтва. До яких мистецтв вона найближча? Відповідь належно обґрунтуйте.
- 7 Доведіть, що художні образи притаманні не тільки літературі, а й іншим видам мистецтва.
- 8 У літературознавчому словничку, поданому в розширеному варіанті підручника під QR-кодом, знайдіть і випишіть у зошит терміни «герой», «персонаж», «символ», «метафора», «порівняння», «епітет». Доберіть із художніх текстів (за вашим вибором) по два-три образи-символи, метафори, порівняння й епітети і запишіть їх у зошит.
- 9 Випишіть по два-три слухові, зорові й тактильні словесні образи з ваших улюблених віршів українських поетів.

Діалоги текстів

- 1 Уважно прочитайте подані крилаті вислови про книжку та читання. Поясніть один із афоризмів (на ваш вибір). Користуючись інтернетом, знайдіть цікаву інформацію про автора вислову.
- 2 Іван Франко наголошував, що художніми образами-персонажами письменник населяє уявний світ власної повісті, поеми чи твору будь-якого іншого літературного жанру, за допомогою художніх образів зримо малює ніби реальні, живі «безмежно широкі панорами, з кольорами, постатями, з рухом, запахом, смаком, дотиком». Прокоментуйте ці слова Івана Франка про художній образ.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте репродукцію картини сучасного художника Віктора Крижанівського «Козак Мамай». На відомих народних картинах Мамай завжди при шаблі, кобзі чи бандурі й поруч із вороним конем. Чому у В. Крижанівського інше уявлення про легендарного козака? Поясніть важливі деталі картини, що увиразнюють центральний образ: ореол довкола голови козака, степовий орел із гілочкою червоної калини, дуб, що виростає з легендарного національного українського музичного інструмента. На основі аналізу цього художнього полотна доведіть припущення Галини Морозової, що намальована пензлем картина – це книжка, написана фарбами.
- 2 Розгляньте картину Тетяни Голембієвської «Подруги» й доведіть, що колоритний народний одяг дівчат виразно вказує на регіон їхнього проживання. Як ви гадаєте, народні мистецтва, вишивка, фольклор є елементами культури чи елементами побуту? Чому ви так вважаєте? Свою відповідь належно обґрунтуйте.

▲ Віктор Крижанівський.
Козак Мамай (2006)

▲ Тетяна Голембієвська.
Подруги (1959)

Усна народна творчість

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИЧНІ ПІСНІ

Історичні пісні – героїчний епос¹ українського народу – донесли до далеких нащадків промовисті свідчення про славне минуле, звияту й подвиги легендарних полководців. Письменник Володимир Дрозд підкреслював: «Українська народна

півня – це сторінка історії, частинка нашої душі. В народній пісні – біль і радість часу, які через століття стають нашими болями й радіщами».

півня – це сторінка історії, частинка нашої душі. В народній пісні – біль і радість часу, які через століття стають нашими болями й радіщами».

Справді, впродовж багатьох століть народна історична пісня була щирим і правдивим словом про історію нашого народу. Вона виховувала, підтримувала, окриляла й надихала. Пісня пробуджувала національну гідність та свідомість і переконливо засвідчувала: народ, у якого були такі герої, – безсмертний, він не зникне безслідно з лиця землі.

Історичні пісні надзвичайно різноманітні. У них розповідається і про напади орд, і про неволю, і про славних козацьких полковників та гетьманів, і про народних месників. Проте всі ці пісні об'єднує дух непокори, волелюбства, жертвова готовність героїв віддати життя за рідний край та його народ.

Історична народна пісня – ліро-епічний твір про конкретні чи типові історичні події або про реальних історичних осіб та безіменних героїв, полководців і месників.

Основні риси історичних пісень:

- ▶ усі рядки рівноскладові, правильно чергуються наголошені й ненаголошені склади;
- ▶ текст пісні переважно поділений на куплети, які складаються з чотирьох або рідше двох віршорядків;
- ▶ опис події або звияжного вчинку, наявність сюжету.

За тематикою зображення історичні пісні поділяють на такі види: *про боротьбу проти татаро-турецького поневолення* («За річкою вогні горять», «Зажурилась Україна», «Та, ой, як крикнув же козак Сірко»); *про боротьбу проти національного і соціального гніту*, а саме: пісні про визвольні бої із польською шляхтою («Ой Морозе, Морозенку», «Максим козак Залізняк», «Чи не той то Хміль»), пісні про народних месників-повстанців («Ой наварили ляхи пива» (про Івана Гонту), «За Сибіром сонце сходить» (про Устима Кармалюка), «Ой попід гай

A painting by J.M.W. Turner titled 'Rain, Steam, and Great Railway Bridge'. It depicts a woman in a long, patterned dress standing in a field of tall grass and wildflowers, looking out over a landscape. In the distance, a bridge is visible, and a train is crossing it. The scene is set in a hazy, rainy atmosphere.

Українські історичні пісні 11

ЗАЖУРИЛАСЬ УКРАЇНА

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрі молодії –
У полон забрано:
Як заняли, то й погнали
До пана, до хана.
Годі тобі, пане-брате,
Гринджоли¹ малювати,
Бери шаблю гостру, довгу
Та йдем воювати!

Ой ти станеш на воротях,
А я в закаулку²,
Дамо тому стиха лиха
Та вражому турку!
Ой ти станеш з шабелькою,
А я з кулаками,
Ой щоб слава не пропала
Поміж козаками.
Ой козак до оружини,
Бурлака до дрюка:
Оце тобі, вражий турчин,
З душею розлука.

Гринджоли (діалектне) –
сани, санчата.

Закаулк (діалектне) –
провулок. Тут: за рогом,
в засаді.

Діалог із текстом

- 1 Відповідно до змісту поділіть пісню на дві частини. Про що розповідається в першій, а про що – в другій? Яка картина постає з перших рядків пісні? Якими засобами виразності її змальовано?
- 2 Знайдіть у тексті й процитуйте рядки, у яких звучить заклик до визвольної боротьби.
- 3 Який настрій переважає в цьому пісенному творі: сумний, мінорний чи оптимістичний, мажорний? Свою відповідь аргументуйте.
- 4 Уявіть Україну в образі матері, опишіть її зовнішній вигляд, становище та гнітючі переживання згідно зі змістом цієї пісні.

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте, який твір Андрія Чайковського про ординські набіги на Україну ви читали в 7 класі. Що спільного між цим твором і піснею «Зажурилась Україна»?
- 2 Знайдіть у бібліотеці або в інтернеті текст народної історичної пісні «За річкою вогні горять». Самостійно проаналізуйте цю пісню, зіставляючи з піснею «Зажурилась Україна».
- 3 Пригадайте, що вам відомо з історії про набіги турків і татар на Україну. Чим були страшні такі напади і як вони відбивалися на економічному й духовному житті українців?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину українського живописця Георгія Крушевського «Тривога», на якій відтворено, як козаки сповіщали своїх побратимів про напад ординців.

У степу споруджували сторожові вежі (їх ще називали «фігурами») на невеликій відстані одну від одної, щоб неозброєним оком можна було побачити сигнал (дим або вогонь) у разі тривоги. Щоб подати звістку, запалювали бочку зі смолою або порохом.

- Що саме зображено на передньому плані картини?
- Чим зайняті козаки?
- Чому один із них уже на коні? Для чого під «фігурою» заготовлено кілька бочок?
- Чи вдалою, на вашу думку, є назва картини?
- Який час доби і пору року відтворено на цьому полотні? За якими ознаками ви зробили свій висновок?

▲ Георгій Крушевський.
Тривога (1889)

Іван Сірко (1605–1680) – багато разів демократично обраний кошовий отаман Запорозької Січі, славний козак-характерник, який нібито вмів перетворюватися на вовка. Прекрасний стратег і тактик, бувалий воїн, який майже ніколи не програвав битв із найпідступнішими ворогами. Вирізнявся дуже непокірним характером. Відмовився ставити свій підпис під Переяславськими статтями – угодою з Московією 1659 р. Царським урядом був засланий у Тобольськ. Після повернення із заслання до кінця життя залишився противником Москви. Про І. Сірка було знято кілька фільмів, зокрема «Запороги» (2005–2007) та «Гетьман» (2015), написано десятки пригодницьких прозових книжок, створено чимало віршів і поем.

◀ *Наталя Павлусенко. Кошовий отаман Іван Сірко (2020)*

ТА, ОЙ, ЯК КРИКНУВ ЖЕ ТА КОЗАК СІРКО

Та, ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та, ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана у гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі та виїжджає.
Гей, та ми ж думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Січі вилітали, –
Аж то військо та славнее запорозьке
Ой на Кримський шлях¹ із Січі виїжджало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Що то сизий орел по степу літає, –
Аж то Сірко на конику виїжджає.

Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє, –
Аж то військо та славнее запорозьке
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає, –
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає.

1 Кримський шлях – дорога, яка вела до Перекопа, тобто до фортеці, яку вважали воротами Криму. На Перекоп кошовий отаман Іван Сірко з козаками здійснив кілька успішних воєнних походів.

Діалог із текстом

- 1 Як варто розуміти вислови «добра слава», «гарна людина», «жертвний вчинок»? Чому поняття високої духовності й кришталевої чесності в усі віки були настільки важливими для представників нашого народу?
- 2 У цій пісні розповідається про кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка, українського національного героя. Яким постає Іван Сірко в пісні? Які порівняння вживає народ для кращого висвітлення образу свого улюбленця?
- 3 Підготуйте короткий усний виступ (на 10 речень) про Івана Сірка.
- 4 Битву Івана Сірка з татарами в пісні не описано, проте з тексту зрозуміло, що вона обов'язково закінчиться перемогою козаків. Чому народ упевнений у цьому? Дати правильну відповідь допоможе такий історичний факт: із п'ятдесяти п'яти битв, у яких Іван Сірко брав участь як полководець, він програв лише одну.

 Діалоги текстів

- 1** Історія свідчить, що кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко в 1669 році організував похід козаків на узбережжя Чорного моря і зруйнував турецьке місто Очаків, добре укріплену ворожу фортецю. Знайдіть відомості про цей похід і підготуйте короткий усний виступ. Порівняйте, як описано похід козаків на турків у пісні «Гей, та то ж не грім у степу гуркотає», уривок з якої подаємо:

Як набігли на татарську засаду,
Крикнув Сірко на козацьку громаду:
«Гей, молодці, добре бийте, рубайте,

Татарву геть на боки розкидайте!»
Пішли ж козаки між ордою шататися,
Почала орда, як снопи, валяться.

У чому головна відмінність історичного й художнього описів?

- 2** З допомогою вчителів української мови і літератури та зарубіжної літератури, а також учителів інформатики започаткуйте для вашого класу власний блог або створіть у соцмережі групу за інтересами про українську літературу, яку ви вивчаєте цього року у 8 класі (поезію, прозу, драму). Дотримуючись правил етики та авторських прав (вказувати імена, прізвища авторів, назви творів, інформаційні ресурси тощо), систематично готуйте дописи, відгуки, пояснення тощо.

Мистецькі діалоги

- 1** Уважно розгляньте образ Івана Сірка на картині художниці Наталі Павлусенко (с. 13). Які художні деталі тут відіграють знакову роль? Опишіть вираз обличчя кошового отамана Івана Сірка. З чого саме стає зрозуміло, що за плечима цієї людини – великий і важкий життєвий досвід? Чому одяг Івана Сірка не є розкішним, багатим, особливим у козацькому середовищі? Чи можна цього кошового отамана вважати справжнім лицарем-оборонцем рідної землі? На основі яких фактів? Порівняйте художній образ-персонаж, виконаний фарбами й пензлем, зі словесним художнім образом, поданим у пісні, а також із тим, який склався у вашій уяві.

▲ Лео Хао. Характерник (2008)

- 2** Уважно розгляньте картину сучасного художника Лео Хао «Характерник». Її зміст суголосний із українськими народними легендами про кошового Івана Сірка, що нібито народився із зубами, а в дорослому віці вмів обертатися на вовка й у такий спосіб вивідував слабкі місця оборони ворогів перед тим, як напасти на їхні укріплення.

Що ви можете сказати про кольорову гаму художнього полотна? Чому вона саме така? Чи доречна для художнього полотна такого змісту? Яким постає перед вами козак-характерник? Чому в його руці шабля? Що свідчить про його фізичну силу? Хто його супроводжує? Як степові хижакі ставляться до чародійника?

Цікаво знати!

Морозенко (рік народження невідомий – 1649) – один із найближчих соратників Б. Хмельницького, полковник Війська Запорозького Станіслав Мрозовицький. У юності навчався у Краківському й Падуанському університетах. Проявив себе як надзвичайно розумний і сміливий полководець. Козаки дуже любили Морозенку і ще за життя складали про нього легенди й пісні. Загинув у битві під Збаражем.

◀ Олена Звягінцева. Мороз-Морозенко (2016)

ОЙ МОРОЗЕ, МОРОЗЕНКУ

Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаچه!
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.
Ой не так же Україна,
Як рідная мати, –
Заплакала Морозиха,
Та стоячи біля хати.

«Не плач, не плач, Морозихо,
Не плач, не журися:
Ходім з нами, козаками,
Мед-вина напийся!»
«Ой щось мені, козаченьки,
Мед-вино не п'ється,
Бо вже син мій, Морозенко,
З ворогами б'ється».

Із-за гори, з-за крутої
Військо виступає,
Попереду Морозенко
Сивим конем виграває.

То не грім в степу гуркоче, –
Хмара світ закрила:

То ж татар велика сила
Козаченьків обступила.

Бились зранку козаченьки
До ночі глухої:

Полягло чимало славних, —
Ворогів утрое.

Ні один козак не дався
Живим у неволю;

Полягли всі до одного
За України волю.

Не вернувся й Морозенко,
Голова завзята,
Замучили молодого
Вороги прокляті.

Вони ж його не стріляли,
Упень не рубали,
Тільки з його, молодого,
Живцем серце виривали.

Поставили Морозенка
На Савур-могилу:
«Дивись тепер, Морозенку,
На свою Вкраїну!»

Вся ти єси¹, Україно,
Славою покрита,
Тяжким горем та сльозами,
Та кров'ю полита!

Доки над хрещеним миром
Світить сонце буде,
Сії пісні, сії думи
Не забудуть люди.

¹ Єсі (давньоруське) – є.

² Троп – художній засіб.

Діалог із текстом

- 1 Пісня «Ой Морозе, Морозенку» має багато варіантів. Про що це свідчить?
- 2 Яким саме народний герой постає у цій пісні? Знайдіть відповідні рядки в тексті, процитуйте й поясніть зміст яскравих тропів².
- 3 Для чого введено образ матері народного героя? Що втратила б пісня без нього? Чому?
- 4 Пригадайте, що таке паралелізм (використайте «Літературознавчий словничок», поданий у розширеному варіанті підручника під QR-кодом) і для чого саме цей художній засіб вживається в народних піснях?
- 5 Які яскраві художні деталі містить народна пісня «Ой Морозе, Морозенку»?

 Діалоги текстів

- 1** В одному з варіантів пісні «Ой Морозе, Морозенку» є такі рядки:

За річкою, за Лиманом
Покопані *шанці*³...
Взяли, взяли Морозенка
В неділеньку вранці,
Посадили Морозенка
На тесовім стільці,

Витягнули в Морозенка
З чересу⁴ червінці.
Посадили Морозенка
На жовтім пісочку,
Зняли, зняли з Морозенка
Криваву сорочку.

³Шанці (діалектне) – окопи.

⁴Черес (діалектне) – пояс.

Як ви думаєте, з якою метою в пісні відтворено натуралістичну сцену пограбування і катування героя ворогами? Як ви розумієте метафору «кривава сорочка»?

- 2** В іншому варіанті цієї пісні передано недобре передчуття старої Морозиhi. Які художні засоби використано в цих рядках:

У неділю ранесенько
Та ще до схід сонця
Заплакала Морозиха,
Сидя край віконця:

«Ой щось рано-ранесенько
Став мак розпускаться, –
Мабуть, син мій Морозенко
В неволю попався»?

3 Герой пісні «Ой Морозе, Морозенку» – один із соратників Богдана Хмельницького. Деякі фольклористи вважають, що в пісні йдеться про осавулу Кропивнянського полку Нестора Морозенка, який приятелював із легендарним Максимом Кривоносом. Інші стверджують, що Морозенко у пісні – це полковник Станіслав Мрозовицький, який загинув у бою під Збаражем. У бібліотеці або в інтернеті знайдіть баладу «Морозенку» Оксани Пахльовської. Як ви думаєте, з якою метою поетеса згадує багатьох діячів культури і науки? Як саме перелік видатних людей проливає світло на особу юного Станіслава Мрозовицького? Поясніть, чому цей твір має ще одну назву – «Балада Падуанської осені».

Цікаво знати!

Максим Залізняк (1740 – рік смерті невідомий) – один із ватажків Коліївщини – гайдамацького повстання 1768 року. Повстанська рада в місті Умані навіть оголосила М. Залізняка гетьманом. М. Залізняк повів мову про відновлення гетьманату, тобто державності України. Російським урядом М. Залізняка з найближчими до нього гайдамацькими старшинами було засуджено до побиття батогами й жорстко катовано. Обличчя керівника Гайдамаччини тавровано розпеченим залізом. Кат вирвав Максимові ніздрі, як особливо небезпечному для Російської імперії каторжнику, щоб із понівеченим обличчям він ніде вже не міг заховатися. По дорозі до місця заслання – Нерчинська – неподалік від міста Білгорода Залізняк разом із півсотнею ув'язнених українців-гайдамаків зумів утекти. Є версії, що згодом успішно воював у війську російського селянського повстанського отамана Омеляна Пугачова. За іншою версією, М. Залізняка зловили і під конвоем доставили в Нерчинськ, де він помер у 1769 р.

▲ Антон Монастирський.
Запорожець (1932)

МАКСИМ КОЗАК ЗАЛІЗНЯК

Максим козак Залізняк,
Козак з Запорожжя,
Як поїхав на Вкраїну –
Як пишна рожал!

Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,
Обступили город Умань¹
В обідній годині.

Обступили город Умань,
Покопали шанці
Та вдарили з семи гармат
У середу вранці.

Та вдарили з семи гармат
У середу вранці,
Накидали за годину
Панів повні шанці...

Отак Максим Залізняк
Із панами бився,
І за те він славою
Гарною залучився.

Лине гомін, лине гомін
По степу німому, –
Вертаються козаченьки
Із бою додому.

¹ Умань – місто в Черкаській області, в козацькі часи – сотенне містечко Брацлавського полку, у час повстання – власність Потоцьких. У 1768 році на короткий час, 20–21 червня, гайдамакам удалося захопити Умань. Цю перемогу вважають найвидатнішою подією Коліївщини.

? Діалог із текстом

- 1** У пісні «Максим козак Залізняк» розповідається про ватажка народного повстання проти польської шляхти на Правобережній Україні в другій половині XVIII століття. Більшість повстанців були селянами (гайдамаками). Це повстання історики називають Коліївщиною (від слів колоти, колій). Проаналізуйте, як у пісні схарактеризовано Максима Залізняка?
- 2** Якими словами пісні змальовано бій гайдамаків із поляками під час облоги повсталими міста Умані? Як народ поставився до повстанців? Прочитуйте відповідні рядки пісні.
- 3** Історичні факти свідчать, що Максим Залізняк виявився талановитим воєначальником. За його вказівкою було зроблено перепис повсталих, поділено їх на сотні й полки. Хоч геть-

манітет як український державний уряд був скасований Катериною II, Максим Залізняк проголосив себе гетьманом. Український народ зустрів цю звістку з великими надіями й захопленням. Уявіть, що ви опинилися серед повсталих і стали радником Максима Залізняка. Що саме ви порадили б йому зробити, щоб не зазнати поразки?

Діалоги текстів

- Знайдіть в інтернеті або історичній літературі та фольклорних збірках відомості про Максима Залізняка. Порівняйте думки щодо його керівної ролі в Коліївщині таких видатних українських істориків, як Микола Аркас і Михайло Грушевський, і погляди українського народу на цього месника у фольклорних легендах і піснях.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини українського художника Антона Монастирського «Запорожець» (с. 16). Чи викликає у вас портрет старого січовика певні асоціації з образом Максима Залізняка, який ви собі уявили під час читання історичної пісні? Які саме? Якими засобами художник передав горду вдачу свого героя і його повсякчасну готовність до боротьби? Чому, на вашу думку, увага портретиста концентрується на вольовому обличчі, сильних руках і козацькій шаблі?

Цікаво знати!

▲ Наталія Павлусенко. Богдан Хмельницький (2016)

Богдан Хмельницький (1595–1657) – один із найславніших козацьких гетьманів. Недарма українці говорили: «Від Богдана до Івана не було гетьмана», тобто від часу Богдана Хмельницького до Івана Мазепи ніхто не міг дорівнятися розумом, славою і звятягою до цих великих українських державників. У непросту історичну добу Б. Хмельницький проявив себе чудовим стратегом і тактиком. Готуючи збройне повстання проти Речі Посполитої, він повсюди розіслав гетьманські універсали, які закликали українців вступати до козацького війська, налагодив виробництво пороху, закупівлю зброї, гармат, харчів, фуражу для коней. За підтримки Османської Порти уклав союзницьку угоду з кримським ханом. Закономірно, що український народ створив багато пісень і легенд про Б. Хмельницького. Союз із Московією Б. Хмельницький сприймав як звичайну воєнну угоду – домовленість про спільні дії і підтримку на міжнародній арені. Проте ця угода обернулася страшною пасткою для України, втратою державності й більш ніж трьохсотлітньою неволею. Про Б. Хмельницького знято чимало фільмів, написано симфонічні поеми й опери, видано чимало біографічних книжок. Найвідомішими є роман-дилогія Павла Загребельного «Я, Богдан» та історичний роман у віршах Ліни Костенко «Берестечко».

ЧИ НЕ ТОЙ ТО ХМІЛЬ

(Пісня про Богдана Хмельницького)

Чи не той то хміль,
Що коло тичин в'ється?
Ой той то Хмельницький,
Що з ляхами¹ б'ється.

Чи не той то хміль,
Що по пиві грає?..
Ой той то Хмельницький,
Що ляхів рубає.

Ляхі, ляхкі,
ляшєньки – поляки.

Чи не той то хміль,
Що у пиві кисне?
Ой той то Хмельницький,
Що ляшеньків тисне.

Гей, поїхав Хмельницький
К Золотому Броду, –
Гей, не один лях лежить
Головою в воду.

«Не пий, Хмельницький, дуже
Золотої Води¹, –
Їде ляхів сорок тисяч
Хорошої вроди».

«А я ляхів не боюся
І гадки не маю –
За собою велику
Потугу я знаю.

Іще й орду татарську
За собою веде, –
А все того, вражі ляхи,
На вашу біду».

Ой втікали вражі ляхи –
Погубили шуби...
Гей, не один лях лежить,
Вищиривши зуби!

Становили собі ляхи
Дубовії хати, –
Ой прийдеться вже ляшенькам
В Польщу утікати.

Утікали вражі ляхи,
Де якії повки², –
Їли ляхів собаки
І сірії вовки.

Гей, там поле,
А на полі цвіти –
Не по однім ляшку
Заплакали діти.

Гей, там річка,
Через річку глиця³ –
Не по однім ляшку
Зосталась вдовиця...

¹Золотá Водá, Жовті Вóди – урочище у П'ятихатському районі Дніпропетровської області, де 16 травня (за новим стилем) 1648 року військо Богдана Хмельницького здобуло перемогу над польським військом.

²Повкі – тут: полки.

³Глиця – тут: місток на одну дошку, покладений через річку, струмок, болото для переходу.

Діалог із текстом

- 1 Яким полководцем постає Богдан Хмельницький у цій пісні? Як народ ставиться до нього?
- 2 Для чого в пісні подано діалог Богдана Хмельницького з безіменним співрозмовником, який попереджає козацького ватажка про великі ворожі сили, що йдуть назустріч?
- 3 На основі промовистих згадок у тексті доведіть, що йдеться саме про переможну битву козаків під Жовтими Водами. Які фольклорні назви урочищ згадано в пісні?

Діалоги текстів

- 1 У довідковій літературі або в інтернеті знайдіть історичні дані про битву Богдана Хмельницького з поляками під Жовтими Водами. Порівняйте реальну подію з її відтворенням у народній пісні. Що спільного та відмінного в описі одного й того самого історичного факту в художньому фольклорному творі й наукових історичних джерелах?
- 2 Знайдіть у довідковій літературі або в інтернеті цікаві відомості про похід Б. Хмельницького на Львів та початок облоги цього міста в 1648 році й коротко поділіться цією інформацією у класі на уроці.

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно розгляньте картину польського художника Яна Матейка «Богдан Хмельницький із Туган-Беєм під Львовом». На чийому

▲ Ян Матейко. Богдан Хмельницький із Туган-Беєм під Львовом (1885)

боці автор – поляків, які готові були сплатити величезні гроші, щоб тільки Богдан Хмельницький не захопив місто, чи гетьмана та його кримського союзника? Чому ви так вважаєте?

Яку роль відіграє образ католицького монаха, який просить Бога про допомогу? Що саме символізує вороння, яке зграєю вкриває небо? Як ви думаєте, про що й про кого співає козак-бандурист на передньому плані картини? Яким постає Богдан Хмельницький? Опишіть зовнішність і риси обличчя славетного гетьмана.

2

В інтернеті знайдіть картини інших художників, на яких відтворено битви або походи Богдана Хмельницького. Порівняйте картину, яка вам найбільше припала до серця, із репродукцією картини Я. Матейка, вміщеною у підручнику, й поясніть, що спільного, а що – відмінного в зображенні художниками гетьмана.

Цікаво знати!

Устим Кармелюк (Кармалюк) (1787–1835) – народний месник, керівник селянського руху непокори на Поділлі в 1813–1835 рр., народний улюбленець і славний герой багатьох українських легенд і пісень. Кармелюкові присвячено чимало літературних творів, зокрема найвідоміші – романи Михайла Старицького «Розбійник Кармелюк» та Володимира Гжицького «Кармелюк». Кирило Стеценко написав оперу «Кармелюк», знято три фільми про цього героя.

◀ *Василь Тропінін. Портрет Устима Кармелюка (1824)*

ЗА СИБІРОМ СОНЦЕ СХОДИТЬ

(Пісня про Устима Кармалюка)

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не зівайте,
Ви на мене, Кармалюка,
Всю надію майте!

Повернувся я з Сибіру,
Та не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
А все ж не на волі.

Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу,
Як згадаю про їх муку –
Сам гірко заплачу.

Зібрав собі славних хлопців, –
Що ж кому до того?
Засідаєм при дорозі
Ждать подорожного.

Чи хто іде, чи хто їде,
Треба їх спитати,
Як не має він грошей –
Треба йому дати!

Ой прийдеться Кармалюку
Марне пропадати,
Бо немає пристанища,
Ані свої хати.

Асесори¹, ісправники²
За мною ганяють,
Більше вони людей уб'ють,
Ніж я гріхів маю.

Зовуть мене розбійником,
Кажуть – розбиваю.
Я нікого не вбиваю,
Бо сам душу маю.

В багатого хоч я візьму –
Убогому даю,
Отак гроші поділивши,
Я гріхів не маю.

Женуть мене удень й вночі,
У всяку годину,
Ніде мені подітися,
Од журби я гину.

Прийшла туга до серденька:
Як у світі жити?
Світ великий і розкішний,
Та ніде ся діти!

¹ **Асесор** (архаїзм) – державна посада в царській Росії, судовий виконавець.

² **Ісправник** (архаїзм) – державна посада в царській Росії, офіцерський чин у поліції.

У неділю дуже рано
У всі дзвони дзвонять,
Лише мене, Кармалюка,
Як звірюку гонять.

Нехай гонять, нехай ловлять,
Нехай заганяють,
Нехай мене, Кармалюка,
В світі споминають!

Діалог із текстом

- Деякі сучасні літературознавці вважають автором пісні «За Сибіром сонце сходить» Тимка (Томаша) Падуру (1801–1871) – українського і польського поета. Цікаво, що Т. Падура творив здебільшого українською мовою, але записував свої вірші латинськими буквами. Т. Падура дуже захоплювався українськими піснями та історією України. Його перу належать вірші «Лірник», «Запорожець», «Післяр». До вірша «Лірник» Микола Лисенко написав музику, і цей твір став відомою піснею. Пісня «За Сибіром сонце сходить» має ознаки літературного, а не фольклорного тексту, але авторство Т. Падури досі остаточно не доведено. Як ви вважаєте, «За Сибіром сонце сходить» – авторська пісня Т. Падури чи твір невідомого автора, відшліфований багатьма виконавцями?
- Об'єднайтеся в «малі» групи і створіть власну презентацію про Устима Кармелюка (на ваш вибір): план-проект, сценка з драматичного твору або виразно продекламуйте напам'ять вірші про народного месника.

Діалоги текстів

- Яких народних месників із європейських країн ви знаєте? Чому твори зарубіжної літератури й національного фольклору інших народів подають їх оборонцями пригноблених? Яким чином ці герої завжди постають народними улюбленцями?
- Знайдіть у бібліотеці «Баладу про Кармалюка» Івана Драча, самостійно її проаналізуйте, підготуйте усний виступ на матеріалі цього художнього твору.
- Прочитайте книжку Олександра Гижі «Облога Кармалюка» й поділіться у класі враженнями про цей художній твір.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте фрагмент картини російського художника-портретиста Василя Тропініна «Українець з палицею», на якій, за окремими версіями, зображено Устима Кармелюка.
 - Чому герой спирається на палицю? Чи може це свідчити про його мандрівний спосіб життя?
 - Які риси обличчя героя підтверджують думку про гуманність і високу духовність цієї людини?
 - Опишіть, як одягнений молодий чоловік на картині, зверніть увагу на особливості вишивки й деталі одягу, які підкреслюють, що йдеться про вихідця з певного регіону. Якого саме?
 - Про що свідчить охайність, дбайливість у зовнішньому вигляді Кармалюка?
 - Чим найбільше вас вразив портрет народного месника?
 - Що ви можете сказати про вираз очей, особливості рис обличчя?
 - Чи вдалими є тло картини й чому саме?
- Створіть словесний портрет Устима Кармалюка, використовуючи картину В. Тропініна й власну уяву.

▲ Василь Тропінін. Українець з палицею (1820-ті рр.)

ПІСНІ МАРУСИ ЧУРАЙ

Історія донесла до нащадків багато славних імен князів, гетьманів, полководців. На жаль, значно менше збереглося в пам'яті імен людей мистецтва. Мало хто з пересічних українців може перелічити колись усім відомих кобзарів і піснетворців. Тож не дивно, що й про Марусю Чурай¹ письмових свідчень не збереглося. Тільки фольклорні джерела донесли скупі відомості про співачку з Полтави – дочку вбогої вдови, красуню, що мала дивовижний голос і поетичний талант, чорні брови й розкішну косу до пояса.

Сучасний науковець Григорій Ключек на основі тривалих досліджень подає такі деталі з життя співачки: «Якщо узагальнити усі версії про Марусю Чурай, то вийде приблизно такий біографічний сюжет. Народилася вона у Полтаві приблизно 1625 року. Хата її батьків стояла на березі Ворскли. Нині приблизно можна визначити це місце, бо знаходилося воно недалеко від Хрестовоздвиженського монастиря, який зберігся до наших днів. Батько Марусі, Гордій Чурай, був людиною хороброю, чесною, правдолюбною, тож і подався на Запорозьку Січ. Брав участь у боях проти польської шляхти, потрапив у полон і був страчений. Маруся жила з мамою. Їх обох шанували в Полтаві через славного батька, а також через особливий Марусин дар складати й чудово співати пісні».

¹ **Маруся** Чурай – Марина Гордіївна Чурай (1625(1628?)–1652(1653?)).

Пісня літературного походження (авторська пісня) – це пісня, створена поетом або композитором, яка стала народною.

До пісень літературного походження XVIII–XIX століть належать такі широковідомі, як «Засвіт встали козаченьки», «Їхав козак за Дунай», «За Неман іду», «За Сибіром сонце сходить», «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Дивлюсь я на небо», «Повій, вітре, на Україну». У XX столітті авторами слів або слів і музики до пісень, що їх уже називають народними, стали Богдан Лепкий («Чуєш, брате мій»), Андрій Малишко («Пісня про рушник»), Володимир Івасюк («Водограй», «Червона рута»), Дмитро Павличко («Два кольори», «Лелеченьки»), Михайло Ткач («Марічка»), Степан Пушик («Козак гуляє», «Любисток»), Юрій Рибчинський («Ой летіли дикі гуси», «Зелен-клен»), Микола Луків («Росте черешня в мами на городі») та інші.

Кохала Маруся козака Гриця, та аж настільки палко, що її неземна любов виливалася з уст, як пісня в соловейка навесні. А Гриць зрадив, покинув, бо знайшов багату наречену. З розпачу Маруся чи то сама отруїла зрадника, чи Гриць випадково випив отруту, яку дівчина приготувала для себе. Полтавський суд виніс рішення: за смерть козака скарати й Марусю смертю. Лише в останню мить за заслуги її батька Гордія Чурая, що поліг смертю героя, Богдан Хмельницький своїм універсалом скасував страшний вирок полтавського суду.

Так розповідає легенда, так услід за нею у своєму романі у віршах «Маруся Чурай» (який ви вивчатимете в одинадцятому класі) розкриває трагедію геніальної піснярки Ліна Костенко. Але що ж було насправді? Чи існувала Маруся взагалі? Жодних документальних джерел не збереглося, письмових свідчень не знайдено. Знаємо тільки, що Марусі Чурай приписують авторство таких популярних пісень, як «Засвіт встали козаченьки», «В кінці греблі шумлять верби», «Віють вітри, віють буйні», «В огороді хмелинонька», «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

1 Сафо – Сафо, давньогрецька поетеса, яка жила в другій половині VII століття до н. е. в місті Мітіленах. Походила з багатого сім'ї, ще в античні часи заснувала музично-поетичну школу для дівчат, у якій аристократки вчилися грати на лірі, танцювати і писати поезії.

До художнього осмислення й власної інтерпретації образу Марусі Чурай неодноразово зверталися як письменники й художники минулих століть, так і наші сучасники. Російський письменник XIX століття Олександр Шаховський написав історичну повість «Маруся – малоросійська Сафо¹». Український драматург Григорій Бораковський створив драму «Маруся

Чурай – українська піснетворка», поет Володимир Самійленко – драматичну поему «Чураївна», наш сучасник Валентин Чемерис – повість «Засвіт встали козаченьки».

Михайло Стельмах, чию повість «Гуси-лебеді летять» ви читали й аналізували в 7 класі, також цікавився історичною постаттю Марусі Чурай. У його уяві ймовірна авторка найкращих українських пісень поставала дівчиною з легенди. Марусі Чурай присвячені такі його захоплені слова: «Є прадавні скарби, що намертво лежать у землі, і є живі скарби, що йдуть по землі, ідуть від покоління до покоління, огортаючи глибинним чаром людську душу. До таких національних скарбів належить і наша лірична пісня. Погортайте сторінки сивих віків, вчитайтесь в прості і хвилюючі слова пісень, віднайдіть золоті ключі мелодій – і вам відкриється багато поетичних таємниць, і ви почуєте голоси великих творців, імена яких розгубила історія, та так розгубила, що ми навряд чи знайдемо багато сіячів, чия поетична нива, ставши народною, квітує по всій землі українській. І тільки тоді, крізь тумани часу, окреслиться схожа на легенду постать творця. До таких славнозвісних постатей і належить народна поетеса Маруся Чурай... Три віки ходить пісня Марусі по нашій землі, три віки любові вже подарувала дівчина людям. А попереду – вічність, бо велика любов і велика творчість – невмирущі».

Діалог із текстом

- 1 Хто така Маруся Чурай і авторкою яких саме народних пісень її вважають?
- 2 Що ви дізналися про життя легендарної співачки? Який факт із біографії Марусі Чурай вас зацікавив найбільше? Чим саме?
- 3 Думки кого з численних дослідників творчості Марусі Чурай вас особливо вразили?
- 4 Чому такими людьми, як Маруся Чурай, пишається весь український народ?
- 5 На підставі чого Олександр Шаховський порівнював талант Марусі Чурай із генієм давньогрецької поетеси Сафо? Чи є це порівняння, на вашу думку, доречним?

Діалоги текстів

- 1 Змальовуючи образ Марусі Чурай у художніх текстах, сучасні автори намагаються показати середовище, у якому жила й творила легендарна співачка. Безсумнівно, що не всі сучасники Марусі могли належно оцінити її талант. Порівняйте судження про Марусю Чурай персонажів художніх текстів:

а) Іван Іскра (за романом у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай»):

Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа.
Коли в похід виходила батава¹, –
Її піснями плакала Полтава.
Що нам було потрібно на війні?
Шаблі, знамена і її пісні;

¹ Батава (архаїчне) – військо, збройні угруповання.

б) мати Гриця Бобренка (за повістю В. Чемериса «Маруся Чурай»):

– Подумаєш, пісні складає! – порушила мовчанку пані хорунжова¹ за борщем. – А кого вона в тих піснях знеславлює? Кого, питаю, як не мого Гриця, єдину мою дитину.

– Не про кожного парубка пісні складають, – озвався чоловік.

– А що вона складає? – відкинула ложку пані хорунжова. – На всю Полтаву сина мого знеславляє: «Грицю, Грицю – до телят, в Гриця ніженьки болять. Грицю, Грицю – до Марусі, зараз-зараз уберуся²!». Он вона що про твого сина витворяє! А ти вухами метеляєш. А ще осавул³. Вдовина дочка з господарського сина кепкує, а йому хоч би що!;

в) Орихна Бобренчиха (за романом у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай»):

– Та й то сказати, – що вона співає?
Сама собі видумує слова.
Таких дівок на світі не буває,
хіба для цього дівці голова?
Які там «Засвіт встали козаченьки»?
А цілий полк співає. Дивина.
Це щось для дівки, сину, височенько.
Не вірю, щоб складала це вона.

Бо людські, сину, невістки і дочки
співали зроду, сину, і тепер:
«Посіяла огірочки»,
«Йшли корови із діброви»,
«Нащо мені чорні брови», –
а про любов, походи і лабет⁴ –
на це дівкам не вчеплено кебет⁵;

г) Богдан Хмельницький (за романом у віршах Ліни Костенко «Маруся Чурай»):

За ті пісні, що їх вона складала,
за те страждання, що вона страждала,
за батька, що розп'ятий у Варшаві,
а не схилив пред⁶ ворогом чола, –

не вистачало б городу Полтаві,
щоб і вона ще страчена була!
Тож відпустити дівчину негайно
і скасувати вирока того.

2

Полиньте думкою в історичну епоху легендарної співачки й уявіть цю дівчину. Прочитайте, як лікар і письменник Олексій Шкляревський (1839–1906) описав портрет Марусі Чурай, зроблений невідомим художником на основі народних уявлень для Григорія Квітки-Основ'яненка (1778–1843): «Маруся була справжня красуня і в суто малоросійському стилі: дрібненька (тобто невелика на зріст, трохи худорлявенька, мініатюрно складена), струнка, як струна, з маленьким, але рельєфно окресленим під тонкою білою вишитою сорочкою бюстиком, із маленькими ручками і ніженьками, з привітним виразом ласкавого, матового кольору, засмаглого личка, на якому виступав рум'янець, з карими очима під густими бровами і довгими віями... Голівку дівчини покривало розкішне, чорне як смола, волосся, заплетене в густу широку косу. Чарівність дівчини довершував маленький ротик з білими, як перламутр, зубками, закритий, мов червоний мак, рожевими губками... Але при цьому у Марусі було круте, трохи випукле гладеньке, сухе чоло і трохи дугоподібний, енергійний, з горбинкою ніс».

Порівняйте цей портрет із тим, що постає у вашій уяві. Що спільного, а що відмінного ви помічаєте? Який портрет вам більше подобається: словесний чи витворений вашою уявою? Чому саме?

Мистецькі діалоги

1

У 2000 році було випущено поштову марку «Маруся Чурай». Уважно розгляньте зображення й аргументовано доведіть естетичну цінність чи явні хиби у трактуванні образу Марусі Чурай. Чим вам подобається

▲ Олексій Штанко.
Маруся Чурай (2000)

Сцена з вистави «Маруся Чурай» Вінницького музично-драматичного театру імені Миколи Садовського (режисер – Віталій Селезньов, у ролі Марусі – Любов Остапчук, Гриця – Роман Хегей-Семенов), червень 2014 року ►

зображення співачки на марці, а які другорядні деталі ви б змінили? Чому саме?

- 2 Розгляньте фото епізоду з вистави за мотивами роману Ліни Костенко «Маруся Чурай». За романом, Гриць посватався до місцевої багачки Галі Вишняківни, чим зрадив Марусю, яка місяцями вірно чекала його з походів, але перед самим весіллям із Галею прийшов перепрошувати Чураївну, вважаючи, що нічого страшного не сталося й усе ще можна змінити, навіть відгуляти весілля з Марусею, а не з Галею. Чи пробачили б ви Бобренка, якби опинилися самі або ваша сестра на місці зрадженої ним Марусі? Чому? Свою відповідь обґрунтуйте.
- 3 У відповідь на Грицеві переписини й пропозицію стати його дружиною у романі Ліни Костенко Маруся заявляє:

Це ж цілий вік стоятиме між нами,
А з чого ж, Грицю, пісню я складу?!

Уявіть, що ви сидите в партері театру й перед вами розігрується дія, яку бачите на фото, і звучать саме ці Марусині слова. Про яке небуденне явище своєю відмовою-докором легендарна авторка пісень вела мову? Як ви думаєте, Бобренко зрозумів, що саме Маруся мала на увазі? Чому для Марусі Божий дар створювати геніальні пісні – значно важливіший, аніж власне сімейне щастя? Чи могла б Чураївна створювати пісні, якби погодилася на умовляння й таки вийшла заміж за Гриця, адже дівчина любила його до самої своєї смерті?

ЗАСВІТ ВСТАЛИ КОЗАЧЕНЬКИ

Засвіт встали козаченьки
В похід опівночі,
Заплакала Марусенька
Свої ясні очі.
Не плач, не плач, Марусенько,
Не плач, не журися,
А за свого миленького
Богу помолися.
Світить місяць над горою,
А сонця немає.
Мати сина в доріженьку
Слізно проводить:
– Іди, іди, мій синочку,
Та й не забаряйся,
За чотири неділеньки
Додому вертайся!
– Ой рад би я, матусенько,
Скоріше вернутись,
Та щось кінь мій вороненький
В воротях спіткнувся!

Ой Бог знає, коли вернусь,
В якую годину.
Прийми ж мою Марусеньку,
Як рідну дитину!
Прийми ж її, матусенько,
Бо все в Божій волі,
Бо хто знає, чи жив вернусь,
Чи ляжу у полі.
– Яка ж бо то, мій синочку,
Година настала,
Щоб чужая дитинонька
За рідную стала?
Ой рада б я Марусеньку
За рідну прийняти,
Та чи буде ж вона мене,
Сину, шанувати?
– Ой не плачте, не журітесь,
В тугу не вдавайтесь:
Заграв мій кінь вороненький –
Назад сподівайтесь!

Діалог із текстом

- 1 Про що йдеться в розмові сина-козака зі старою матір'ю? Чому закоханий воїн просить неньку прийняти його кохану за рідну дитину?
- 2 Доведіть, що пісня має оптимістичний характер, попри весь тягар походу й смертельну небезпеку для козака під час кривавої битви.
- 3 Вивчіть пісню «Засвіт встали козаченьки» напам'ять.

Діалоги текстів

- 1 Напередодні походу козаки вистоювали всеношну службу Божу в церкві, залишивши вогнепальну зброю під наглядом вартових на подвір'ї. У церкву дозволялося брати хіба що шаблі, які під час такої відправи виймали з піхов, клянучись до останньої краплі крові боротися з ворогами. Вирушаючи в похід, козаки ніколи не свистали, бо це вважалося поганим знаком. Валентин Чемерис так пояснює паралельну назву й початок пісні «Засвіт встали козаченьки» – «Засвистали козаченьки»: «...Марина Чурай ще не відала, що створила одну із своїх найславніших пісень, яку – міне небагато часу – підхопить і заспіває вся Україна: від сходу до заходу, від півдня до півночі. Тільки сама авторка співала її повільно, вкладаючи в кожен рядок, в кожне слово тугу і біль за коханим, а козаки, підхопивши пісню, заспівали її в швидкому, маршовому темпі, і слова “засвіт встали” через незручність вимови (збіг приголосних) перетворюються згодом на “засвистали козаченьки”, і пісня так полине у віки... Але першою її, як завжди, проспівав Полтава». Доведіть, що таке пояснення цілком логічне.
- 2 Знайдіть у бібліотеці або в інтернеті пісню «Їхав козак за Дунай», яку приписують козакові-пісняреві Семенові Климовському¹. Порівняйте її з піснею Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки». Чим подібні ці широковідомі пісні? Яка з них вам особисто подобається більше й чому?
- 3 Дослідники вважають, що пісню «Засвіт встали козаченьки» написано перед Корсунською битвою Богдана Хмельницького з поляками. Пригадайте, що зі шкільного курсу історії ви знаєте про цю битву.
- 4 Прослухайте грамзапис пісні Марусі Чурай «Засвіт встали козаченьки» в музичній обробці одного з українських композиторів: М. Лисенка, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького (на ваш вибір).

ВІЮТЬ ВІТРИ, ВІЮТЬ БУЙНІ

Віють вітри, віють буйні,
Аж дерева гнуться:
Ой як болить моє серце,
Самі сльози ллються!
Трачу літа в лютім горі
І кінця не бачу;
Тільки мені й легше стане,
Як трошки поплачу!
Не допоможуть сльози щастю –
Серцю легше буде!
Хто щаслив був хоть² часочок,
Повік не забуде!
Єсть же люди, що і моїй
Завидують долі:

Чи щаслива ж та билинка,
Що росте у полі?
Ой у полі на пісочку,
Без роси на сонці...
Тяжко жити без милого
На чужій сторонці³!

¹ **Семён Климовський** жив і творив наприкінці XVII – на початку XVIII століть. Прославився не тільки піснями про козацькі походи, а й віршами «О правосудію начальствующих, правді та бодрості їх» та «О смиренію височайших», які насмілювався особисто вручити Петрові І.

² **Хоть** (руси́зм) – хоч.

³ **«На чужій сторонці...»** – треба розуміти, що на чужині милий, а не дівчина.

Без милого долі нема,
Стане світ тюрмою;
Без милого щастя нема,
Нема і спокою!
Де ж ти, милий, чорнобривий?
Де ти? Озовися!
Як без тебе я горюю –
Прийди подивися!

До кого я пригорнуся,
І хто приголубить –
Коли нема того тут¹,
Який мене любить!
Полетіла б я до тебе,
Та крилець не маю:
Сохну, в'яну я без тебе,
Всяк час умираю.

1 Тута (діалектне) – тут.

? Діалог із текстом

- 1 Доведіть, що «Віють вітри, віють буйні» – пісня про кохання.
- 2 Якою ви уявляєте ліричну героїню цього твору? Чому вона гірко тужить? Яким є її почуття?
- 3 Чи поділяєте ви думку ліричної героїні, що «Без милого долі нема, / Стане світ тюрмою»? Можливо, ці слова варто вважати лише метафорою і сприймати тільки в переносному значенні? Обґрунтуйте свою думку.
- 4 Яку роль у пісні «Віють вітри, віють буйні» відіграють паралелізми, сталі епітети, порівняння? Проаналізуйте кожен із художніх засобів, наводячи приклади з тексту.

Діалоги текстів

- Знайдіть у бібліотеці п'єсу Івана Котляревського «Наталка Полтавка» й порівняйте арію Наталки з першої яви першої дії з піснею «Віють вітри, віють буйні», наведеною в цьому підручнику. У чому полягає спільність, а в чому – відмінність між цими двома варіантами пісні? Використовуючи інтернет, знайдіть запис опери Миколи Лисенка «Наталка Полтавка» й колективно прослухайте та обговоріть арію «Віють вітри, віють буйні...» головної героїні.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини Миколи Пимоненка «Українська ніч. Побачення».

Доведіть, що художнє полотно виконане в дусі народних уявлень про велику любов між козаком, який постійно бере участь у важких і небезпечних воєнних походах, і вірною йому дівчиною.

Як ви думаєте, наречений козака близька пісня «Віють вітри, віють буйні», створена Марусею Чурай? Чому? Які барви домінують на картині? Доведіть, що ніч місячна, хоч художник не змальовує нічного світила на небі.

▲ Микола Пимоненко.
Українська ніч. Побачення (1905)

ОЙ НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ...

Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки-чарівниці.
Одна дівчина чорнобривая –
Та чарівниченька справедливая.

В неділю рано зілля копала,
А в понеділок переполоскала.
Прийшов вівторок – зілля варила.
А в середу рано Гриця отруїла.

Нехай не буде ні тій, ні мені,
Нехай достанеться Гриць сирій землі!
Оце ж тобі, Грицю, я так зробила,
Що через тебе мене мати била!
Оце ж тобі, Грицю, за тее заплата² –
Із чотирьох дощок дубовая хата!

² **Заплата** – плата.

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ДУМИ

Усна народна творчість українців багата на взірці оригінального жанру народних дум, якого немає у фольклорі інших народів.

Хоча літературознавці й налічують майже п'ятдесят сюжетів дум із величезною кількістю варіантів, ліро-епічний твір такого жанру зазвичай складається із *заспіву, основної частини й кінцівки* (славословія, похвали). Оскільки в *заспіві* здебільшого йдеться про якусь трагічну подію, то він має ще назву «заплачка» (від слова «плакати»); в *основній частині* розповідається про певну подію; *славословіє* звеличує і прославляє героїв думи навіть тоді, коли співати осанну¹ їм немає жодної причини. Наприклад, у думі «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» старші брати зраджують наймолодшого, який гине в безводному степу, й самі в усіх варіантах цього твору розплачуються власним життям за скоєне, однак

¹ **Співати осанну** (біблійне) – прославляти.

славословіє виявляється обов'язковим елементом навіть такої страшної і водночас повчальної розв'язки. Тож Ліна Костенко слушно зауважила устами свого героя: «Либонь, це слава до цих братів азовських заблудилась». А дослідниця Марина «У думі утверджується ідея, що людська особистість, котра від вищими ідеалами, внутрішньо і зовнішньо непідвладна негавона, усвідомлюючи себе представником нації, психологічно оєкцію “добро – добру”, “прекрасне – прекрасному”».

Дума – великий пісенно-розповідний твір переважно героїчного змісту, який виконують речитативом у супроводі бандури, кобзи чи ліри.

Специфічні особливості думи:

- ▶ рядки вірша дуже різняться довжиною (кількістю складів);
- ▶ рима здебільшого дієслівна, часто римується по декілька рядків поспіль;
- ▶ складна синтаксична будова: замість коротких речень великі періоди, які містять закінчений образ або завершену думку;
- ▶ навмисне уповільнення розповіді завдяки повторам.

Як висловився видатний літературознавець Сергій Єфремов (1876–1939), «думи дають чудові ілюстрації до писаної історії народу, показуючи, якими очима він сам дивився на ту чи іншу подію...», а великий український мовознавець Павло Житецький (1836–1911) уточнював: «Віршова форма думи знаходиться у повній відповідності з її внутрішньою будовою, яка виражається самою її назвою... У думі передається продумане оповідання про подію, тому поетична мова думи вимагає такого вірша, який би, безумовно, належав думці, який би відгукнувся на всі її найменші вимоги».

Уперше термін «дума» згадано в хроніці 1587 року польського історика Станіслава Сарницького (1532–1597). Термін суто народний, бо утворений від слів «думка», «думати». У цьому ж значенні його використав декабрист Кіндрат Рилєєв (1795–1826), чиє дитинство минуло в Україні. Власну поетичну книжку він назвав «Думи», а в передмові до неї пояснив, що в думах український народ увіковічнив подвиги своїх героїв. Фольклорист, перший ректор Київського університету Михайло Максимович (1804–1873), друг Тараса Шевченка, усе життя захоплювався думами та історичними піснями, збирав їх, а слово «думи» на позна-

чення жанру українського фольклору активно вживав у своїх наукових працях ще з 1827 року. М. Максимович став першим дослідником українських дум, адже взяв до уваги їхній розповідний характер, указав на вільний віршовий розмір та дієслівне римування. Найдавнішим записом думи вважають запис «Думи про козака Голоту», датований 1684 роком. Цей фольклорний твір виявив у 20-х роках ХХ століття в давньому рукописному збірнику академік Михайло Возняк (1881–1954). Дев'ять українських народних дум від двох бандуристів записав і опублікував у 1819 році син грузинського князя, український та російський збирач фольклорних творів, зокрема дум, близький знайомий Т. Шевченка Микола Цертелєв (1790–1869).

У думах епічна розповідь чергується з ліричними відступами, суто пісennими уривками, що й зумовило виконання дум *речитативом*, коли під акомпанемент кобзи, бандури чи ліри окремі рядки народний співець декламував, промовляв, а інші – проспівував. Думи як великі сюжетні пісенно-розповідні твори виникли в XV–XVI століттях, у час героїчної боротьби козаків із численними ворогами, що посягали на волю України, тому можуть вважатися сторінками історії, поданої в художній інтерпретації безіменних авторів. З цього приводу Михайло Стельмах зазначив: «Українські думи є не тільки художнім літописом минулих віків, – вони й зараз силою людяності і поезії виховують в нас любов до рідної країни, ненависть до всякого гніту і поневолення».

За розміром дума, як правило, більша за історичну пісню, хоч має з нею спільні риси. У багатьох думах розповідається про боротьбу українського народу проти іноземних загарбників (думи про напади на Україну турків і татар, про мужніх захисників рідної землі, про перебування полонених у турецькій неволі, боротьбу козаків із польською шляхтою). У цих творах оспівуються народні герої (Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Іван Богун), керівники повстань, схвалюються сильна воля, мужність, рішучість тих героїв, які вистояли чи ціною свого життя врятували інших, а також осуджуються негідні вчинки тих, хто став зрадником чи боягузом. У соціально-побутових та родинно-побутових думах, як і в народних піснях такої тематики, порушуються морально-етичні проблеми.

Українські думи виховували народ у дусі волелюбності, патріотизму, звитяги. Прихід до села або міста народного співця завжди ставав великим святом: і молоді, і старі, покинувши всі справи, збігалися послухати в його виконанні народні шедеври. Та співці не просто виконували думи про січі й поєдинки, про неволю і втечу з каторги. Вони намагалися прищепити юнакам, дівчатам і навіть малим дітям думку, що й у найскладнішій ситуації ніхто не має права втрачати віри в Бога, забувати батьківську науку, материнську ласку, бо як тільки знехтує цими цінностями, буде покараний Всевишнім і відторгнтий громадою.

Тарас Шевченко свою першу книжку назвав «Кобзар», у геніального українського поета є кілька віршів, які починаються словами «Думи мої». На матеріалі народних дум художники Сергій Васильківський, Іван Іжакевич, Михайло Деревус намалювали прекрасні картини. Максим Рильський є автором лібрето до опери композитора Володимира Золотарьова, створеної за мотивами народної думи «Хвесько Ганжа Андибер». На основі фольклорного матеріалу, запозиченого з дум, українські класики створювали власні художні твори: Тарас Шевченко написав поему «Сліпий» («Невольник»), Михайло Старицький – драму «Маруся Богуславка», а Ліна Костенко – «Думу про братів неазовських».

Виконавцями народних дум часто ставали колишні козаки, які роками тяжко страждали в неволі, були веслярами на воєнних турецьких кораблях, осліпли самі або яких позбавили зору за спробу втечі. Як свідчать історичні факти, запорожці здійснили декілька успішних морських походів у Туреччину, мореплавцями були неперевершеними, а їхній кошовий Петро Сагайдачний для турків став уособленням геніального воєначальника. Успіхи морських походів запорожців пояснювалися ще й тим, що турецькі громіздкі кораблі було видно здалеку, а маленькі козацькі чайки помітити серед хвиль ворогам було дуже важко.

Народні легенди й турецькі історики розповідають про те, що підопічні Петра Сагайдачного вщент знищили дві турецькі пристані й вивернулися від погоні, яка наздогнала козаків біля гирла Дунаю. У 1616 році Сагайдачний із запорозькими козаками спалив найбільший невільницький ринок у Кафі в Криму й визволив сотні бранців з України. Неодноразово з ватагою січових козаків допливав до турецьких берегів і спалював ворожі фортеці козацький ватажок Іван Підкова. У 1615 році чотири тисячі запорожців на вісімдесяти чайках раптово з'явилися в передмісті турецької столиці, а 29 липня 1696 року козаки захопили турецьку фортецю Азов. Закономірно, що полонених запорожців на невільницьких ринках переважно продавали для роботи веслярами на галерах¹ чи каторгах², адже українці були витривалими, фізично здоровими, іноді до турецької неволі вже брали участь у морських походах і мали хороші практичні навички. В українських народних легендах про Марусю Богуславку згадується, що вона визволила 711 козаків, яких її чоловік – паша³, турецький воєначальник і вельможа, роками скуповував на невільницьких ринках саме для найтяжчої роботи на турецькому флоті.

▲ Артур Орльонов. Козаки гетьмана Петра Сагайдачного здобувають Кафу. 1616 р. (2010)

¹**Галéра** – дерев'яний низькобортовий гробний воєнний корабель з одним рядом весел і двома-трьома мачтами.

²**Кáторга** – гребне дерев'яне воєнне судно з трьома рядами весел.

³**Пашá** (башá) – високий титул воєначальника й найближчого до султана вельможі в Османській імперії.

▲ Чайка «Свята Покрова» на Дніпрі

Довгий час вважали, що козацька чайка – втрачений експонат для сучасних музеїв, але на початку 1990 року українцям вдалося підняти з дна Дніпра саме такий човен і на острові Хортиця відреставрувати. Чайку назвали «Свята Покрова».

Про козацьку флотилію чайок згадують усі українські історики, а ми пропонуємо вам її художній опис сучасного письменника Михайла Слабошпицького.

«Козаки були вмілими воїнами не тільки на суші, а й на морі. Їхні славнозвісні чайки не боялися ні бурі, ні оснащених важкими гарматами турецьких галер... Слово “чайка” походить від тюркських “чаїк-каїк”, що значить човен, дубок. Вони були, як правило, понад 12 метрів завдовжки і 3–5 завширшки. На кожную чайку сідало кілька десятків невтомних веслярів, і, розсікаючи воду, чайка летіла мов на крилах. У чайці вміщалося до шістдесяти осіб з усім військовим спорядженням,

до якого входило навіть кілька легких гармат, що називалися фальконетами. При попутному вітрі на чайці напиналося вітрило.

Якщо козаки бачили на морі турецьку галеру, їхні чайки миттю шикувалися у формі півмісяця, щоб вона не змогла втекти. Наближаючись до ворожого судна, запорожці вели невпинний прицільний вогонь із рушниць, змітаючи ним все з палуби. Після обстрілу із шаблями в руках видиралися на галеру, і починався рукопашний бій. Тут уже протистояти козакам не міг ніхто.

Бували випадки, що козаки перевертали чайки догори дном і в такий спосіб наближалися до ворога, який нічого не міг зрозуміти... Збереглися свідчення самовидців про загадкове козацьке судно, яке було, мабуть, одним із перших варіантів підводного човна. Воно мало два днища, між якими клали баласт для занурення у воду. А через висунуту над поверхнею моря трубу – прообраз майбутнього перископа – стерновий вів спостереження, пильнував, чи не з'явиться турецька галера. Рухався човен за допомогою весел, умонтованих у його борти так уміло, що всередину не протікала вода. При наближенні до ворога баласт викидали, човен несподівано зринав на поверхню, і знову козаки з'являлися ніби з самісінького дна моря. Запорозький флот інколи мав до сотні морських чайок, був грізною зброєю в боротьбі з ворогом. Майже кожен із відомих гетьманів приділяв велику увагу будівництву чайок» (Михайло Слабошпицький, «Козаки з дна моря»).

Діалог із текстом

- 1 Який жанр народнопісенної творчості характерний лише для українського фольклору? Коли цей жанр виник і в яких умовах?
- 2 Хто в козацькі часи переважно ставав виконавцем народних дум? Під акомпанемент яких народних інструментів прийнято виконувати думи?
- 3 Що таке дума як жанр фольклору? Доведіть, що цей термін зрозумілий і дуже вдалий.
- 4 Які риси дум виокремив один із перших збирачів цього жанру Михайло Максимович?
- 5 Що цікавого ви дізналися про морські походи запорожців? Якими постають ці козарлюги у вашій уяві?
- 6 Яку роль відігравали мандрівні співці в історії України? Які риси характеру в молодого покоління вони виховували своїми думами та історичними піснями? Чому таке виховання було надзвичайно важливим і потрібним?
- 7 Що ви можете сказати про перших збирачів і дослідників народних дум?
- 8 Як ви розумієте вислів Павла Житецького? А слова Михайла Стельмаха?
- 9 Прокоментуйте таку думку видатного українського літературознавця, митрополита Івана Огієнка: «Думи мають велику літературну вартість; перейняті сумом, повиті журбою, думи наші роблять велике враження навіть на чужинців».
- 10 Що ви можете сказати про побудову думи?
- 11 Яке виконання називають речитативом? Чи використовують елементи речитативності сучасні естрадні співаки? Яку назву має такий спосіб виконання? Яких українських реперів ви знаєте?
- 12 Видатний український мовознавець Павло Житецький акцентував, що на виникнення дум вплинув високий рівень освіченості в козацькій Україні: «У мові та поетичному стилі дум виразно виступає книжний лад мови, який свідчить, що літературна діяльність українських письменників не минула без сліду для народної свідомості». Це ж явище також підкреслює один із найкращих українських літературознавців ХХ століття Сергій Єфремов: «Думи, безперечно, походили з кругів письменних, до народу близьких – од школярства, інтелігентного козацтва, – але так поцілили, сказати б, у саму душу народну, що втратили всі свої індивідуальні риси, обшліфувавшись на найкращі, може, зразки народної творчості». А сучасна

дослідниця дум Тетяна Беценко, не заперечуючи простоти і водночас високої художності дум, слушно зауважує: «Думи являють собою самобутні, оригінальні форми поетичної творчості, народні за світоглядом і мовою, і в той же час книжні за особливим складом думки і способом її розвитку та вираження». Яка з поданих вище думок для вас особисто цікава, чим саме?

- 13** Поміркуйте, що спільного, а що відмінного між народними думами й фольклорними історичними піснями. За поданим зразком накресліть у зошиті й заповніть таблицю.

Особливості дум як жанру (відмінні риси дум порівняно з історичними піснями)	Спільні ознаки дум та історичних пісень	Особливості історичних пісень як жанру (відмінні риси пісень порівняно з народними думами)

- 14** Чому в народних думах і піснях оспівані насамперед унікальні історичні особистості, яскраві характери, народні улюбленці? За що саме народ увіковічив своїх героїв у фольклорних творах?

Діалоги текстів

- Самостійно прочитайте думу «Козак Голота» або «Самійло Кішка» й підготуйтеся до виступу з повідомленням про зміст та героїв одного з цих творів. Зверніть увагу, де саме відбуваються події в цих творах. Читаючи думи «Козак Голота» та «Самійло Кішка», виписуйте всі незрозумілі слова, які вже давно не вживають.
- На карті України знайдіть відповідні населені пункти, а в інтернеті або в довідковій літературі відшукайте інформацію про їхню колишню роль як ворожих Україні форпостів. Підготуйте свою розповідь.
- Уявіть собі народного героя Самійла Кішку (дума «Самійло Кішка») й створіть його словесний портрет.
- Факти свідчать, що до жанру дум зверталися високоосвічені люди часів Козаччини. Наприклад, авторство думи «Всі покою ревно¹ прагнуть» приписують гетьманові Іванові Мазепі.

¹ Рівно – широко.

² През (архаїзм) – через.

³ Самі себе зовували – самі себе перемогли, самі себе занапалили.

У цьому творі однозначно осуджуються незгоди між козацькою старшиною, її невміння заради блага всієї України жити в мирі, державні інтереси ставити вище особистих: «През² незгоду всі пропали, самі себе зовували³». Чи є такий висновок актуальним і для нашого часу? Чому ви так думаєте?

У 70-х роках XVI століття ватажок козацьких походів проти Туреччини **Самійло Кішка** потрапив у полон, а вже в 1599 році очолив успішне повстання невольників і повернувся в рідний край, звідки ще не раз водив козацькі походи. Прототипом героя «Тараса Бульби» Миколи Гоголя – запорожця Мусія Шила був легендарний Самійло Кішка.

Запам'ятайте: **сермяга** – це домоткане полотно товщиною в сім ниток, **кэлеп** – вид холодної зброї, бойова сокирка з металевою ручкою і металевим наконечником, **чепіги** – дерев'яні ручки плуга (дума «Козак Голота»); **яничари** – солдати турецької піхоти, створеної у XIV столітті з військовополонених та християн, обернених у мусульманство, **Лях Бутурлак** – навряд чи поляк за національністю, більш імовірно – Ілля Потурнак («потурнак») – той, що прийняв іншу, в цьому випадку – мусульманську віру (дума «Самійло Кішка»).

Місто Килія розташоване на території сучасної Одеської області (дума «Козак Голота»); **місто Кéфа (Кáфа)**, де в часи ординських набігів був найбільший турецький невольницький ринок, – це сучасне місто Феодосія; **місто Трапезóнт** – колишня фортеця з невольницьким ринком, тепер – Трозбон, турецький порт на Чорному морі; **Тéндра** – Тендрові острови, що лежать у північній частині Чорного моря й зараз входять до Херсонської області (дума «Самійло Кішка»).

- Розгляньте ескіз до картини українського художника Олександра Глухів «Невільницький ринок у Кафі» і зверніть увагу на полонених жінок і дівчат. Чи викликають вони у вас жаль і співчуття? Чому саме?

Як ви вважаєте, невільницькі ринки ставали місцем горя й плачу для українських полонянок і місцем зиску для ординців чи просто були цікавим видовищем того часу? Зверніть увагу: саме там за великі гроші продали, як річ, а не людину, Роксолану (рогатинську дівчину Настю Лісовську), а турецький паша купив Марусю Богуславку.

▲ Олександр Глухів.
Невільницький ринок у Кафі (1964)

Цікаво знати!

Маруся Богуславка – легендарна українська дівчина-попівна з міста Богуслава, яка жила приблизно в першій чверті XVII ст. Разом із двома вродливими сестрами під час чергового набігу татар Марусю взяли в ясир. У турецькому гаремі красуня Маруся стала улюбленою дружиною вельможного воєначальника-баші (паші), можливо, навіть султана, але, визволивши з неволі, як розповідає легенда, 700 козаків-невільників, поплатилася за це власним життям. Існують українські історичні драми й романи, присвячені Марусі Богуславці, є навіть балет. У минулому столітті було знято фільм «Маруся Богуславка». Проте найвідомішою є однойменна народна дума.

◀ Феодосій Гуменюк. Маруся Богуславка (1997)

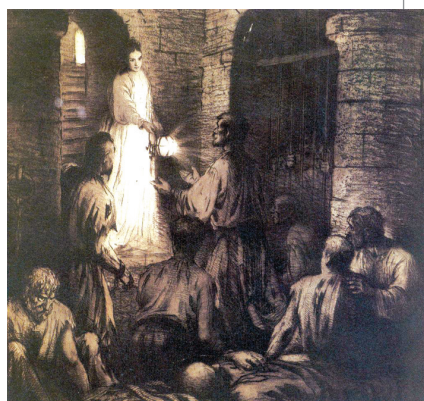
МАРУСЯ БОГУСЛАВКА

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало сімсот козаків,
Бідних невольників.
То вони тридцять літ у неволі пробувають,
Божого світу, сонця праведного у вічі собі не видають.
То до їх дівка-бранка¹,
Маруся, попівна Богуславка,
Приходжає,
Словами промовляє:
«Гей, козаки,
Ви, біднії невольники!
Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера?»
Що тоді бідні невольники зачували,
Дівку-бранку,
Марусю, попівну Богуславку,
По річах познавали,
Словами промовляли:

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇
¹Бранка – полонянка.
◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

¹ Мечётъ – мусульманський храм.

Темницю відмикає,
 Всіх козаків,
 Бідних невольників,
 На волю випускає
 І словами промовляє:
 «Ой, козаки,
 Ви, біднії невольники!
 Кажу я вам, добре дбайте,
 В городи християнські утікайте,
 Тільки, прошу я вас, одного города Богуслава не минайте,
 Моему батьку й матері знати давайте:
 Та нехай мій батько добре дбає,
 Ґрунтів, великих маєтків нехай не збуває,
 Великих скарбів не збирає,
 Та нехай мене, дівки-бранки,
 Марусі, попівни Богуславки,
 З неволі не викупає,
 Бо вже я потурчилась, побусурменилась¹
 Для розкоші турецької,
 Для лакомства нещасного!»
 Ой визволи, Боже, нас, всіх бідних невольників
 З тяжкої неволі,
 З віри бусурменської,
 На ясні зорі,
 На тихі води,
 У край веселий,
 У мир хрещений!
 Вислухай, Боже, у просьбах щирих,
 У нещасних молитвах
 Нас, бідних невольників!

▲ Михайло Дерезус.
 Маруса Богуславка (1950-ті рр.)

1 Потурчилась, побусурменилась –
 прийняла мусульманство.

Діалог із текстом

- 1 Якими словами в думі передано трагічне становище українських бранців? Прочитайте зачин-заплатку й зробіть висновок, чи багатим був турецький вельможа, якщо міг купити й утримувати сімсот козаків-невільників із України. Чи варто вважати правдою, а чи – лише гіперboloю тридцятилітню неволю козаків?
- 2 Чому Маруса вирішила нагадати козакам про найбільше релігійне свято в християнській Україні, не передбачаючи, що нагадуванням про Великдень лише розізлих бранців?
- 3 Спростуйте або аргументовано доведіть думку, що патріотизм – одна з найвищих людських чеснот.
- 4 Що надумала зробити Маруса, коли зрозуміла, що треба вдаватися до сміливіших і рішучіших дій?
- 5 Чому в душі красуні точиться боротьба між любов'ю до рідної землі, священним обов'язком допомогти землякам навіть ціною власного життя й роллю законної дружини турецького вельможі, яка вже прийняла мусульманство й, цілком можливо, щаслива?
- 6 Як ви ставитеся до того, що сама Маруса відмовилася втікати з козаками до рідного краю? Що їй там чекало? Як поставилися б до колишньої дружини турецького вельможі Марусині земляки? Чому ви так вважаєте? А що чекатиме Богуславку в Туреччині після того, як Марусин чоловік довідається про завдані йому дружиною величезні матеріальні збитки?

- 7** Як ви ставитеся до того, що козаків розгнівила Марусина згадка про Великдень у рідному краю? Чому вони почали проклинати свою землячку і ставитися до неї як до зрадниці?
- 8** Чи усвідомлювала Маруся, що буде жорстоко покарана за випущених на волю земляків? Чому передала із козаками-втікачами прохання батькові не намагатися її викупити? Чи справді єдиною причиною відмови від втечі чи законного визволення було те, що українка вже прийняла мусульманство? Які причини могли бути більш вагомими?
- 9** Якою постає Україна в очах невольників?
- 10** Якими рядками думи передано славословіє? Чому кінцівка стосується тих невольників, які поки що не можуть визволитися, хоч дуже прагнуть повернення додому?
- 11** Які художні прийоми в славословії наближають його до молитви?
- 12** Народні легенди й перекази донесли ширшу інформацію про родину Марусі Богуславки, її сестер і чоловіка-турка, ніж це подано в думі.

У XVI столітті дочку священника з міста Богуслава разом з її двома сестрами ординці забрали в ясир (полон). Дуже вродливу полонянку Марусю на невольничому ринку в Кафі за великі гроші купив знатний вельможа, багатий і впливовий паша. Молода українка могла до кінця своїх днів насолоджуватися життям у розкошах і багатстві, але трагічне становище невольників із рідного краю не давало спокою її сумлінню, й Богуславка, вибравши сприятливий момент, випустила на волю понад 700 козаків, за що була скарана на смерть.

Як ви гадаєте, чому в думі не йдеться про такі подробиці?

Діалоги текстів

- 1** Знайдіть у бібліотеці і прочитайте вірш Ліни Костенко «Чадра Марусі Богуславки». Порівняйте ліричну героїню вірша з героїнею народної думи. На чому саме зосереджує увагу поетеса? Доведіть, що героїні вірша «Чадра Марусі Богуславки» також нелегко дається ризиковане рішення випустити бранців. Розкрийте поетику назви вірша Ліни Костенко. Яке слово тут є ключовим і чому саме? У думі паша довіряє своїй дружині ключі, у вірші – Маруся намагається їх знайти. У якому випадку ставлення турецького вельможі до дружини-українки більш правдоподібне? На основі яких здогадів ви робите такий висновок? Чому слуги неправильно розцінюють поведінку стривоженої Марусі? Чим пояснюють її блідість, безсоння, неприкаяність? Як упливає на Марусю брязкіт невольницьких кайданів? До чого спонукає?
- 2** З допомогою інтернету вдома перегляньте мультфільм «Маруся Богуславка» (1966).
- 3** Об'єднайтеся в «малі» групи й підготуйте інформацію (до 5 речень) про оперу «Маруся Богуславка» Миколи Лисенка.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину українського художника Феодосія Гуменюка «Маруся Богуславка» (с. 33). Який саме епізод думи відображено на ній? Опишіть зовнішній вигляд українки, зверніть увагу на елементи одягу. За рисами обличчя героїні доведіть, що Маруся Богуславка міркує над болючою проблемою, як допомогти землякам-бранцям визволитися з неволі. Яку роль відіграють ключі в руках Марусі? Чи можна їх вважати художньою деталлю? З якою метою у верхніх кутах картини зображено янголів, а в нижніх – цілу галерею: овали із зображеннями українських дівчат, ровесниць Марусі (зліва), козаків-невольників (справа) й архістратига Михаїла над Київськими горами (внизу посередині)? Яку роль відіграють зображення київського і богуславського храмів на картині?

ГЕРОЇЧНИЙ ЕПОС УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Шлях кобзарів – це шлях народу.

Михайло Стельмах

Слова, які стали епіграфом до цієї частини, належать українському класикові Михайлові Стельмаху. Цікавлячись старовиною, народно-поетичною спадщиною віків, письменник справедливо сприймав мандрівних співців найщирішими подорожниками своєї нації в горі й radoшах.

Корені виникнення кобзарського мистецтва сягають глибини віків. На фресці в соборі Святої Софії в Києві зберігся найдавніший портрет бандуриста. В одному з історичних документів згадано про покладання в 922 році на могилу кобзаря восьмиструнного музичного інструмента. Про давнє поширення в Україні кобзарського ремесла свідчить також і образотворче мистецтво. Козак Мамай, наприклад, на картинах зображений не просто воїном, а обов'язково ще й музикою.

Мандрівні співці – не винятково українське явище, адже ще в Стародавній Греції були співці-рапсоди, серед південно-слов'янських народів, зокрема в Болгарії й Сербії, – гусярі й тамбураші, яких об'єднувала з українськими кобзарями, бандуристами й лірниками ідея протистояння їхніх народів спільному ворогові – туркам-османам. У козацькому середовищі кобзарі мали право на великі почесті. Богдан Хмельницький пильно дотримувався звичаю, щоб під час походів відомий народний співець їхав одразу ж за гетьманом, першою особою у війську. Сам Хмельницький прекрасно грав на кобзі. Мав власну бандуру, якою дуже гордився, й інший український гетьман – Іван Мазепа.

Кобзарі ніколи не корилися обставинам. Коли за наказом Катерини II царські війська розгромили козацьку твердиню, запорозькі співці прийняли смерть на вогнищі й актом самоспалення підтвердили, що славити поневолювачів не будуть. Під час визвольної селянської боротьби народні співці підтримували бойовий дух, спонукали до помсти ворогам, за що кобзарів жорстоко карали. Документи свідчать, що після придушення Коліївщини 40 днів у місті Кодня тривав кривавий суд над повстанцями. Приречені до страти кобзарі **Прокіп Скрыга, Петро Соковий та Василь Варченко** вмирали мужньо.

У Запорозькій Січі існувало кілька шкіл, а серед них – і кобзарська. Є історична згадка, що тут навіть формували кобзарську сотню, куди приймали співців, які під час бою уміли застосувати шаблю чи пістоль. Одного разу в лютий січі між козаками та яничарами ніяк не могла вирішитися доля перемоги. Тоді кошовий отаман дав наказ кобзарській сотні підтримати вояків. Як заграли кобзарі гучно, зі свистом, під градом стріл та куль «Метели-

▲ *Юрій Пацан. Місячна ніч (поч. XXI ст.)*

цю», смертельно втомлених цілодобовою січчю козаків неначе хто підмінив: де й сили взялися для атаки! Тож турки не втримали навалного удару й у паніці повтікали.

Як свідчить історія, не тільки в Запорозькій Січі існувала кобзарська школа. У більших містах, а подекуди й містечках, у XII–XIX століттях по всій Україні діяли кобзарські братства (гурти), цехи чи школи зі своїм статутом, хоругвою (прапором), своїм судом і мовою для втаємничених, іншими словами – мовою, незрозумілою оточенню, щоб представники влади, які переслідували народних співців, не могли розуміти їхніх розмов чи намірів.

Поважні літами талановиті співці («пан-майстри») не менше ніж три роки учили молодих мистецтва гри й співу. Наприклад, кобзар **Федір Грищенко-Холодний** переймав майстерність у свого вчителя п'ять років, а той у свого вчився аж дванадцять.

У кобзарських осередках, доступ до яких був дуже обмежений, хлопчик-підліток, дуже часто сліпий або з поганим зором, роками сумлінно вчився, тоді складав «визвілку» (іспит) і після посвяти отримував право самостійно мандрувати Україною й виконувати пісні й думи. Це вже був не просто майстер своєї справи, молодий талановитий співець, а й високоморальна особистість.

Найталановитішим і найвідомішим кобзарем вважають **Остапа Вересая** (1808–1890). Він народився у селі Калюжинцях Прилуцького повіту на Полтавщині (нині – Чернігівська область). Батько Остапа був сліпим, тому як кріпак не годився для виконання фізичної роботи, і пан відпустив його, щоб годував себе і свою сім'ю грою на скрипці, до чого той був дуже вдатний. Маленький Остап втратив зір на четвертому році життя. Коли ж хлопчина підріс, батько почав шукати для нього «пан-майстра», оскільки син мав феноменальний слух та гарний голос (тенор). Сталося так, що Остап почергово вчився аж у трьох кобзарів, причому останнього вчителя-кобзаря сам собі знайшов на ярмарку в Ромнах, але все одно повного курсу навчання так і не закінчив, утік і самовільно почав кобзарювати, за що отримав прізвисько Лабза, яке означало «бродяга».

Тарас Шевченко підписав свій «Кобзар» Остапу Вересая такими словами: «Брату Остапу від Т. Г. Шевченка». Пантелеймон Куліш, який від цього ж славного кобзаря записав кілька дум і пісень, у листі до Остапа Вересая письмово засвідчив, що Тарас Григорович пересилав народному співцеві гроші й високо оцінював пісні, які кобзар виконував. А сам Остап Вересай про Шевченка після смерті поета згадував із глибоким сумом: «Була голова оцей Тарас... У нас, мабуть, і не буде вже такої».

Коли на III Археологічному з'їзді в Києві Остап Вересай виконав кілька своїх патріотичних творів, начальник Київського губернського управління в донесенні з неприхованою тривогою писав, що такі співці можуть змінити хід історії, роздмухавши останні жарини української незалежності: «Доставлений у Київ з глибини українських степів старець-бандурист Остап Вересай, останній екземпляр славних колись бандуристів, своїми піснями і типовим виглядом немало сприяв пробудженню симпатій до Гетьманщини, що віджила свій вік».

Супроводжуваний автором слів нинішнього Державного Гімну України Павлом Чубинським та великим українським композитором Миколою Лисенком, у 1875 році Остап Вересай прибув до Петербурга і за свій виступ на столичній сцені отримав від царської родини табакерку з дарчим написом. Із нею він поліції не боявся. Як тільки заграє заборонену пісню «Нема в світі правди», а люди шепнуть, що набли-

У XIX столітті на Полтавщині всенародну любов здобув талановитий мандрівний співець – **Іван Кравченко-Крюковський** (1820–1885). Його дитинство минуло в селі Лохвиці, що належало до маєтку пана Крюковського, від якого співець пізніше й запозичив другу частину свого прізвища. Іван був сліпий від народження, і ні знахарі, ні лікарі, до яких батьки возили дитину аж у Полтаву, Катеринослав і Київ, нічим йому не могли зарадити. Коли хлопчик підріс, пан відпустив каліку на волю, не давши йому ні хати, ні поля. Тож батьки віддали Івана в науку кобзареві, а через три роки він уже віртуозно виконував пісні не тільки свого «пан-майстра», а й інших народних співців. У репертуарі І. Кравченка-Крюковського було десять дум, серед яких найпопулярніші «Втеча трьох братів з города Азова, з турецької неволі» та «Самійло Кішка».

Відомий художник і збирач народної творчості Опанас Сластіон (Сластьон) детально описав унікальну бандуру Івана Кравченка-Крюковського, яка мала аж 28 струн. Проте на бандурі ще одного талановитого українського кобзаря – **Федора Грищенка-Холодного** – було аж

Михайло Кравченко став свідком селянського повстання у Великих Сорочинцях і про ці події склав дві думи – «Чорна неділя в Сорочинцях» та «Про Сорочинські події 1905 року».

Знала Україна й кобзаря **Гната Гончаренка** (близько 1836 – після 1908), родом із Харківщини, теж кріпацького сина, від якого смертельно хвора Леся Українка в Євпаторії на фонограф¹ встигла записати весь його репертуар і зберегла для нащадків безцінний скарб – не тільки тексти пісень і дум, а й живий голос виконавця.

У біографії українського поета-піснєра **Андрія Малишка** (1912–1970) також є згадка про те, що дитиною він навідувався до школи бандуристів у рідному Обухові. Це була не просто школа, а типова для кобзарської виучки майстерня: на околиці містечка тулилося кілька нашвидкуруч збудованих хатин-мазанок, у яких тимчасово мешкали мандрівні співці та їхні поводири з усіх околиць, а насамперед із Трипілья й Кагарлика. Пізніше Андрій Самійлович не раз наголошував, що саме в цій школі він отримав музичне виховання.

У наш час кобзар, заслужений артист України **Василь Литвин** заснував на Київщині Стрітівську школу кобзарського мистецтва. Його брат – **Микола Литвин** – також талановитий кобзар і письменник, дивовижно виконує не тільки старовинні пісні й думи, а й під акомпанемент своєї бандури співає сучасні пісні на історичну

▲ *Опанас Слaстiон. Портрет кобзаря Самiйла Яшного (1903)*

¹ **Фонограф** – звукозаписувальний пристрій, яким користувалися на початку ХХ століття.

▲ Кобзар Василь Нечепа

тематику: «За літописом Самовидця» на слова Василя Стуса, «Козак гуляє» на слова Степана Пушика, «Вставай, Україно» на слова Дмитра Павличка, «Яничари» на слова Бориса Мозолевського.

Відомим сучасним майстром гри на бандурі є заслужений артист України кобзар **Василь Нечепа**, родом із Чернігівщини. Свої концертні програми-моновистави він виконує і як народний співець, і як емоційний оповідач про минуле. В. Нечепа пропагує українські думи не тільки в рідному краї, а й у Бельгії, Австралії, США. Одна з його найбільш затребуваних публікою програм – «Було колись в Україні» – адресована дітям і спрямована здебільшого на патріотичне виховання молодого покоління. У співавторстві із журналістом Миколою Шудрею Василь Нечепа написав книжку «В рокотанні, риданні бандур» (2006), присвячену світлій пам'яті майстра виготовлення бандур і кобзаря-віртуоза **Олександра Корнієвського** (1889–1988) із Чернігівщини. Автори цієї книжки згадали про розстріляний з'їзд українських бандуристів у 30-х роках ХХ століття й так написали про національні музичні інструменти й долю народних співців за кордоном і в Україні за часів не тільки російських царів, а й

Сталіна і пізніших радянських правителів: «Звичайно, музична цензура існувала у багатьох країнах у різні періоди, але навряд чи історія знає приклади цілеспрямованих спроб знищення інструменту, як це відбувалося з бандурою в Україні протягом майже двох століть. Неможливо уявити собі ситуацію, коли, скажімо, британські солдати під час війни з Ірландією розбивають або спалюють національний символ Ірландії – ірландські арфи, розстрілюють виконавців, забороняють викладати гру на цьому інструменті. Повний абсурд. Тим не менше, приблизно так розвивалася ситуація з бандурою на початку минулого сторіччя. І тільки завдяки невтомній праці багатьох сподвижників бандурного мистецтва, їх величчю та відданості справі ми маємо зараз цей інструмент».

Крім окремих бандуристів, які виконують свої твори в концертних залах, у метро, на центральних площах багатьох міст під час державних свят, в Україні існує Національна заслужена капела бандуристів імені Григорія Майбороди, яку було створено в Києві 1946 року, після Другої світової війни. Ім'я геніального українського композитора середини ХХ століття капелі було надано в 1995 році.

◀ *Валерій Бондар, Василь Семенюк, Олекс Шшуліс, Олекс Морус. Пам'ятний знак репресованим кобзарям, бандуристам, лірникам у Харкові (1997)*

Діалог із текстом

- 1 Назвіть відомих кобзарів XIX–XX століть. Що об'єднає їхні долі?
- 2 Що цікавого ви дізналися про кобзарські школи?
- 3 Що вам відомо про Тараса Шевченка як пошановувача кобзарського мистецтва?
- 4 Яких сучасних виконавців дум ви знаєте? На якому музичному інструменті вони собі акомпанують?
- 5 Чому народні співці користувалися своєю мовою, якої не розуміли сторонні?
- 6 Що ви дізналися про переслідування кобзарів у XIX столітті й у добу радянської влади?

Діалоги текстів

- 1 В інтернеті або довідковій літературі знайдіть відомості про Національну заслужену капелу бандуристів України і підготуйте цікаву інформацію про цей колектив.
- 2 Знайдіть в інтернеті й перегляньте український художньо-історичний фільм режисера Олеса Саніна «Поводир» (2014), в основу сюжету якого покладено мандри радянською Україною американського хлопчика й українського сліпого музики напередодні та під час Голодомору 1930-х років. Важливо, що для зйомок найтрагічніших епізодів було запрошено понад сотню справді незрячих людей та кобзарів, зокрема у фільмі знімався сучасний бандурист Тарас Компаніченко (нар. 1969 р.). Які враження справив цей фільм на вас особисто? Окресліть коло основних проблем кінострічки. Підготуйте розповідь про репресії радянської влади щодо кобзарів, бандуристів, лірників.
- 3 Використовуючи інтернет, знайдіть відомості про сучасних кобзарів Миколу Литвина, Василя Литвина та Василя Нечепу. Про одного з них (на ваш вибір) підготуйте короткий усний виступ і поділіться опрацьованою вами цікавою інформацією (до 5–7 речень) у класі на уроці.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину сучасного українського художника Анатолія Якимця «Остання пісня кобзарів». На основі змісту картини доведіть, що трагічні події на полотні відбуваються в радянські часи.

Цікаво знати!

Для свого полотна митець використав історичний факт: у грудні 1934 року радянський уряд зібрав у Харкові понад 300 бандуристів зі всієї України на з'їзд. Частина народних співців прямо з театру, де вони нібито мали виступати як делегати з'їзду, у люту холоднечу разом із малолітніми поводириями вивезли на вантажних машинах у поле й підступно стратили, а інших відправили на Соловки.

Як поведуться народні співці перед смертю? Чому один із них піднімає до неба ікону й хрест?

Для чого художник змалював на передньому плані переляканого хлопчика-поводиря? Яка пора року і яка погода увиразнює страждання співців?

Що ви можете сказати про образи радянських карателів? Які емоції викликають ці образи у вас?

▲ Анатолій Якимець.
Остання пісня кобзарів (2007)

Світ Української поезії

Поетичне слово з давніх-давен мало величезне значення. Крім художньої правди, лірика завжди мала надзвичайно важливі компоненти – красу, витонченість сказаного, шанс для кожного читача самому ставати своєрідним співавтором поета, бо кожен, хто читає вірші, розуміє їх дещо по-своєму, власне, залежно від рівня освіти й начитаності, творчої уяви, світосприймання, переживань і відчуттів.

У літературознавстві традиційно виокремлюють три літературні роди: епос, лірику й драму. **Лірика** – це змістовно оформлені й художньо передані словами емоції, почуття, відчуття і враження.

Для ліричних творів характерний **ліричний герой**, а мова ведеться від першої особи однини (від «я») або першої особи множини (від «ми»). Хоча автор і та, скажемо, уявна особа, від імені якої проголошуються в ліричних віршах певні естетичні взірці або моральні ідеали, – не одне й те саме, все-таки ліричний герой, особливо якщо йдеться про **автопсихологічного ліричного героя**, – це якоюсь мірою і сам автор, і ті його сучасники, які переживали подібне у своєму житті, мають близьку до висловленої у поезії життєву позицію, готові прийняти судження, оцінку, ідею, висновок, що випливає з вірша, за власний умовивід.

Ліричний герой завжди не лише яскраво індивідуалізований, а й завжди наділений узагальненими рисами багатьох людей. Це переважно саме той людський психотип, який читачами сприймається як носій високих істин і прекрасних почуттів.

Іноді поети пропонують читачам не автопсихологічного, а **рольового ліричного героя**. Наприклад, від першої особи в поезії можуть спілкуватися з читачами такі рольові особи, як Тарас Шевченко (поезія «Триптих» Віталія Коротича), Максим Залізняк (вірш «Я – Залізняк!» Анатолія Загравенка), пшеничний колосок (вірш «Монолог колоска» Леоніда Народового), навіть українські горобці, під образами яких читач упізнає нібито всезнаючих і завжди галасливих, але примітивних і себелюбних псевдопатріотів (розділ «Друге марення» із поеми-симфонії Івана Драча «Смерть Шевченка»):

Ми – українські горобці,
Як оселедці, в нас чуби,
Вкраїнський усміх на лиці,
Вкраїнські писки і лоби...
Ти – вічний? Вічні ми, борці,
Ми – всюдисущі горобці!

Якщо поетичний твір має сюжет і є не ліричним, а завдяки притаманним епосу властивостям ліро-епічним, то ліричного героя в такому творі нема – **ліричні персонажі** (дійові особи

вірша), але завжди чітко вловлюється авторське ставлення до художньо відтвореної події чи ситуації, тобто існує прихована, явна чи нібито індивідуальна (вдавано байдужа, нейтральна, безстороння) авторська позиція, що допомагає читачам зрозуміти, що обстоює і схвалює, а що осуджує поет.

Читаючи біографію Т. Шевченка, ви матимете нагоду ознайомитися з уривком із вірша Віталія Коротича «Триптих», який складається з трьох частин, у кожній з яких автор нібито устами Тараса Шевченка подає важливу подію з його життя від першої особи. Лірична творчість дуже тісно пов'язана з життям автора, бо лірик пише тільки про те, що він реально чи уявно пережив, вистраждав і відчув у минулому або в момент написання вірша.

Існують літературні твори на межі літературних родів. У **ліро-епічних жанрах** поєднано лірику й епос. Від лірики ліро-епічні твори запозичили високу емоційність і яскраву образність, від епосу – сюжет, сюжетні лінії з їхніми компонентами (насамперед зав'язкою, кульмінацією, розв'язкою), а також залежно від ролі й місця у творі – літературних персонажів чи героїв.

Найдавнішими ліриками були безіменні народні співці. Поети складали хвалебні пісні вельможним володарям, оспівували походи, героїзм, проявлений у боях, звитягу й мужність. Спочатку вважали, що на такі вчинки здатні лише сини богів або нащадки аристократичних сімей. У середні віки поети прославляли рицарів, війни й турніри, у яких брали участь феодали. Тільки наприкінці XVIII століття призначення й роль поета наблизилися до сучасного розуміння цих важливих у житті суспільства функцій талановитої людини. У часи Тараса Шевченка поетів уже сприймали як совість народу, його оборонців і пророків.

Світ української поезії дуже цікавий і різноманітний. Наша нація може гордитися геніальним Тарасом Шевченком. Його наступники внесли в українську поезію дуже багато, і сьогодні українська лірика посідає гідне місце в європейській літературі.

Діалог із текстом

- 1 Що ви дізналися про поетів від найдавніших часів до наших днів? Яку роль вони відіграють для народу в наші дні?
- 2 Ви вже знаєте, що вдалі художні засоби спонукають читача переживати, читаючи ліричний твір, майже ті самі почуття, що й автор. Як ви вважаєте, таке явище позитивне чи негативне? Чому? Належно аргументуйте свою думку.
- 3 Випишіть із «Літературознавчого словничка», поданого у розширеному варіанті підручника під QR-кодом, визначення терміна «ліро-епічний твір». Наведіть приклади віршованих текстів такого роду.
- 4 У тексті цього розділу знайдіть визначення понять «ліричний герой» та «рольовий ліричний герой». Яка відмінність між цими ліричними героями? А що спільного?

Проте несподівано навіть для себе самого Тарас відчув, що його дедали більше приваблюють не фарби й полотно, а поетичне слово. Юнак натхненно писав вірші, при цьому добре усвідомлюючи, що ні багатства, ні слави вони йому не прине-суть. Швидше, навпаки, повністю ламають кар'єру художника й завдадуть чимало клопотів, адже пізніше зробив такий запис у щоденнику: «І що ж я робив? Чим займався в цьому святилищі? Дивно подумати. Я займався тоді створенням малоросійських віршів, які потім упали таким страшним тягарем на мою убогу душу...». У 1840 році в Петербурзі вийшла перша збірка поезій Тараса Шевченка «Кобзар», у якій було вісім творів: «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Кате-рина», «Тополя», «Нащо мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Уже в назвах цих віршів яскраво виявилось велике зацікавлення Шевченком козацькою старовиною, видатними постатями української історії. Ще не стихли схвальні відгуки критики на «Кобзар», як побачила світ поема «Гайда-маки». І знову – успіх, несподівана й велика слава, справжнє визнання.

Навесні 1845 року Тарас Григорович знову прибув на споконвічні українські терени. Як художник, він задумав створити альбом «Живописна Україна», тож змальовував уцілілі історичні й архітектурні пам'ятки, а ще натхненно займався літературною творчістю. Настає зоряний час у житті Шевченка-поета – період «трьох літ» (1845–1847). До Петербурга митець уже повертатися не хоче. Він планує влаштуватися на роботу викладачем образотворчого мистецтва в Київському університеті. В Україні Кобзаря величають і сприймають як генія. Водночас Шевченко підтримує приятельські стосунки з відомими українцями – письменником Пантелеймоном Кулішем (1819–1897), письменником та істориком Миколою Костомаровим (1817–1885). Безперечно, Шевченко був утаємничений, що в його найкращого приятеля, молодого науковця Миколи Костомарова збирається українська патріотично

¹ **Ностальгія** – болісна, тяжка туга за Батьківщиною, за минулим, пережитим.
² **Крамбола** – бунт, заколот; антидержавні погляди, висловлення.

«Він ніде не зігрівав місця. Від дяка утік. В учителя не затримався. В козачках не засидівся. В Академії мистецтв не прижився. В Україні не влаштувався. В солдатчині не пристосувався. І взагалі, на землі довго не забарився».

Евген Сверстюк

«Він немов великий факел з українського воску, що світиться найяснішим і найчистішим вогнем європейського поступу, факел, що освітлює весь новітній розвиток української літератури».

Іван Франко

«Тарас Шевченко народився на українській землі, під українським небом, проте він належить до тих людей-світоців, що стають дорогами для всього людства і що в пошані всього людства знаходять своє безсмертя».

Олесь Гончар

начальство наважувалося подавати кандидатуру Тараса Григоровича для надання найнижчого офіцерського звання, з Петербурга завжди приходила відмова. Невизначеність терміну заслання, огидна солдатська муштра, несприятливий клімат степу й пустелі підривали здоров'я поета.

Після смерті царя Миколи I питання звільнення Тараса Шевченка й повернення у сприятливе для життя і творчості середовище не одразу вирішилося. Тільки після багатьох митарств уже звільненому, але ще не зрівняному в правах із пересічними громадянами поетові з 1858 року дозволили проживати в Петербурзі. Академія мистецтв виділила Шевченкові дві кімнатки, де він із запалом узявся виготовляти гравюри. Ніби надолужуючи втрачене, натхненно готував нове видання «Кобзаря», укладав «Буквар» для дорослих неграмотних земляків. І в останні роки життя геній знову мав величезну популярність і шану не тільки серед освічених людей російської столиці. Українська нація збагнула велич Шевченка, який говорив із Божої волі.

Хвороби докучали Шевченкові, граверне мистецтво випарами кислот підточувало хворі легені й серце. Але найбільше добивало Тараса Григоровича те, що царський указ про ліквідацію кріпацтва Олександр II ніяк не оприлюднював, а Україна стогнала в ярмі панщини. Навіть рясні привітання з днем народження не тішили поета. Всіх гостей він зустрічав неодмінним запитанням: чи надрукували вже в газетах царський маніфест про скасування панщини?

Помер Тарас Григорович 10 березня (26 лютого – за старим стилем) 1861 року на сходах власної майстерні. Сучасний український поет Віталій Коротич зумів передати цю подію від імені Кобзаря, вивівши надзвичайно цікавий образ рольового ліричного героя:

Я – Шевченко.
Я вмер.
Я лежу на порозі майстерні,
І у мене в очах
Застигають блакитні вогні.
Я замовкнув сьогодні навк –
Академік із черні, –
І уперше в житті
Стало дуже спокійно мені.
Не заб'є мене цар,
На фельдфебеля рисами схожий.
Не скарає фельдфебель,
Подібний лицем до царів.
В каземати, у карцер
Ніхто заточити не зможе.
У реєстрах солдатських
Закреслять ім'я писарів.

В потаємних архівах
Убік відкладуть мою справу,
І мене відспівають
Серйозні кудлаті попи.
На могили моїх
Проростуть ще не бачені трави
Та предивні квітки,
Де нектар солоніший ропи.
Я поет.
Я – Шевченко.
Є пісня у серці моєму.
Недоспівана пісня,
Що ляже у інші серця,
Що на гімни обернеться,
Стане рядками в поєми,
Що ніколи не згине,
Ніколи не дійде кінця.

▲ Домовина Т. Шевченка біля церкви Різдва Христового в м. Києві. 7 травня 1861 р.

«Не ідеалізуймо й не обожнюймо Шевченка. Але пам'ятаймо, що він – душа нашого народу. Ті, хто обминав його, втрачали себе і не залишали після себе навіть перегною “на нашій не своїй землі”. Ті, хто приймав його заповіт любові й безоглядної боротьби до останку, ті стали сіллю землі, живим утіленням національної честі, гідності, громадянської совісті... Ціле століття над Дніпровими кручами лунає “Заповіт”, і в ньому різні покоління висловлюють своє. Але навіть тоді, коли його просто записали на плівку – він залишався клетком одвічного джерела».

Євген Сверстюк

завдяки Кобзареві українці не сто років, а вічно розмовлятимуть рідною мовою на берегах Дніпра. Шевченків суд над злом і кривдою триває. Його геніальні твори стали дороговказом для українців доби сучасної та слугуватимуть поколінням майбутнім.

Інші народи також надзвичайно цінують Тараса Шевченка. Твори Кобзаря перекладено майже всіма мовами світу, а загалом в Україні та за її межами нашому поетові поставлено 1200 пам'ятників.

Діалог із текстом

- 1 Пригадайте і розкажіть, чому дитинство Тараса Шевченка було тяжким і нещасливим.
- 2 З якою метою пан Енгельгардт вирішив зробити з юного Шевченка власного художника? У яких визнаних митців пензля вчився Т. Шевченко в містах Вільно та Петербург? Чи влаштовував Тараса такий спосіб навчання?
- 3 У який спосіб петербурзькі художники вирішили визволити талановитого юнака з кріпацтва? Чому довелося розігрувати картину Карла Брюллова в лотерею?
- 4 Сучасна українська дослідниця творчості Кобзаря Оксана Забужко підкреслює: «Шевченка викупили, але не купили». Як ви думаєте, що саме вона має на увазі?
- 5 Чому, навчаючись в Академії мистецтв, Тарас Григорович усе частіше вкладав розум і душу в написання віршів, хоч мав би присвятити себе живопису?
- 6 Які книжки молодого Т. Шевченка вийшли друком у Петербурзі й одразу ж принесли їхньому авторові велику славу?

Поховали Кобзаря на Смоленському кладовищі в Петербурзі, проте друзі зробили все, щоб уже у квітні отримати дозвіл на перевезення тіла Шевченка в Україну, і наприкінці травня прах великого поета рушив у рідний край. До кордону з Україною домовину везли залізницею. Коли почалася споконвічна українська земля, Пантелеймон Куліш покрив труну козацькою китайкою, люди взяли домовину на плечі й, заспівавши «Козака несуть і коня ведуть», рушили до Києва.

Спочатку планували поховати українського національного генія на Аскольдовій горі, однак, щоб якнайточніше виконати його заповіт, обрали місцем поховання Кобзаря Чернечу гору в Каневі.

Зараз могила Тараса Шевченка – одна з найбільших українських святинь, її щороку відвідують тисячі українців з усього світу. Російський письменник Микола Чернишевський (1828–1889), який дуже високо оцінював Тараса Шевченка, наголошував, що мистецтво водночас і відтворює дійсність, і виносить їй вирок, а історія тільки збирає факти й повчає ними, і саме

- 7 Про що свідчили назви поезій, які ввійшли до першого Шевченкового «Кобзаря»? Які з цих віршів ви вже вивчали на уроках української літератури?
- 8 Коли відбувся перший приїзд Шевченка в Україну? Як ви розумієте його висновок про цю поїздку: «Скрізь був і скрізь плакав»? Яких висновків дійшов поет після поїздки? Які думки почали тривожити Тарасове серце? Чому вони вважалися крамольними?
- 9 З якою метою Тарас Григорович відвідав Україну вдруге? Чи планував Т. Шевченко повертатися до Петербурга? Чому? З ким із молодих українських інтелігентів він заприятелював під час свого другого приїзду в Україну?
- 10 Який альбом вирішив створити Тарас Григорович? На чому саме наголошувала назва цього альбому?
- 11 Чому думки Пантелеймона Куліша й Миколи Костомарова про щасливу й вільну Україну були близькими Шевченковій мрії про майбутнє рідного краю?
- 12 Коли й де заарештували Тараса Григоровича російські жандарми? Чи передбачав поет, що покарати його можуть насамперед за літературну творчість? На основі яких фактів ви зробили такий висновок? Як поведився поет на допитах у Петербурзі?
- 13 Розкажіть про час і місце створення Шевченкового поетичного цикл «В казематі». Яку оцінку віршам цього циклу дав Іван Франко?
- 14 Де саме відбував заслання Кобзар? Скільки років воно тривало?
- 15 Як цар Микола I ускладнив становище митця під час заслання? Що саме про це сказав Т. Шевченко?
- 16 Чому ніхто з друзів нічим суттєво не міг полегшити тяжку долю Шевченка на засланні?
- 17 Коли Тарас Григорович повернувся з орьських степів до Петербурга? Чим займався в останні роки свого життя?
- 18 Що стало причиною передчасної смерті Т. Шевченка? Де поховали його в Петербурзі й чому друзі одразу ж почали клопотатися про перепоховання праху поета? Чому це стало великою подією для всіх свідомих українців?
- 19 Чи доводилося вам особисто відвідувати могилу Т. Шевченка в Каневі? Якщо так, то яке ваше враження від цього священного місця?

Діалоги текстів

- 1 Уважно прочитайте і прокоментуйте уривок зі статті Івана Франка «Присвята», пригадавши відповідні факти з життя і творчості Т. Шевченка.

Іван Франко

ПРИСВЯТА

Він був сином мужика і став володарем у царстві духа.

Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті скільки могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі в іржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру і песимізм.

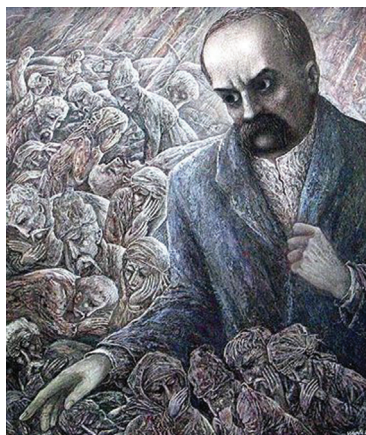
Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті – невмирущу славу і все розквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отаким був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.

- 2 Які слова Івана Франка вам найбільше запали в душу й чому?

Чому стаття Івана Франка має назву «Присвята»? Як у ній висловився Іван Якович про Шевченкову долю і його безсмертя у віках? Прочитайте відповідні рядки вголос і прокоментуйте їхній зміст.

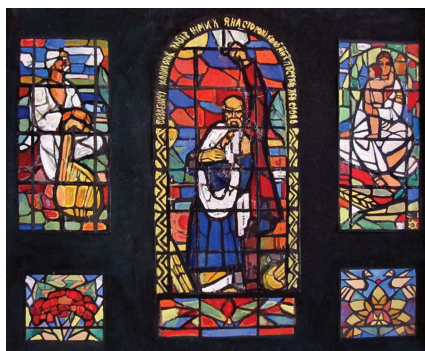

Іван Марчук. Картини малярського циклу «Шевченкіана»

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно розгляньте автопортрет Т. Шевченка (с. 46). Які риси обличчя свідчать про красу й великий розум цієї людини?
- 2 Прочитайте вірш Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати...» (з циклу «В казематі») й порівняйте його з ілюстрацією до цієї поезії сучасного українського художника Івана Марчука, який своїм картинам переважно назви не дає. Що спільного, а в чому суттєва відмінність між змістом словесного й малярського малюнка? З якої причини навіть за явних ознак бідкування господарів, чиє житло змалював художник в оточенні рясно розквітлого вишневого саду, картина Івана Марчука несе красу і впевненість у доброму завтрашньому дні для України?
- 3 Розгляньте ще одну картину Івана Марчука, на якій художник зобразив поета в оточенні його літературних героїв. Якими словами Тараса Шевченка ви можете передати враження Кобзаря від становища земляків під час його першої подорожі Україною?
- 4 Роздивіться світлину, зроблену під час перепоховання Кобзаря (с. 48). Що ви можете сказати про людей біля домовини Т. Шевченка, їхній настрій, належність до різних соціальних груп, віку? Пригадайте слова П. Куліша над труною Тараса Григоровича в Петербурзі: «Нема з нас нікого, достойного пророкти рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому й відкрилася». Чи відбиває світлина розуміння українцями цих слів?
- 5 Перед вами – ескіз вітража, створеного відомими українськими художниками Опанасом Заливахою, Аллою Горською, Людмилою Семикіною та Галиною Зубченко в 1964 році для Київського університету. Вітраж було знищено напередодні презентації за вказівкою київських чиновників. Як ви думаєте, що саме налякало їх у цій геніальній роботі: гнівний Тарас Шевченко й заплакана Україна-мати на його грудях, слова поета про рабів, розміщені над центральним зображенням, а отже, натяк на безправність українського народу в часи СРСР, високо піднята книжка в лівій руці поета як неодмінне торжество розуму й світла, домінування жовто-синьої гами на той час забороненого національного українського прапора на бічних картинах?

▲ Опанас Заливаха, Алла Горська, Людмила Семикіна, Галина Зубченко. Шевченко. Мати (1964)

У Т. Шевченка є два вірші з однаковими назвами «Думи мої, думи мої...» різних років написання: 1840 та 1847. Перший із них увійшов у знакове для всієї України видання «Кобзаря» 1840 року, але водночас цю поезію Тарас Григорович опублікував й у так званому *чигиринському* «Кобзарі» та «Гайдамаках» (1841). Інша поезія «**Думи мої, думи мої...**» **вже датована 1847 роком** і має суттєво нове звучання, хоча обидва однойменні вірші виявилися програмними для різних періодів творчості Т. Шевченка. Та якщо в першому молодий Шевченко давав настанову своїм думам «іти в Україну», бо пророчо передбачав, що тільки там вони зможуть знайти «щиру правду, / А ще, може, й славу», то вірш «Думи мої, думи мої...» 1847 року поповнив собою рукописну «Більшу захалявну книжку» на засланні. У цій поезії автор виразно декларує творче кредо зрілого й незламного поета, який гірко тужить за далекою Україною і спрагло чекає моментів натхнення, коли тільки поетична творчість (думи) здатна його бодай на кілька хвилин поєднати з рідним краєм і народом.

* * *

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти

З киргизами убогими.
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться Богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

(1847)

Діалог із текстом

- 1 Яким настроєм огорнута ця поезія?
- 2 Як поет характеризує корінне населення Оренбуржжя? Чому в його уяві місцеве населення – киргизи – вже голі, босі, але ще бодай на волі моляться своєму Богу?
- 3 Чи можна в цих словах помітити авторський болючий натяк на жорстку колоніальну політику Росії стосовно України?
- 4 Чому поет називає власні вірші «своїми дітками» й плаче разом з ними?

Діалоги текстів

- Євген Сверстюк у книжці «Шевченко і час» про дві іпостасі долі Кобзаря писав так: «Доля ж особиста не покидала Шевченка за життя, не покидала й по смерті. Тільки вона двоїлася в очах на високу і земну. З високою було все гаразд. За два роки після викупу з кріпацтва він, проживаючи вільним і забезпеченим художником, стає одразу визнаним поетом... Наступних сім років... сягає вершин, яких сучасники не могли навіть цілком зрозуміти... Раптовий грім і каміння – це теж закономірність на високій дорозі. Шевченко, принаймні, знав... за віщо йому та каторга. Не покидала його висока доля і на засланні, і після повернення: вона тримала його на вершині болю і страждань. А земна доля від того, звичайно, терпить – “болить і плаче, і не спить”. Земна доля тісно пов'язана з долею рідної землі. “Історія мого життя складає частину історії моєї Батьківщини”, – писав Шевченко в “Автобіографії”... Тут і історичний спадок народженого в неволі, і культурна спадщина народу невизнаного... Але кожне покоління шукатиме живих джерел слідами Шевченковими. І все це теж доля».

Зіставте думку літературознавця з тим, про що веде мову сам Т. Шевченко, коли пророкує власній творчості велике майбутнє. Порівняйте розуміння долі мистецького твору його автором і розуміння Шевченкової життєвої долі та долі геніїв узагалі Євгеном Сверстюком.

◀ Тарас Шевченко.
Байгуші (Жебраченята) (1853)

Михайло Дерегус.
Малий Тарас слухає
кобзаря (1957) ▶

Мистецькі діалоги

- 1 Уважно роздивіться репродукцію картини Тараса Шевченка «Байгуші» («Жебраченята»). Чому, на вашу думку, позаду цих убогих малят Шевченко змалював себе самого? Проведіть паралель між Тарасовими думами-дітьми й цими реальними нащадками казахського народу.
- 2 Розгляньте й опишіть репродукцію картини українського художника Михайла Дерегуса «Малий Тарас слухає Кобзаря». Як ви гадаєте, чи вплинули дитячі враження на те, що першу збірку Т. Шевченко назвав «Кобзарем», а в багатьох віршах ключовим словом є термін «думи»?
- 3 Розгляньте репродукції картин сучасного українського художника Олега Шупляка, на яких він змалював дитинство Тараса й події народного повстання, відображені Т. Шевченком у поемі «Гайдамаки». Як ви оцінюєте особливості цих картин, що мають, за словами О. Шупляка, подвійний зміст? Як саме присутній на них образ Т. Шевченка?
- 4 Розгляньте й опишіть репродукцію картини українського художника Опанаса Заливахи «Доля». Поясніть, що символізує годинник на цій картині, а що – зграя ворон.

▲ Опанас Заливаха. Доля (1970)

▲ Олег Шупляк. Мені тринадцятий мишло... (1992)

▲ Олег Шупляк. Коліївщина (2011)

Вірш «**Ой три шляхи широкії...**» Т. Шевченко написав 1847 року в Петербурзі, коли разом із Миколою Костомаровим і Пантелеймоном Кулішем перебував під слідством за участь у Кирило-Мефодіївському братстві. Уперше поезія ввійшла до циклу «В казематі» й засвідчує особисті паралелі з долями поета і двох його друзів.

Навіть у неволі лірика Т. Шевченка була доволі різноманітною. Поета цікавили різні теми, зокрема розроблені ним на фольклорному матеріалі про родинні трагедії. Мати, сестра й невістка в цій поезії показані страдницями, які глибоко переживають втрату сина, брата, чоловіка. «Ой три шляхи широкії...» – один із найбільш емоційних віршів Кобзаря не тільки про суто чоловічі життєві випробування, а й про тяжке жіноче горе.

* * *

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.

Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той сестру. А найменший –
Молоду дівчину.

Посадила стара мати
Три ясени в полі.
А невістка посадила
Високу тополю.

Три явори посадила
Сестра при долині...
А дівчина заручена –
Червону калину.

Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.

Не вертаються три брати.
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті.

Сестра плаче, йде шукати
Братів на чужину...
А дівчину заручену
Кладуть в домовину.

Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.

Діалог із текстом

- 1 Які народнопісенні елементи наявні в цьому вірші? З якою метою їх використовує автор?
- 2 Події у творі відбуваються в козацькі часи, коли дорослі чоловіки зі зброєю в руках захищали рідний край від зовнішніх ворогів. Як ви думаєте, куди саме подалися три брати, хоч у вірші цього не вказано? Що з ними сталося?
- 3 Що символізують у фольклорі й у вірші Т. Шевченка три ясени, три явори, тополя, калина?
- 4 Уявіть, як три брати приїжджають на Запорозьку Січ і стають прославленими в боях козаками. Придумайте і запишіть один-два епізоди з їхнього неспокійного воєнного життя й побуту. Прочитайте у класі свої творчі роботи. Спільно з учителем визначте найкращі з них.
- 5 Визначте тему та ідею вірша «Ой три шляхи широкії...».
- 6 Доведіть, що авторська позиція в цьому вірші виражена через філософські мотиви.

Діалоги текстів

- Що спільного в цьому вірші Т. Шевченка з народними піснями про козака, який вирушає в далеку дорогу і розлучається з рідними?

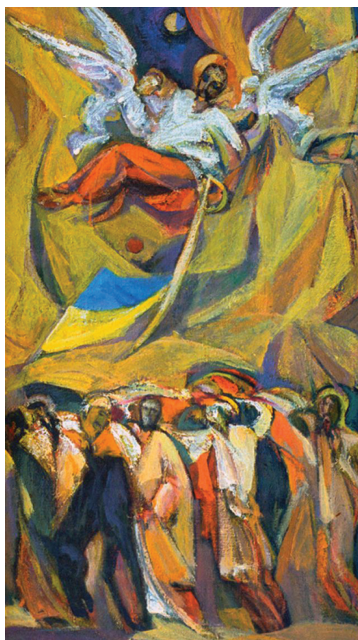

▲ Опанас Сластіон. Проводи на Січ (1886)

Мистецькі діалоги

- 1 Проаналізуйте зміст картини Опанаса Заливахи «Козака несуть». Чому внизу картини художник змалював похоронну процесію, а вгорі – двох янголів, які несуть козака із заплученими очима на небеса до Бога? Яку роль відіграють шабля, з якою козак нерозлучний навіть після смерті, і синьо-жовтий прапор між похоронною процесією та янголами з померлим?
- 2 Розгляньте картину українського художника Опанаса Сластіона «Проводи на Січ». Що спільного між поезією Т. Шевченка й цим художнім полотном?
- 3 Ознайомтеся з проєктом дуету «Сестри Тельнюк» «Наш Шевченко» й напишіть власну коротку рецензію (5–7 речень) на цю музичну композицію.

▲ Опанас Заливаха.
Козака несуть (1966)

Лірика Тараса Шевченка

Лірична творчість Тараса Шевченка має особливе значення для українців. Наш геніальний Кобзар – поет глибоко народний. Його талант виростав на ниві фольклорних традицій і творчих набутоків попередників. Літературознавці зазначають, що 14-складовий віршовий рядок (верс) зустрічається здавна в народних піснях, зокрема коломийках, а також у творчості попередників Тараса Григоровича – поетів-романтиків (Левка Боровиковського, Михайла Петренка). Тарас Шевченко трансформував коломийковий вірш, перетворивши дворядкову коломийкову строфу на чотирирядкову. У багатьох поезіях Кобзаря внаслідок розпаду 14-стопного рядка чергуються рядки 8-складові й 6-складові:

Було колись – в Україні	8 складів
Ревіли гармати;	6 складів
Було колись – запорожці	8 складів
Вміли панувати.	6 складів

Поет розширив і межі тематики української лірики: у його віршованих творах зазвучали громадянські, патріотичні й навіть філософські мотиви. Тож сучасні науковці аргументовано ведуть мову про *шевченківський вірш*.

Говорячи про лірику, неможливо оминати поняття *ліричного героя*, про що ми вже згадували раніше. У ліриці кожного поета можна виокремити сукупного ліричного героя, який у подібній іпостасі проявляється в багатьох творах, обстоюючи прогресивні погляди, активну життєву позицію. Що ж до *ліричного героя Шевченка*, то він віддзеркалює талант, авторську позицію, передану через почуття й відчуження, а також емоції й силу уяви, адже, створюючи вірш, Кобзар не тільки використовує власні творчі здібності, а й застосовує цілий спектр душевних переживань. Це означає, що опосередковано через ліричну поезію автор змушує читачів або слухачів хвилюватися й переживати, перейматися становищем ліричного героя.

Філософська лірика – сукупна назва поезій, спрямованих на глибоке осмислення ліричним героєм світу й себе самого в ньому на основі життєвих обставин, досвіду, ідеалів, світоглядних позицій, а також обов'язкова оцінка ліричним героєм вічних і перехідних цінностей, особистісне ставлення до проблем добра і зла, красивого й потворного, вічного й мінущого.

Лірика Тараса Шевченка – багатогранна. У «Кобзарі» є чудові зразки пейзажної («Садок вишневий коло хати...», «За сонцем хмаронька пливе...», «Сонце заходить, гори чорніють...»), інтимної («Мені тринадцятий минало», «Ликері»), громадянської («Якби ви знали, паничі...», «Я не нездужаю, нівроку...»), медитативної («Думи мої, думи мої...», «В неволі тяжко, хоча й волі...», «Не нарікаю я на Бога...»), патріотичної («Сон» («Гори мої високії...»), «За байраком байрак...»), філософської («Мені однаково, чи буду...», «О люди! люди небораки!...») лірики. Іноді в одній і тій самій поезії є пейзажні, інтимні й патріотичні мотиви, як-от у вірші «Садок вишневий коло хати...», що став символічним образом рідного краю.

Медитативна лірика (від латин. *meditatio* – роздум) – різновид поезій, що становлять своєрідну лірику думки. Це роздуми ліричного героя про пережите чи навіть передбачене автором як неминуче випробування морального характеру, філософські узагальнення про особисте життя, талант чи долю.

Діалог із текстом

- 1 Що ви довідалися про шевченківський вірш?
- 2 Яким є ліричний герой у віршах Т. Шевченка «Думи мої, думи мої...»?
- 3 Доведіть, що в поезії «Ой три шляхи широкії...» йдеться про ліричного оповідача й ліричних персонажів. Яких саме?
- 4 Які види лірики ви знаєте? Чому в одному вірші можуть бути різні мотиви? Доведіть наявність громадянських і патріотичних мотивів у медитативній поезії «Думи мої, думи мої...».

У поезії «**Мені однаково, чи буду...**» Тарас Шевченко зосереджується на дуже вагомому для його земляків-сучасників питанні майбутньої долі України.

Ця поезія спочатку існувала у «Великій захалявній книжці» Кобзаря. Уперше вірш був надрукований Пантелеймоном Кулішем у журналі «Мета» в 1863 році, а сам Тарас Шевченко переписав його у цикл «В казематі».

Це один із філософських високопоетичних творів Кобзаря. Ліричний герой твору передбачає своє близьке й далеке майбутнє. Отже, цілковито зливається з

¹ **Пасіонарій** – людина з особливою енергетикою, рушій нації, жертковий безстрашний патріот вищого рівня.

образом автора і вже не боїться жодних життєвих випробувань, але думки про майбутнє України й рідного народу як патріота й пасіонарія¹ бентежать його душу. Потужно прописана в цій поезії національна ідея, як

її усвідомлював Т. Шевченко: не дати приспати ворогам український народ, не дозволити недругам посягнути на сокровенне – мову, душу нації, землю предків, історію.

Рідний край для поета – понад усе, славне козацьке минуле – запорука незалежності України в майбутньому, покоління нащадків – дієва сила в обстоюванні права свого народу на незалежність, будівники самостійної соборної України. Кобзар не оперує закличками чи полум'яним синівським освідченням у любові до рідного краю, як це характерно для патріотичних поезій, а по-філософськи підходить до питання, чи можлива Україна як держава взагалі й що для цього треба зробити.

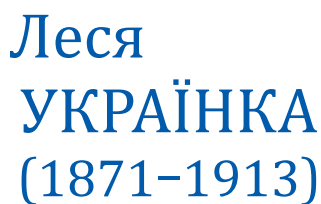
✱ ✱ ✱

Мені однаково, чи буду
Я жити в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині –
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими
І, не оплаканий своїми,
В неволі плачучи, умру,
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій – не своїй землі.

І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись,
Молися, сину: за Україну
Його замучили колись».
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окрадену, збудять...
Ох, не однаково мені...

Діалог із текстом

- 1 На думку літературознавців, вірш «Мені однаково, чи буду...» – одна з найдовершеніших Шевченкових поезій із циклу «В казематі». Як ви думаєте, чому? Свою відповідь аргументуйте.
- 2 На основі тексту доведіть, що поезія містить найвищий прояв патріотизму. У чому він полягає?
- 3 Хто зображений в образі сина? Як ліричний герой поезії, що асоціюється із самим Т. Шевченком, ставиться до цього персонажа й чому не потребує від нього хвали й слави? Чого ж саме від сина, сукупного символічного образу наступних поколінь українців, вимагає поет?
- 4 Як ви думаєте, чи актуальна ця поезія Кобзаря для наших сучасників? У світлі яких політичних та історичних подій – особливо?
- 5 Вивчіть вірш «Мені однаково, чи буду...» напам'ять.
- 6 Чи можна поезію «Мені однаково, чи буду...» віднести до медитативної лірики?

Перший художній Лесин твір – поезія «Надія», присвячена рідній тітці Олені, яку заарештували за протиімперську діяльність. У 1884 році львівський журнал «Зоря» надрукував вірш юної авторки «Конвалія». Олена Пчілка ще з юнацьких

1 Михайло Старицький (1840–1904) – український поет і драматург, який для розвитку українського національного театру віддав увесь маєток.

▲ Перша книга віршів Лесі Українки «На крилах пісень» (1893)

◇◇◇◇◇
¹Осип Маковей (1867–1925) – західноукраїнський письменник.

²*Contra spem spero* (латин.) – без надії сподіваюсь.
◇◇◇◇◇

літ залучала Михайла та Лесю до перекладацької справи. Удвох вони переклали українською мовою твори Миколи Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки», «Пропала грамота» і «Зачароване місце». Книжка, до якої ввійшли ці переклади, побачила світ у Львові в 1885 році. Перекладачі підписалися оригінальними псевдонімами: Михайло Обачний та Леся Українка.

У березні 1893 року за сприяння Івана Франка у Львові вийшла Лесина перша книжка віршів «На крилах пісень». Критика схвально відгукнулася на прихід у літературу талановитої авторки. За мужність і незламність духу Іван Франко назвав Лесю Українку чи не «єдиним мужчиною на всю соборну Україну», а Осип Маковей¹ так визначив провідні мотиви її першої збірки: «Перший – то сумовитий погляд авторки на своє життя і долю; другий – то культ природи; а третій – то культ України і світове горе».

У 1899 році з'явилася друга поетична книжка – «Думи і мрії». Уже з цих збірок молода авторка поставала людиною великої сили волі. Наприклад, у вірші «*Contra spem spero*»² важкій недугі вона протиставила свій незламний дух:

Ні, я хочу крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись,
Жити хочу! Геть думи сумні!

На зламі століть Леся Українка вже була широковідомою поетесою. В її особі передові люди України справедливо розпізнавали гідну наступницю Тараса Шевченка, яка зброєю проти неправди й гніту свого народу обрала поетичне слово. Сама Леся Українка дуже шанувала Кобзаря, вважала його роль у долі українського народу особливою. У вірші «На роковини» вона так писала про Кобзареву відданість Україні:

Він перший за свою любов	Усе знесла й перемогла
тяжкі дістав кайдани,	його любові сила.
але до скону їй служив	Того великого вогню
без зради, без омани.	і смерть не погасила.

Леся Українка прославилася й високохудожніми віршованими драмами. Значну частину цих творів було написано на основі античної історії, інші стосувалися світогляду, вірувань та історії власного народу. У 1910 році письменниця опублікувала патріотичний твір «Бояриня», у якому в образі Оксани Перебійної вивела сильну духом і помислами українську жінку, яка на чужині боронила рідний край у найтяжчі роки його занепаду, що настали після Переяславської ради.

У десятому класі ви читатимете й аналізуватимете найкращу з художнього погляду віршовану драму Лесі Українки «Лісова пісня», написану на основі народних повір'їв і неперехідних морально-естетичних цінностей українців. Ще задовго до екологічних катастроф поетеса пророчо застерігала своїх земляків і все людство від бездумного нищення природи, невміння людей жити в гармонії з довкіллям, сповідувати високі ідеали добра, любові, справедливості.

«Леся Українка стоїть ніби в центрі нашої новішої поезії, з одного боку торкаючись попереднього гурту письменників, у яких голосніше бринить громадянська струна; з другого – сама дає почин тій поезії, що останніми часами все дужче починає в нас озиватись... Леся Українка лишається проте найсучаснішим з наших письменників, справжнім “поетом під час облоги” – співцем того лютого часу, що так яскраво з її творів позирає. Вміла вона дошкулити ворога своїм дужим словом, вдихнути бадьорість і волю до активності й діла у своїх; та вміла ж і просто зачепити натхненною піснею струни в душі людській».

Сергій Єфремов

Леся Українка приятелювала з визначними вченими – істориком Дмитром Яворницьким, відомим мовознавцем Агатангелом Кримським, які допомагали їй високопрофесійними консультаціями. Коли поетеса надіслала науковцеві-поліглоту¹ свою поему «Одно слово», зі змісту якої випливало, що в якутській мові нема слова «воля», Агатангел Юхимович авторитетно відповів, що воно в якутській мові є й активно вживається. Кмітлива авторка підзаголовок «Оповідання старого якута» замінила на «Оповідання тубільця з півночі», не вказавши мови, у якій не існує слова «воля».

◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇
¹ Поліглот – знавець багатьох мов.
◇◇◇◇◇◇◇◇◇◇

Усе життя Леся Українка була великою патріоткою рідного краю. Заради збереження духовних скарбів поетеса нехтувала навіть власним здоров'ям. Хоча берлінський професор наполягав на щорічному курортному лікуванні Лесі в Єгипті, одного року вона віддала всі зібрані на це родинною кошти для організації експедиції для запису народних дум. Коли в 1909 році в Києві було поставлено на сцені драму Лесі Українки «Блакитна троянда», гонорар за цю постановку авторка віддала на спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку.

Померла Леся Українка 19 липня 1913 року в Грузії у місті Сурамі. Прах великої поетеси перевезли в Україну і поховали на Байковому кладовищі в Києві.

Діалог із текстом

- 1 Коли і в якій сім'ї народилася Лариса Косач? Якими були умови для духовного розвитку дітей у цій родині? У якому віці Леся навчилася читати, грати на фортепіано, вишивати?
- 2 Що ви можете розповісти про перші спроби творчості Лесі та її брата Михайла?
- 3 Де виходили друком збірки віршів Лесі Українки? Як зустріла критика появу нового автора?
- 4 Які віршовані драми вважають вершинами творчості Лесі Українки?
- 5 У яких вчинках поетеси особливо виразно виявився патріотизм Лесі Українки і її щира турбота про збереження народних скарбів?
- 6 Прокоментуйте оцінку Лесі Українки Сергієм Єфремовим.
- 7 Скільки років прожила Леся Українка? Як ви вважаєте, чому за таке коротке життя їй вдалося зробити дуже багато?
- 8 З якою метою Олена Пчілка дібрала для своєї дочки такий відповідальний псевдонім?
- 9 Порівняйте ставлення до своїх талановитих дітей батьків Тараса Шевченка, Івана Франка та Лесі Українки. Чи так, на вашу думку, повинні опікуватися майбутніми талантами сучасні сім'ї? Чому?

ДАВНЯ ВЕСНА

Була весна весела, щедра, мила,
Промінням грала, сипала квітки,
Вона летіла хутко, мов стокрила,
За нею вслід співучії пташки!

Все ожило, усе загомоніло –
Зелений шум, веселя луна!
Співало все, сміялось і бриніло,
А я лежала хвора й самотна.

Я думала: «Весна для всіх настала,
Дарунки всім несе вона, ясна,
Для мене тільки дару не придбала,
Мене забула радісна весна».

Ні, не забула! У вікно до мене
Заглянули від яблуні гілки,
Замиготіло листячко зелене,
Посипались білесенькі квітки.

Прилинув вітер, і в тісній хатині
Він про весняну волю заспівав,
А з ним прилинули пісні пташині,
І любий гай свій відгук з ним прислав.

Моя душа ніколи не забуде
Того дарунку, що весна дала;
Весни такої не було й не буде,
Як та була, що за вікном цвіла.

▲ Олександр Ворона. В саду, який цвіте (2005)

▲ Олександр Мохів. Сад, що квітне (2012)

Діалог із текстом

- 1 Чи любите ви весну? Чому?
- 2 Як описано настання весни і пробудження природи в цьому вірші? Відповідаючи, використовуйте цитати з твору Лесі Українки. Контрастною чи співзвучною до настрою ліричної героїні виступає природа в поезії «Давня весна»?
- 3 Зачитайте рядки, де сказано про вдячність ліричної героїні весні.
- 4 Чи можна цей вірш вважати автобіографічним? Чому ви так думаєте? Знайдіть відповідність між певними поетичними рядками й фактами з життя Лесі Українки.
- 5 На яких художніх деталях акцентує увагу читачів авторка в першій строфі?
- 6 Випишіть із вірша всі метафори і поясніть, як вони впливають на змалювання пейзажних картин авторкою.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте картину «Сад, що квітне». Чим саме цвітіння яблуні прекрасне? Чи може картина художника Олександра Мохова бути ілюстрацією до поезії Лесі Українки? Свою відповідь аргументуйте. Чим саме вас зворушила природа, відтворена фарбами й пензлем на репродукції?
- 2 Розгляньте репродукцію картини художника Олександра Ворони «В саду, який цвіте». Які деталі цієї картини можуть проілюструвати вірш Лесі Українки «Давня весна»? Чому

лірична героїня Лесі Українки не могла насолоджуватися красою яблуневого цвіту в саду?

- 3 Користуючись інтернетом, знайдіть і прослухайте музичні цикли «Чотири пори року» Антоніо Вівальді або «Пори року» Петра Чайковського. Чи можуть певні уривки з цих музичних творів бути ілюстраціями до вірша Лесі Українки «Давня весна»? Чому ви так вважаєте?

* * *

Хотіла б я піснею стати	Щоб геть аж під яснії зорі
У сюю хвилину ясну,	Полинати співом дзвінком,
Щоб вільно по світі літати,	Упасти на хвилі прозорі,
Щоб вітер розносив луну.	Буяти над морем хибким.

Лунали б тоді мої мрії
І щастя моє таємне,
Ясніші, ніж зорі яснії,
Гучніші, ніж море гучне.

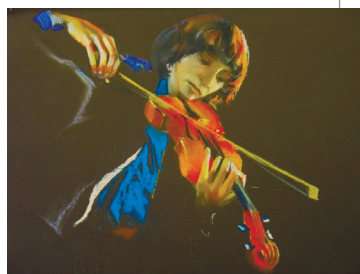
Діалог із текстом

- 1 Які бажання висловлює лірична героїня цього вірша? Який у неї настрій? Чи про щось подібне доводилося мріяти й вам?
- 2 Доведіть, що в цій поезії виразно виявляються романтичні мотиви.
- 3 Які художні засоби і з якою метою використано в цій поезії Лесі Українки?
- 4 Вивчіть вірш «Хотіла б я піснею стати...» напам'ять.

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину Олександра Углова «Юний скрипаль». На основі зображеного доведіть, що скрипаль талановитий і всією душею віддається музиці. Чи може мрія Лесіної ліричної героїні також бути мрією юнака на картині? Свою відповідь аргументуйте. Чим споріднені музика і поезія?

▲ Олександр Углов.
Юний скрипаль (2011)

Поема «Давня казка»

Поема Лесі Українки «Давня казка» є одним із найбільш відомих ліро-епічних творів письменниці. Написана вона в Києві в 1893 році. Першою критично проаналізувала цей твір своєї дочки Олена Пчілка. Леся Українка особисто читала поему в гуртку «Плеяда» серед талановитих молодих, та вже авторитетних, письменників і отримала від них тільки схвалення. Хоча молода авторка остерігалася, що через її хворобу і співчуття оточення справжньої оцінки своєї творчості не почує.

Твір був уперше надрукований у Львові в журналі «Житє і слово» в 1896 р. Саме поема «Давня казка» відкривала другу збірку Лесі Українки «Думи і мрії» (1899).

«Я скінчила “Давню казку” (поет і лицар), прочитала її в “Плеяді” з певним тріумфом, найбільш всіх вона сподобалась п. Липському. Се мені приємно, бо все-таки він людина, вихована на європейській літературі, і патріотичної поблагливості у нього нема».

Із листа Лесі Українки до брата Михайла
12 грудня 1893 року

Хоча в назві твору є слово «казка», насправді за жанром це типова **поема**, яка має *експозицію* (представлення свого героя авторкою читачам, влучна характеристика народного співця як «людини Божої»), *зав'язку* (знакова зустріч поета з Бертольдом), *кульмінацію* (конфлікт «влади» і «свободи слова»), *розв'язку* (арешт і смерть поета), *постпозицію-епілог* (вічне протистояння «нащадків» співця і «нащадків» Бертольда).

Темою поеми є високе покликання поета, його свідоме служіння народові, тож «Давню казку» можна сміливо вважати поетичним маніфестом Лесі Українки. **Ідея твору** яскраво виражена такими рядками:

Не поет, у кого думки	Не поет, хто забуває
Не літають вільно в світі,	Про страшні народні рани,
А заплутались навіки	Щоб собі на вільні руки
В золотії тонкі сіті.	Золоті надіть кайдани!

У цій ліро-епічній поемі, як пізніше в дуже багатьох драматичних творах, Леся Українка порушує питоми українські питання і веде мову про Україну й українців, одягаючи своїх героїв у національний одяг інших народів і поміщаючи в інші епохи.

Ліро-епічна поема – віршований твір великого обсягу, який має переважно одну сюжетну лінію, невелику кількість героїв і розкриває якусь одну проблему. Поема може мати передмову (вступ (пролог) або своєрідний зачин), а також післямову (епілог). У поемі Лесі Українки зачин наближає літературний твір до фольклорного жанру казки, для якої характерні подібні заохочення слухачів (читачів) до цікавої розповіді. Епілогом у поемі виявляється заключна частина твору, у якій наголошується на тому, що протистояння між оборонцями народу (поетами) та його визискувачами (можновладцями) – вічне. Для кращого сприйняття твору, особливо якщо події в літературному тексті відбуваються в різних місцях, автор може поділити поему на окремі розділи, як це й зробила Леся Українка.

ДАВНЯ КАЗКА

Поема
(Скорочено)

Може б, хто послухав казки?
Ось послухайте, панове!
Тільки вибачте ласкаво,
Що не все в ній буде нове.

Тож, коли хто з вас цікавий,
Сядь і слухай давню казку,
А мені коли не лаврів,
То хоч бубликів дай в'язку.

I

Десь, колись, в якійсь країні
Проживав поет нещасний,
Тільки мав талан до віршів,
Не позичений, а власний.

Та була у нього пісня
І дзвінкою, і гучною,
Бо розходилась по світу
Стоголосою луною.

На обличчі у поета
Не цвіла уroda гожа,
Хоч не був він теж поганий, –
От собі – людина Божа!

І не був поет самотнім:
До його малої хати
Раз у раз ходила молодь
Пісні-слова вислухати.

Тее слово всім давало
То розвагу, то пораду;
Слухачі співцю за тее
Ділом скрізь давали раду...

Як навесні шум зелений
Оживляв сумну діброву,
То щодня поет приходив
До діброви на розмову.

Тільки чує – гомін, гуки,
Десь мисливські сурми грають,
Чутно разом, як собачі
Й людські крики десь лунають.

Як на те ж, лежав поет наш
На самісінькій стежині.
«Гей! – кричить він, – обережно!
Віку збавите людині!»...

Попереду їхав лицар,
Та лихий такий, крий Боже!
«Бачте, – крикнув, – що за птиця!
Чи не встав би ти, небоже?»

«Не біда, – поет відмовив, –
Як ти й сам з дороги звернеш,
Бо як рими повтікають,
Ти мені їх не завернеш!..

В мене рими – соколята,
Як злетять до мене з неба,
То вони мені вполюють,
Вже кого мені там треба!»

«Та який ти з біса мудрий! –
Мовить лицар. – Ще ні разу
Я таких, як ти, не бачив.
Я тепер не маю часу,

А то ми б ще подивились,
Хто кого скорій вполює.
Хлопці! геть його з дороги!
Хай так дуже не мудрує!»

«От спасибі за послугу! –
Мовить наш поет. – Несіте.
Та візьміть листки з піснями,
Он в траві лежать, візьміте».

«Він, напевне, божевільний! –
Крикнув лицар. – Ну, рушаймо!
Хай він знає нашу добрість –
Стороною обминаймо.

А ти тут зажди, небоже,
Хай-но їхатиму з гаю,
Я ще дам тобі гостинця,
А тепер часу не маю»...

Розтеклись ловці по гаю,
Полювали цілу днину,
Та коли б же вполювали
Хоч на сміх яку звірину!..

Геть одбившись від гурту,
Їде лицар в самотині.
Зирк! – поет лежить, як перше,
На самісінькій стежині.

«Ах, гостинця ти чекаєш! –
Мовив лицар і лапнувся
По кипеннях. – Ой небоже,
Вдома гроші я забувся!»

Усміхнувся поет на тее:
«Не турбуйсь за мене, пане,
Маю я багатства стільки,
Що його й на тебе стане!..

Бачиш ти – оця діброва,
Поле, небо, синє море –
То моє багатство-панство
І розкішне, і просторе.

При всьому сьому багатстві
Я щасливий завжди й вільний».
Тут покликнув лицар: «Боже!
Чоловік сей божевільний!»

«Може бути, – поет відмовив, –
Певне, всі ми в Божій волі.
Та я справді маю щастя,
І з мене його доволі.

Так, я вільний, маю бистрі
Вільні думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

Все, чого душа запрогне,
Я створю в одну хвилину,
В таємні світи надхмарні
Я на крилах думки лину.

Скрізь гуляю, скрізь буяю,
Мов той вітер дзвінкий в полі;
Сам я вільний і ніколи
Не зламав чужої волі!»

Засміявся на тее лицар:
«Давню байку правиш, друже?
Я ж тобі скажу на тее:
Ти щасливий, та не дуже...

Я б віддав твоє багатство
І непевнії країни
За єдиний поцілунок
Від коханої дівчини...»

Щось поет хотів відмовить
На недбалу горду мову,
Та вже сонечко червоне
Заховалось за діброву.

Надійшла сільська молодь,
Що з роботи поверталась,
І побачила поета,
З ним приязно привіталась.

Тут поет взяв мандоліну¹,
І на відповідь гуртові
Він заграв, і до музики
Промовляв пісні чудові.

Всі навколо нерухомі,
Зачаровані стояли,
А найбільше у дівчаток
Очі втіхою палили.

Довго й лицар слухав пісню,
Далі мовив на відході:
«Що за дивна сила слова!
Ворожбит якийсь, та й годі!»

II

Літнім вечором пізенько
Сам поет сидів в хатині,
Так од ранку цілу днину
Він просидів в самотині...

Тільки чує – хтось підїхав
На коні до його хати
І спинився, потім зброя
Почала чиясь бряжчати...

«Добрий вечір!» – «Добрий вечір». –
Став тут лицар і – ні слова.
Щось ніяк не починалась
Тая пильная розмова.

«Де ж твоя, мій гостю, справа?» –
Далі вже поет озвався.
Лицар стиха одмовляє:
«Я, мій друже, закохався...

Закохався я і гину, –
Каже лицар, – вдень і вночі
Бачу я перед собою
Ясні оченьки дівочі».

«Що ж? – поет на те говорить. –
То за ручку та й до шлюбу!»
«Ох! – зітхає лицар. – Візьме
Інший хтось дівчину коху!»

Під балкон моєї донни
Кожен вечір я приходжу,
І в журбі тяжкій, в зітханнях
Цілу нічку я проводжу.

Може б, краще їй припали
До сподоби серенади?..»
Тут поет на те: «Запевне,
Треба пташечці принади!»

«Голос маю, – каже лицар, –
Та не тямлю віршування...»
«Певна річ, – поет говорить, –
То не легке полювання,

А то б досі вже на лаври
Хто б схотів, то й був багатий,
Ні, – химерний, норовистий
Кінь поезії крилатий!²»

«Ти своїм віршем чудовим
Чарував усю громаду, –
Тільки ти один тепера
Можеш дати мені пораду!

За пораду все, що хочеш,
Дам тобі я в надгороду».
«Ну, на се, — поет відмовив, —
Не надіюся я зроду.

Та мені для сього треба
Ймення й вроду панни знати».
«Йй наймення Ізідора,
А вродлива!.. не сказати!..»

Більш поет вже не питався,
Сів, задумавсь на хвилину,
Записав щось на папері,
Зняв з кілочка мандоліну...

¹ **Мандолі́на** – струнний щипковий інструмент, різновид лютні.

² Крилатий кінь – Пегас.

Хутко в неї під віконцем
Мандоліна залунала,
Із потоку гуків чулих
Серенада виринала...

Забажалося королеві
Звоювать чужее царство,
Розіслав він скрізь герольдів¹
На війну скликає лицарство...

Та коли вже надто тяжко
Туга серце обгортала,
То співці співали пісню,
Пісня тугу розважала:

...І Бертольдіві спочатку
Справді щастя панувало,
Довелося звоювати
Городів чужих чимало.

Чи то врешті у Бертольда
Притомилося лицарство,
Чи то владар бусурменський
Міцно так тримавсь за царство, —

Отже, ледве серенада
Залунала у просторі,
Вийшла з хати Ізідора
Подивитися на зорі.

А як стихли під балконом
Любі гуки мандоліни,
До Бертольда полетіла
Квітка з рожі від дівчини...

III

Приступили до Бертольда
Вояки й гукають грізно:
«Гей, виводь ти нас ізвідси!
Геть ве́ди, поки не пізно!..»

Вийшли тут наперед війська
Військові співці слаутні,
Всі вони були при зброї,
А в руках тримали лютні.

Ми б хотіли тут в сій справі
Кілька слів до вас сказати,
Та співцям співати личить,
Отже, ми почнем співати».

«Був собі одважний лицар,
Нам його згадать до речі,
Він робив походи довгі –
Від порога та до печі.

¹ Герольд – вісник, глашатай, гонець, посланець.

² Бусурмёнське – мусульманське; у переносному значенні: чужинське.

Валерій Панфілов.
Давня казка (1961) ►

¹ Міто – податок.

²Застáви та рогáтки – пропускні пункти, на яких збирали мито.

Ну, та сей одважний лицар
Якось вибрався до бою.
І вернув живий, здоровий:
Талісман він мав з собою.

Я гадаю, талісман сей
Кожен з вас тут знать готовий,
Се буде речення мудре:
«Утікай, поки здоровий!»

«Утікай, поки здоровий!» –
Всі співці тут заспівали;
Вояки стояли тихо,
Очі в землю попускали.

Раптом зброя заблищала,
І гукнуло військо хором:
«Ми готові йти до бою!
Краще смерть, ніж вічний сором!»

І метнулися у напад
Так запекло, так завзято,
Що не встигла й ніч настати,
Як було вже місто взято.

Місто взято, цар в полоні
Бусурменський. Перемога!
От тепер уже одкрита
Всім у рідний край дорога.

Тут на радощах Бертольдо
Всіх співців казав зібрати
І, коли вони зібрались,
Привселюдно став казати:

Кажуть, весь поміст у пеклі
З добрих замірів зложився!
Для пекельного помосту
І Бертольдо потрудився...

Окрім того, що набрав він
На війні всього без ліку,
Ще король йому в подяку
Надгороду дав велику.

Сила статків та маєтків!
Вже Бертольдо граф заможний!
Він живе в своєму графстві,
Наче сам король вельможний.

«Ви, співці славутні наші,
Ви, красо всього народу!
Ви нам честь відрятували,
Вам ми винні надгороду!»

Та співці відповідали:
«Ні, не нам, ласкавий пане,
Той, хто сих пісень навчив нас,
Надгороду хай дістане...

Він зостався, щоб піснями
Звеселять рідну країну,
Там він має розважати
Не одну сумну родину»...

«Тільки б дав нам Бог щасливо
Повернутися додому,
Срібла, золота насиплю
Я співцеві дорогому!..»

IV

Та околиця, де жив він,
Вся була йому віддана,
Люд увесь в тім краю мусив
Узнавать його за пана...

Що ж, напоитки, та наїдки,
Та убрання прехороші,
Та забави, та турніри,
А на все ж то треба гроші!..

Почалися нескінченні
Мита¹, панщина, податки,
Граф поставив по дорогах
Скрізь застави та рогатки².

Трудно навіть розказати,
Що за лихо стало в краю, –
Люди мучились, як в пеклі,
Пан втішався, як у раю.

Пан гуляв у себе в замку, –
У ярмі стогнали люде,
І здавалось, що довіку
Все така неволя буде.

Розливався людський стогін
Всюди хвилю сумною,
І в серденьку у поета
Озивався він луною...

Ось одного разу чує
Граф лихі, тривожні вісті:
Донесла йому сторожа,
Що не все спокійно в місті;

Що співці по місту ходять
І піснями люд морочать,
Все про рівність і про волю
У піснях своїх торочать.

Вже й по тюрмах їх саджають,
Та ніщо не помагає, –
Їх пісні ідуть по людях,
Всяк пісні ті переймає...

«В мужика землянка вогка,
В пана хата на помості;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів біліші кості!

У мужички руки чорні,
В пані рученька тендітна;
Що ж, недарма люди кажуть,
Що в панів і кров блакитна!

Мужики цікаві стали,
Чи ті кості білі всюди,
Чи блакитна кров полетіть,
Як пробити пану груди?»

«Що се, що? – кричить Бертольдо.
Гей, ловіть співця, в'яжіте!
У тюрму його, в кайдани!
Та скоріш, скоріш біжіте!»

«Не турбуйся ти даремне,
Все одно, вельможний пане,
Вловиш нас сьогодні десять,
Завтра двадцять знов настане!

Нас таки чимале військо,
Маєм свого отамана,
Він у нас одважний лицар,
Врешті, він знайомий пана...»

«Маєм свого отамана! –
Ось де корінь цілій справі!
Ну, та я тепера хутко
Положу кінець забаві!»

Тут він двох щонайвірніших
Слуг до себе прикликає
І до нашого поета
У хатину посилає:

«Ви скажіть йому від мене,
Що я досі пам'ятаю,
Як пісні його втішали
Нас колись в чужому краю...

Я його талан співацький
Так високо поважаю,
Що співцем своїм придворним
Я зробить його бажаю.

Ви скажіть, що він у мене
Буде жити в шані, в славі,
Тільки, звісно, хай забуде
Різні вигадки лукаві».

Слуги зараз подалися
До убогої оселі,
Принесли вони поету
Ті запросини веселі.

Усміхаючись, він слухав
Те запрошення знаднє¹,
А коли вони скінчили,
Так промовив їм на сее:

«Ви скажіть, що я не хочу
Слави з рук його приймати,
Бо лихую тільки славу
Тії руки можуть дати.

Золотих не хочу лаврів, –
З ними щастя не здобуду.
Як я ними увінчаюсь,
То поетом вже не буду.

Не поет, у кого думки
Не літають вільно в світі,
А заплутались навіки
В золотії тонкі сіті.

◇◇◇◇◇◇◇◇
¹ Знаднєс –
звабливе.
◇◇◇◇◇◇◇◇

Не поет, хто забуває
Про страшні народні рани,
Щоб собі на вільні руки
Золоті надіть кайдани!

Тож підіте і скажіте,
Що поки я буду жити,
Не подумаю довіку
Зброї чесної зложити!»

Аж скипів Бертольд, почувши
Гордовиту відмову,
До поета посилає
Посланців тих самих знову:

«Ви скажіть сьому зухвальцю,
Що тепер настав день суду,
Що терпів його я довго,
Але більш терпіть не буду.

Коли він складання віршів
Бунтівничих не покине,
То в тюрму його закину,
Там він, клятий, і загине!»

Знову слуги подалися
До убогої хатини
І, підходячи, почули
Тихий бренькіт мандоліни.

У вікно зирнули слуги,
Бачать: зібрана громада,
Всі стоять навколо ліжка,
Мов якась таємна рада!

А поет усе то грає,
То щось пише на папері
Й роздає писання людям, –
Тут вступили слуги в двері.

Всі метнулися хутко з хати,
І поет один zostався,
Подививсь на слуг спокійно,
Гордовито привітався.

Всі Бертольдіві погрози
Слухав мовчки, усміхався.
А коли скінчили слуги,
Так до них він обізвався:

«Ви скажіть своєму пану,
Що готовий я в дорогу,
Тільки хай велить прислати
Слуг ще двох вам на підмогу.

На запросини ласкаві
Я не можу встать з постелі,
Вам нести мене прийдеться
Аж до нової оселі.

Та й в темниці буду вільний, —
Маю думи-чарівниці,
Що для них нема на світі
Ні застави, ні границі.

І мого прудкого слова
Не затримає темниця,
Полетить воно по світі,
Наче тая вільна птиця.

З словом зіллються в темниці
Гіркий жаль і тяжка туга,
І тоді потрійна стане
І страшна його потуга¹.

І поет від свого люду
Не почує слів догани
В день сумний, коли на нього
Накладатимуть кайдани!»

Так довіку у темниці
Довелось поету жити,
За тюремний спів він мусив
Головою наложити.

Та zostалися на світі
Молоді його нащадки,
Що взяли собі у спадок
Всі пісні його, всі гадки.

Здійнялось повстання в краю,
І Бертольда вбили люде,
Та й гадали, що в країні
Більш неволі вже не буде.

◀ *Софія Караффа-Корбут.*
Давня казка (1963)

Та залишився по Бертольд
Молодий його нащадок,
І пиху його, й маєтки
Він забрав собі у спадок.

І тепер нащадки графські
Тюрми міцні будують,
А поетові нащадки
Слово гострєє гартують.

Проти діла соромного
Виступає слово праве –
Ох, страшне оте змагання,
Хоч воно і не криваве!

А коли війна скінчиться
Того діла й того слова,
То скінчиться давня казка,
А настане правда нова.

Діалог із текстом

- 1 Чому поема Лесі Українки має назву «Давня казка»? Чи вдалою є назва? А як назвали би цю поему ви?
- 2 Розіграйте сцену першої зустрічі поета й лицаря в особах. Яким тоном має говорити Бертольдо, а яким поет? Чому?
- 3 З якої причини Бертольдо вирішив просити саме в поета допомоги повернути серце коханої? Що з цього вийшло?
- 4 Словесно змалюйте похід Бертольда з військом на війну. Які пісні народного співця допомагали воїнам витримувати тягар похідного життя, а які їх присоромили й змусили стати відважнішими?
- 5 Скільки разів і як саме поет допомагав Бертольду? Про що свідчить «забудькуватість» Бертольда щоразу, як лицар повинен був подякувати поетові? Коли саме Бертольдо згадав про заслуги народного співця і з якої причини вирішив щедро віддячити йому за все одразу?
- 6 Чи щирою була ця спроба віддяки? Чому поет відмовився від усього, що йому пропонував пан?
- 7 Існує думка, що видатні люди – це сіль своєї землі, справжні «вершки» суспільства, хоча багаті й можновладці вважають якраз себе найкращими. На чиему боці правда? Чому?
- 8 Зробіть порівняльний аналіз образів Бертольда й народного поета, використовуючи цитати й застосовуючи словесне малювання.
- 9 Чому Леся Українка позбавляє народного співця особливості вроди, а змальовує його звичайною людиною?
- 10 Що таке, на вашу думку, свобода творчості? Свої судження належно аргументуйте.
- 11 Як ви вважаєте, щастя й мистецький талант – це одне й те саме чи зовсім ні?
- 12 Об'єднайтеся в пари й на основі «Давньої казки» підготуйте власні умовиводи на тему: «Чи сила духу може навіть кволих і зневірених зробити героями?».
- 13 Поясніть смисл вислову «бути придворним співцем» у прямому й переносному значенні. З якої причини становище придворного поета принизливе й ганебне?
- 14 Якими словами у творі пояснено причини перетворення «доброго пана» на безсоромного визискувача власних селян? Як ви вважаєте, чи слід було очікувати від Бертольда саме таких змін у ставленні до підлеглих? Чому?
- 15 Уважно проаналізуйте пісню, яка підняла народ на боротьбу. Чому поет у найтяжчий час був разом із народом і не піддався на жодні спроби підкупу Бертольда?
- 16 Чому у творі наголошено, що «давня казка» триває й досі? Що саме мала на увазі Леся Українка?
- 17 Яким постає народний співець на початку твору? Чи симпатизує своєму героєві Леся Українка? Яка авторська позиція в цьому ставленні прослідковується?
- 18 Уважно й виразно прочитайте уривок поеми від слів «Ви скажіть, що я не хочу...» до «...зброї чесної зложити». Які висновки поета вам найбільше сподобалися?
- 19 Чим повчальна поема «Давня казка» для поетів усіх епох? Напишіть про це невеликий твір-роздум.

- 20 Яке римування використано в «Давній казці»: перехресне, кільцеве, суміжне (паралельне)?
- 21 Чи є в поемі Лесі Українки передмова й післямова (пролог і епілог)? Якими саме строфами у творі вони виражені? Пригадайте, якими словами розпочинаються фольклорні казки. Чи можна вважати, що передмовою в поемі «Давня казка» стає зачин, характерний і для народних казок? Чому ви так вважаєте?
- 22 Знайдіть і зачитайте уривки, які можна вважати зав'язкою та кульмінацією поєми. Чому розв'язка твору трагічна і для поета, і для лицаря?

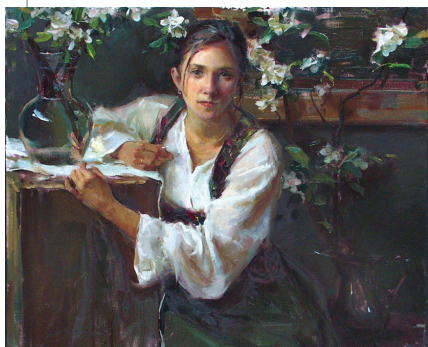
Діалоги текстів

- 1 Зіставте й порівняйте ставлення безіменного співця «Давньої казки» до свого таланту та роздуми над власною творчістю ліричного героя вірша Т. Шевченка «Думи мої, думи мої...», а також світогляд ліричного героя поезії Т. Шевченка «Минають дні, минають ночі...». У чому полягає подібність їхнього морально-етичного життєвого вибору?
- 2 Знайдіть в інтернеті фото мандоліни та лютні й інформацію про ці музичні інструменти. Чим вони відрізнялися? У яких країнах були популярними?
- 3 Знайдіть у бібліотеці або в інтернеті вірш Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця...». З якими рядками поєми «Давня казка» співзвучна головна думка цієї поезії? Чому ви так вважаєте?
- 4 Пригадайте зі шкільного курсу зарубіжної літератури, чи поети інших націй також порушували у своїх творах проблему служіння митця народів. Якщо так, наведіть приклади. Якщо ні, висловіть своє припущення, чому.
- 5 На шкільному електронному ресурсі (за погодженням із керівництвом школи й під опікою вчителів української мови і літератури та зарубіжної літератури) організуйте популяризацію своїх творів (чи творів однокласників, учнів інших класів) шляхом презентацій, анотування, рецензування. Підберіть відгуки товаришів, їхні побажання (етичні!), можливо, ілюстрації. Зробіть тематичну презентацію, онлайн-газету, інформаційний листок тощо.

Мистецькі діалоги

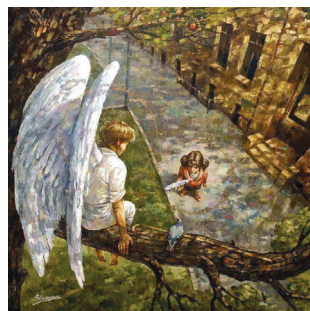
- 1 Прочитайте вголос рядки поєми, у яких ідеться про високу гідність митця, що відмовляється від панських подачок. Чи схвалюєте ви цей учинок співця й чому саме? Відповідаючи, використайте ілюстрацію Софії Караффи-Корбут (с. 68). Які риси митця підкреслила художниця?
- 2 Яким зобразив поета Валерій Панфілов (див. с. 66)? Який епізод поєми проілюстрував?
- 3 Розгляньте картини, розміщені нижче. Ви вже знаєте, що поезія й образотворче мистецтво здатні створювати особливий настрій і активізувати нашу творчу уяву. Які асоціації викликають у вас ці полотна? Одну картину (на ваш вибір) проаналізуйте як ілюстрацію до життя письменниці в цілому або тільки окремого твору Лесі Українки.

▲ Даніель Ф. Герхарта. Цвітіння

▲ Ольга Ковтун.
Квадриптих (2011)

▲ Володимир Калінін.
Ангел завжди поряд

Володимир СОСЮРА (1898–1965)

В історії української літератури Володимиру Сосюрі належить одне з чільних місць. Його твори не відходять у минуле, а лише набувають нового звучання. За словами критика Володимира Моренця, під ракетними небесами поезія Володимира Сосюри «явила нам давно забутий тип світовідчуження». Секрет поетичного таланту цього митця давно розгадано. Ще 1952 року Павло Тичина, даруючи своєму другу «Вибрані твори» в трьох томах, на першій книжці написав: «Дорогому Володимиру Миколайовичу Сосюрі – одному з найбільших поетів... усього світу». Як співець високих почуттів, Володимир Сосюра справді неперевершений. Його любовну лірику молоде покоління завжди сприймало щиро, безпосередньо й чуйно. Проте творчість митця не обмежується ліричними поезіями. Перу Володимира Сосюри належать поеми «Махно», «Каїн», «Христос», «Мазепа», «Розстріляне безсмертя», прозовий автобіографічний роман «Третя Рота», низка чудових байок, які нині дуже злободенні.

Володимир Миколайович Сосюра народився 6 січня 1898 року на станції Дебальцеве у степовому шахтарському краю. Батьки майбутнього поета були надзвичайно вродливими. Про батька Миколу поет, уже дорослою людиною, писав: «Вуса в нього були довгі, козацькі, запорозькі вуса! Задумливі, ніжно-суворі, світло-карі очі, орлиний ніс, високий лоб, тонкі брови». Мати Антоніна Данилівна, згадував В. Сосюра, «була красуня. У неї було чорне, аж до синяви волосся, і вся вона була як зоряна і пристрасна пісня. Вона дуже любила зорі і часто молилася і плакала над ними... Татко нагадував мені похмурого козацького орла, а мама – якусь смугляву птицю, що їй не сидиться на місці і все вона хоче кудись полетіти». Батько і дід у юності писали вірші, складали байки й навіть друкувалися у місцевій пресі, тому Володимир Миколайович твердив, що літературний талант він успадкував по батьківській лінії. Поєднала батьків майбутнього поета велика любов, але злиденне життя багатодітної сім'ї призвело до великих життєвих випробувань. Невдовзі після народження Володимира сім'я оселилася в селищі Третя Рота (нині – це околиця міста Лисичанська, що на Луганщині), де й минуло раннє дитинство поета. У пошуках кращої долі батьки постійно переїжджали з одного місця на інше, поки врешті-решт не опинилися в хатинці над берегом Дінця. Про це Володимир Сосюра в автобіографічному романі «Третя Рота» згадував так: «В маленькій хворостянці нас жило 10 душ... Татко працював на рудниках більше креслярем, іноді шахтарем, а по селах учителював, був і сільським писарем. Працював і землеміром, а в основному – сільським адвокатом». У тому ж таки романі Сосюра виводив походження власного прізвища від француза де Сосюра. У родині розповідали легенду про те, як під час перебування козаків на службі у французького короля юнак із французького дворянського роду так захопився

романтикою Запорозької Січі, що разом із січовиками вирушив за дніпровські пороги. Тут довго козакував, а згодом одружився з українкою і започаткував рід Сосюр у степах Донеччини.

Батько навчив сина грамоти, але заплатити за продовження його навчання бодай в училищі не міг, тому хлопчина змушений був заробляти на це сам, працюючи на току. У 1914 році Володимир вступив до сільськогосподарського училища, успішно закінчив перший клас, але після раптової смерті батька вирішив припинити навчання й заради заробітку влаштуватися учнем кресляра на содовому заводі. На жаль, заробітки були мізерні, тож підліток поновився в училищі.

У часи проголошення Української Народної Республіки Володимир Сосюра брав активну участь в обороні молоді держави. Маловідомим залишається факт перебування поета в Гуляйполі у війську Нестора Махна, який подарував юному поетові годинник із дарчим написом. У Кам'янці-Подільському Володимир Миколайович став курсантом української офіцерської школи, згодом служив у Третьому Гайдамацькому полку армії Симона Петлюри. Тоді ж молодий поет друкував свої патріотичні вірші в газеті «Селянська громада», яку видавало міністерство преси УНР. Національна свідомість автора зростала. За кошти командира Гайдамацького полку О. Волоха в Проскуріві (нині це місто Хмельницький) вийшла перша збірка Володимира Сосюри «Пісня крові», яка дуже припала до душі військовим побратимам поета.

Та УНР впала. Натомість політичні ідеї змінювалися настільки часто, що тогочасній молоді було важко зробити правильний вибір, а громадянська війна в Україні збирала свої страшні жнива. Юного Володимира Сосюру двічі засуджували до страти: першого разу – денікінці, другого – більшовицький трибунал. Та янгелохоронець завжди рятував свого підопічного: першого разу рана виявилася не смертельною, і Сосюра вижив, а другого разу приречений до страти попросив виконати його останнє бажання – послухати вірші, які він написав. Червоноармійці заслухалися поезіями про любов і не розстріляли талановитого юнака.

У часи приходу радянської влади Володимир Сосюра вже вважався революційним поетом, але молодь зачитувалася насамперед його ліричними творами. Вірші про любов переписували й вивчали напам'ять, юнаки-студенти поетовими рядками освідчувалися в коханні. А для митця справжньою музою стала Віра Берзіна, з якою він познайомився під час навчання в Харківському інституті народної освіти. Віра виявилася колишнім політруком¹ червоноармійського ескадрону,

комуністичні ідеї для неї важили надто багато, тому кохана не поділяла поетове замилювання Україною.

Щиро кохаючи Віру, В. Сосюра присвятив їй такі чудові вірші, як «Так ніхто не кохав...» та «Білі акації

◇◇◇◇◇
¹ Політру́к – військове звання, утворене від російського словосполучення «политический руководитель».

«...весь цвіт письменників і поетів УРСР у роки громадянської війни бився під українськими прапорами зі зброєю в руках проти більшовиків. Петлюрівськими офіцерами були Петро Панч та Андрій Головка, юнкерами – Володимир Сосюра і Борис Антоненко-Давидович, добровольцями-кавалеристами – Олександр Копиленко та навіть 16-річний Юрій Яновський, державними чиновниками УНР – Павло Губенко (Остап Вишня), Павло Тичина... Частина з них на початку 1920 року... перейшли до більшовиків. Тільки декого, наприклад, Остапа Вишню і, за деякими даними, Юрія Яновського, червоні взяли в полон. Але петлюрівська закваска в них залишилася назавжди».

Ярослав Тинченко, сучасний історик і журналіст

«У мене так багато для тебе слів-алмазів, слів-квітів. Мені хочеться засипати ними тебе, зацілювати ними тебе, і щоб ти вічно жила у моїх піснях, щоб люди брали приклад з нашої любові, а не з наших помилок. До зустрічі завтра, любов моя!»

*Із останнього листа до дружини,
4 березня 1964 року*

будуть цвісти...», однак молода пара розірвала стосунки. Деякий час поет ще жив і творив у тодішній столиці України місті Харкові, але все частіше навідувався на Луганщину. У березні 1931 року під час шевченківських свят на Донбасі Володимир Сосюра познайомився зі своєю майбутньою дружиною Марією Даниловою. Вона була на дванадцять років молодшою від нього, у дитинстві закінчила балетну школу в Києві, гарно співала й декламувала, мала великі темно-сині – як їх називав поет, василькові, тобто волошкові – очі.

У роки Другої світової війни Володимир Сосюра, як і багато інших митців, перебував із сім'єю в евакуації в Башкирії, де видав кілька збірок поезій, зокрема свою найполум'янішу книжку – «В годину гніву», але, подібно до Олександра Довженка, рвався на фронт. Поета запросили працювати в українському радіокомітеті в Москві. У 1944 році В. Сосюра написав патріотичний вірш – «Любіть Україну!». Для підняття духу бійців така поезія виявилася надзвичайно потрібною, адже 6 листопада 1943 року радянські війська ввійшли в столицю України – Київ, з боями і величезними втратами переправившись через Дніпро, а надалі відвоювали у ворогів українську територію аж до 28 жовтня 1944 року. Вірш «Любіть Україну!» виходив українською мовою на шпальтах центральних російськомовних газет, його друкували на листівках, які з літаків скидали над окупованою українською територією. Та після війни саме за цю поезію почалися гоніння на митця. Спочатку безслідно пропала його дружина Марія, мати двох маленьких дітей: у 1949 році її мало не потай заарештували й відправили на заслання до Казахстану, а Володимиру Сосюрі, який оббивав пороги численних кабінетів, вимагаючи інформації, де кохана, ніхто навіть із найвищих чиновників нічого не міг сказати. У 1951 році в газеті «Правда» за вірш «Любіть Україну!» його автора несподівано назвали буржуазним націоналістом.

Та янгел-охоронець і цього разу не дрімав: поет дивом уцілів, а коли після п'ятирічного ув'язнення в Київ повернулася Марія, поет поніс її від вокзалу до самого будинку на руках.

Святість взаємного кохання Володимир і Марія зберегли на все життя.

▲ Володимир Сосюра з дружиною
Марією Гаврилівною (1948)

«Ніжний, щирий, з любов'ю в серці і мукою в душі, тонкий лірик, що співав про одвічне кохання, про незгасну любов до свого народу, про вічну хвалу життю. Співав інколи за неможливих для лірики, для творчості взагалі, обставин, бо, коли ревуть гармати, замовкають музи. А він усе ж співав. Він любив епітет “солов'їний” – солов'їні далі, солов'їна пісня, його самого часто звали солов'єм України, але який же предивний цей наш соловей».

Борис Антоненко-Давидович

Останній період життя Володимира Сосюри припав на кращі часи, тому поет намагався надолужити згаяне, багато працював, часто друкувався. Упродовж життя митець видав понад вісімдесят збірок поезій. Був удостоєний Державної премії СРСР та Шевченківської премії.

Помер Володимир Сосюра 8 січня 1965 року. 11 січня увесь Київ прощався з поетом. Патріотичну промову на Байковому кладовищі над домовиною друга виголосив поет-пісняр Андрій Малишко.

Діалог із текстом

- 1 Де народився Володимир Сосюра і в яких умовах зростав?
- 2 Що ви дізналися про найближчих родичів Володимира Сосюри: батька, матір, діда?
- 3 Що вам відомо про навчання Володі в сільськогосподарському училищі?
- 4 Як ви розумієте висновок В. Моренця про актуальність поезії В. Сосюри в наш час?
- 5 Яку легенду про славного предка розповідали в батьківській сім'ї Сосюри нащадкам?
- 6 У якій армії воював Володимир Сосюра? Коли і за яких умов побачила світ перша збірка поета? Прокоментуйте її назву.
- 7 Як ви розумієте слова Ярослава Тинченка, що в роки громадянської війни майже всі тогочасні молоді письменники воювали під національним прапором України? Про що це свідчило?
- 8 Які події громадянської війни відбилися на життєвій долі поета? Розкажіть про два розстріли Володимира Сосюри. Які враження у вас виникли, коли ви дізналися про ці події?
- 9 Як оцінював творчість Володимира Сосюри поет Павло Тичина? Свою відповідь підтвердіть цитатою.
- 10 Чому у Володимира Сосюри не склалися стосунки з Вірою Берзіною, а любов до Марії Данилової поет проніс через усе життя? Який життєвий епізод стосунків Володимира і Марії вам запам'ятався?

Діалоги текстів

- 1 Порівняйте слова Бориса Антоненка-Давидовича з поданими нижче висловлюваннями українських класиків про особливості таланту Володимира Сосюри:
«Він усе життя виліплював образ ліричного героя, закоханого в землю, в кольори осені і неба, з чутливою душею» (Андрій Малишко).
«Сила його слова, справжній гуманізм його лірики – в природності, в чистосердечному довірі до людини, в безмежній відданості їй. Мабуть, тільки значна, непересічна особистість може дозволити собі розкіш розмовляти з людьми своїм природним голосом – голосом правди, пристрасті, чистої, непідробної любові» (Олесь Гончар).
- 2 На чому саме наголошували всі митці, ведучи мову про лірику Володимира Сосюри?

Різновиди лірики

Уже в XIX столітті перед літературознавцями постало завдання диференціювати лірику за її смисловим навантаженням. В основному віршовані тексти умовно було поділено на *громадянську, інтимну, пейзажну й філософську лірику*. Громадянська лірика мала два різновиди: *патріотичну* і власне *громадянську*. Інтимна лірика проявлялася як *родинна* і як *любовна*. Пейзажна лірика вже тоді була представлена багатьма різновидами, про що ми скажемо детальніше далі. Філософська лірика існувала як власне *філософська* і як *медитативна*.

Громадянська лірика і її різновиди: власне громадянська і патріотична лірика – були особливо актуальні для українців в усі часи. *Патріотична лірика* в українській літературі посідає особливе місце. Як віками бездержавний народ українці завжди старалися обстояти своє питоме право на суверенність і національну окремішність, плекати в душах молодого покоління мрію про незалежну й соборну Українську державу. Тож наші національні поети-класики (Тарас Шевченко, Іван Франко) у багатьох своїх поетичних творах висловлювали виразну ідею патріотизму. В радянські часи патріотичні українські вірші були негласно заборонені цензурою, але в роки війни з фашистами цензурний нагляд із дозволу Сталіна частково послабили, щоб такими творами спонукати бійців-українців до прояву героїзму на фронтах. Саме тоді був написаний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну!» та цикл поезій Андрія Малишка «Україно моя». Інша річ, скільки українським поетам довелося пережити після закінчення війни саме за ці прекрасні твори – аж до загрози ув'язнення. Власне *громадянська лірика* стосується творчого кредо поетів, їхнього ставлення до загальнолюдських цінностей, питання національної свідомості, гідності, людської честі. Якщо вірш Тараса Шевченка «Мені однаково, чи буду...» належить до патріотичної лірики, то поезія цього ж автора «Думи мої, думи мої...» – до громадянської. Вірш Лесі Українки «Хотіла б я піснею стати...» і Василя Голобородька «Наша мова» належать до громадянської лірики.

Інтимна лірика, як свідчить уже сама назва, завжди стосується високих почуттів і животрепетних переживань людини. Якщо це вірші про любов, то таку лірику називають іще *любовною*. Саме до такого виду лірики належить вірш Володимира Сосюри «Васильки». Якщо йдеться про фізичний стан ліричних героїв або ліричних персонажів (наприклад, у вірші Лесі Українки «Давня весна»), то прийнято говорити про *родинну лірику*. Раніше ви читали й аналізували поезію Миколи Вінграновського «Перша колискова», яка також є зразком родинної лірики. Загальновідомий вірш Тараса Шевченка «Садок вишневий коло хати...» – геніальний зразок інтимної (родинної) лірики.

Пейзажна лірика – це вірші про природу та природні явища, про екологічні проблеми – тобто це поезії, в яких домінує краса природи і які можуть бути співзвучними (суголосними) настроям ліричних героїв, контрастними до їхніх переживань чи індиферентними (байдужими). Пейзажними віршами можна вважати поезії Лесі Українки «Тиша морська», Володимира Сосюри «Осінь» («Облітають квіти, обриває вітер...»), Володимира Підпалого «...Бачиш: між трав зелених...», Анатолія Мойсієнка «Жовтень жовті жолуді...». Залежно від того, який краєвид змальовує поет чи поетка, такі вірші, крім звичайних, поділяють на *марени* (морські пейзажі), *нюктюрни* (нічні пейзажі), *урбаністичні* (міські) та *сільські* пейзажі. Розрізняють також пейзажі *статичні* й *динамічні* (рухомі). На думку літературознавця Анатолія Ткаченка, «пейзаж, особливо в ліриці з відсутнім чи майже відсутнім фабульним началом, відіграє значну роль – як у komponуванні, формотворенні, так і в розбудові художнього змісту». Також пейзаж може бути вкрапленим у патріотичну, громадянську, інтимну чи філософську лірику.

Філософська лірика має два різновиди: власне філософська й медитативна. У *філософській ліриці* поети порушують питання добра і зла, красивого й потворного, сенсу людського життя, високої духовності. Наприклад, до філософської лірики можна віднести вірші Ігоря Павлюка «Вертатись пізно» й «Асоціації».

Медитативна лірика – це вірші-роздуми над важливими для ліричного героя проблемами чи подіями. Такими поезіями є «З дитинства: дощ» Василя Голобородька, «Чоловічий танець» Василя Герасим'юка, «Із янголом на плечі» й «Із нічних молитов» Івана Малковича. Надалі під час вивчення поезій завжди старайтеся насамперед визначати їхні різновиди.

Зверніть увагу: ваше особисте визначення виду лірики може не збігатися з тим, що наведено у підручнику, але тоді ви маєте аргументовано довести свою думку.

Діалог із текстом

- 1 На які види поділяють лірику? Який принцип покладено в основу такої диференціації?
- 2 Із «Літературознавчого словничка», поданого у розширеному варіанті підручника під QR-кодом, випишіть у свої зошити визначення патріотичної, громадянської, пейзажної, інтимної, філософської та медитативної лірики і постарайтеся запам'ятати, чим ці різновиди відрізняються один від іншого.

ЛЮБІТЬ УКРАЇНУ!

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...

В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Любіть Україну у сні й наяву,
вишневу свою Україну,
красу її, вічно живу і нову,
і мову її солов'їну.

Без неї – ніщо ми, як порох і дим,
Розвіяний в полі вітрами...

Любіть Україну всім серцем своїм
І всіми своїми ділами.

Для нас вона в світі єдина, одна,
Як очі її ніжно-карі...
Вона у зірках, і у вербах вона,
І в кожному серця ударі...

У квітці й пташині, в кривеньких тинах,
У пісні у кожній, у думі,
В дитячій усмішці, в дівочих очах
І в стягів багрянному шумі...

Як та купина¹, що горить – не згора,
Живе у стежках, у дібровах,
У зойках гудків, і у хвилях Дніпра,
У хмарах отих пурпурових,

В огні канонад², що розвіяли в прах
Чужинців в зелених мундирах³,
В багнетах, що в темі пробивали нам шлях
До весен і світлих, і щирих.

Юначе! Хай буде для неї твій сміх,
і сльози, і все до загину...
Не можна любити народів других,
коли ти не любиш Вкраїну!..

Дівчино! Як небо її голубе,
Люби її кожну хвилину.
Коханий любить не захоче тебе,
Коли ти не любиш Вкраїну...

Любіть у труді, у коханні, в бою,
В цей час, як гудуть батареї...
Всім серцем любіть Україну свою –
і вічні ми будемо з нею!

¹Неопалима купина – у Біблії згадується як терновий кущ, який палав, але не згорав. У сучасній мові трактується як символ незнищенності.

²Канонада – гуркіт від вибухів, сильна стрілянина з гармат.

³«Чужинці в зелених мундирах» – солдати гітлерівської армії.

Діалог із текстом

- 1 Чому В. Сосюра називає Україну вишневою, а її мову – солов'їною? Як ви розумієте переносне значення цих слів у тексті вірша?
- 2 Які картини природи постають із вірша «Любіть Україну!»?

- 3 На підставі яких рядків можна зробити висновок, що вірш «Любіть Україну!» написаний під час війни з фашистами? Доведіть, що в цих рядках є підтекст, у якому висловлено споконвічне прагнення українського народу до волі, незалежності.
- 4 До кого насамперед звертається В. Сосюра, спонукаючи до патріотичних почуттів, наполегливо закликаючи любити Україну?
- 5 З якою метою поет виводить образи молодого покоління – юнака і дівчини? Чому саме на них покладає надії в справі збереження Української держави?
- 6 Поясніть рядки: «Не можна любити народів других, / Коли ти не любиш Вкраїну».
- 7 Чому автор обрав для повтору на початку багатьох рядків саме речення «Любіть Україну...»? Зверніть увагу, що ці слова є анафорою (єдинопочатком) і емоційно поглиблюють зміст сказаного.
- 8 Випишіть із «Літературознавчого словничка», поданого у розширеному варіанті підручника під QR-кодом, визначення терміна «анафора».
- 9 З якої причини поет показує індустріальну Україну, її могутню промисловість? Підтвердіть рядками вірша свою думку.
- 10 Сформулюйте ідею вірша Володимира Сосюри. Які рядки поезії найкраще її висловлюють?
- 11 Вивчіть вірш «Любіть Україну!» напам'ять.

Діалоги текстів

- 1 Порівняйте відповідні рядки вірша В. Сосюри «Любіть Україну!» з уривком із вірша Тараса Шевченка «Чи ми ще зійдемося знову?..»:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,

В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть, –

а також із рядком Павла Тичини: «Поете! Любити свій край не є злочин».

У чому полягає високий зміст усіх цих афористичних висловів?

- 2 Які ще вірші про Україну ви знаєте? Хто їх написав? Якими засобами виразності ці автори передали красу України? Порівняйте ці художні образи з тими, що використав Володимир Сосюра.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте репродукцію картини черкаських художниць Інни Федосенко і Яни Давиденко із серії «Пам'яті Героїв Майдану». На основі змісту цього художнього полотна спростуйте або доведіть твердження, що під час Революції Гідності патріотами України виявляли себе насамперед ті, хто не на словах, а на ділі любив Україну.
- 2 Перегляньте соціальний ролик «They love Ukraine» й напишіть короткий відгук (5 речень) на нього.

Інна Федосенко, Яна Давиденко.
Із серії «Пам'яті Героїв
Майдану» (2014) ►

ВАСИЛЬКИ¹

▲ Іван Марчук.
Спогади дитинства (1979)

1 Васильки (русизм) – волошки.

Васильки у полі, васильки у полі,
і у тебе, мила, васильки з-під вій,
і гаї синіють, ген на видноколі,
і синіє щастя у душі моїй.

Одсіють роки, мов хмарки над нами,
і ось так же в полі будуть двоє йти,
але нас не буде. Може, ми квітками,
може, васильками станем – я і ти.

Так же буде поле, як тепер, синіти,
і хмарки летіти в невідомий час,
і той другий, дальній, сповнений привіту,
з рідними очима порівняє нас.

? Діалог із текстом

- 1 Яка квітка надихнула В. Сосюру на створення цього вірша? Про які очі кажуть, що вони волошкові?
- 2 Які емоції ви переживаєте, читаючи поезію «Васильки»?
- 3 Що саме вам подобається у світосприйманні ліричного героя, польоті творчої уяви, фантазії?
- 4 Чому вірш В. Сосюри «Любіть Україну!» належить до патріотичної, а «Васильки» – до інтимної (власне, любовної) лірики? На основі яких ознак цих поезій ви зробили свої висновки?
- 5 Прочитайте вголос рядки, у яких автор стверджує думку про непроминущість кохання на планеті й закономірне відчуття краси новими поколіннями роду людського.
- 6 Випишіть із поезії «Васильки» найвдаліші художні засоби, за допомогою яких В. Сосюра відтворює красу літнього дня, радісний і піднесений настрій закоханого юнака, щастя молодості. Яку роль відіграє кожен із цих засобів у тексті?
- 7 У яких кольорах ви сприймаєте цю поезію? Чому?

↔ Діалоги текстів

- В оповіданні «Пилипко» сучасника Володимира Сосюри – Андрія Головка (1897–1972) є таке порівняння очей літературного героя з польовими квітами: «У нього очі, наче волошки в житі». Як ви вважаєте, порівняння, зроблене А. Головком, і зіставлення очей коханої дівчини з синіми польовими волошками-васильками ліричним героєм поезії «Васильки» В. Сосюри є влучними і доречними художніми засобами чи цілком випадковими й надуманими? Свою думку обґрунтуйте.

🎨 Мистецькі діалоги

- Розгляньте репродукцію картини українського художника Івана Марчука «Спогади дитинства» й опишіть її. Чи відповідає назва змістові намальованого художником? Яке місце на картині відведено розквітлим волошкам? Як ви думаєте, чому? Що ще, крім волошок, на цій картині розкриває її назву?

Персоніфікація – це олюднення природи, своєрідний залишок у людській свідомості аніمالістичних уявлень, які були властиві нашим далеким предкам-язичникам, оскільки природу вони сприймали як велику кількість різноманітних божеств і уявляли їх у людських іпостасях. Між персоніфікацією і метафорою є певні «точки дотику», але якщо звичайна метафора олюднює лише якісь окремі дії природних явищ (вітер свище, грім свариться, плакуча верба журиться, сонце сміється, небо плаче), то персоніфікація у вигляді людських постатей, характерів і вчинків пропонує читачам сприймати пори року, природні стихії.

ОСІНЬ

Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні в синій тишині.
По садах пустинних їде гордовито
осінь жовтокоса на баскім коні.

В далечінь холодну без жалю за літом
синьоока осінь їде навшаньня.
В'яне все навколо, де пройдуть копита,
золоті копита чорного коня.

Облітають квіти, обриває вітер
пелюстки печальні й розкида кругом.
Скрізь якась покора в тишині розлита,
і берізка гола мерзне під вікном.

Діалог із текстом

- 1 Який настрій у ліричного героя і чим саме він зумовлений у цій поезії?
- 2 Доведіть, що замилювання осінню у вірші подано дуже тонко.
- 3 Поясніть, як ви розумієте рядки: «В'яне все навколо, де пройдуть копита, / золоті копита чорного коня».
- 4 Який зміст вкладає поет у два перші й два останні рядки своєї поезії?
- 5 Доведіть, що у вірші відтворено динамічну, а не статичну (нерухому) картину. Якими засобами цього досягнуто?
- 6 Чи можна образи осені та її чорного коня вважати алегоричними? Чому?
- 7 Наведіть свої аргументи на користь того, що осінь-вершниця – персоніфікований образ.
- 8 Доведіть, що цей вірш читачі сприймають у синьо-золотій гамі. Завдяки яким художнім засобам цього досягає поет? Яку роль відіграють чорний і золотий кольори?

Діалоги текстів

- 1 Дівчиною на коні В. Сосюра змалював не тільки осінь, а й зиму:

Десь там осінь за горами	б'є об землю копитами
і, немов громи,	білий кінь зими.

Чому в цих персоніфікованих образах пір року коні різної масті?
- 2 Чи вдалою є колористика віршів В. Сосюри «Осінь» і «Зима»? Чому ви так вважаєте? Підтвердіть свої висновки яскравими художніми засобами цих поезій.
- 3 Наведіть приклади змалювання природи зарубіжними поетами. Як ви вважаєте, що частіше використовують автори: метафори чи персоніфікацію? Чому?

Володимир ПІДПАЛИЙ (1936–1973)

Талановитий український поет Володимир Олексійович Підпалій народився 9 травня 1936 року в селі Лазірках на Полтавщині. З раннього дитинства запам'ятав лише невеселе. Радянська влада обклала податками кожне фруктове дерево в селах, а мальовничі українські хутори взялася шаленими темпами ліквідувати: мовляв, там живуть куркулі й вороги світлого майбутнього. Під примусове переселення потрапила й багатодітна сім'я Підпаліх. Маленькому Володі тоді було лише три роки, але до подробиць запам'ятав і як батьків найкращий товариш Андрій Копотун бульдозером горнув яблуні з вивернутим корінням, і як старий кіт чомусь не зміг змиритися з тим проклятушим переселенням, усе бігав на старе дворище. Зведене наспіх для сім'ї Підпаліх помешкання в селі виявилося таким холодним, що взимку мати вкладала своїх трьох дітей спати під піччю – лише там малі могли зігрітися.

Мама від раннього ранку до темної ночі працювала в колгоспі, батько – на залізниці, тому старші сестри-школярки у вільний від уроків час були полишені самі на себе. Володю ж віддали в ясла. У дитинстві хлопчина любив коней і собак, а волів чомусь завжди жалів за терплячість: «Терплять, хоч могли б і не терпіти, – силу ж яку мають, але чого варте їхнє терпіння! Навіть у людей, коли вони важко живуть, не такі сумні очі». Мріяв вирости, стати запорозьким козаком і гарцювати на коні. Колись чотирирічного хлопчину батько посадив на коня-скакуна. Той вороний і досі гарцює в поезіях Володимира Підпалого! А тато все життя стояв перед очима сина як живий: «Якби володів пензлем, можна було б відтворити його образ у величезному циклі: батько копає колодязь; батько качає мед; батько садить дерева; батько іде до армії... В селі до сьогодні розповідають про те, як він співав, а я пам'ятаю дві його пісні – про Байду та “Ой, забілили сніги...”». Найкраще “Байду” співали тато і дядько Андрій Колотун. У батька був прекрасний тенор, а кращого баса, ніж у його товариша, я і досі не чув».

Тато загинув на війні під час битви за Дніпро в 1943 році. Як і більшість поетових ровесників, виховувала Володю та його сестер Ніну і Надію мама. Тож у «Автобіографії» Підпалій констатував: «Дитинство в дитинстві вкрала війна». Повоєнні голодні роки, страшне визискування вдів-колгоспниць, якими та ще їхніми ровівками-годувальницями й лани орали, запали в поетову душу.

Освіту Володимир спочатку здобував у Величанській семирічці: до неї з кутка, де жили Підпалі, ходити було ближче, а після її закінчення – в Лазірівській середній школі. З навчальних предметів майбутнього поета насамперед цікавили література й історія, тому читав багато, хоч, як визнавав згодом, безсистемно. Здобувши середню освіту, з першої спроби до університету не вступив. Пішов працювати в колгоспну тракторну бригаду, щоб бути поряд зі згорьованою ненькою, яка підупала здоров'ям.

Душа юнака поривалась до чогось високого, кращого, його вірші вже могли робити честь не одному визнаному в Україні поетові, але доля готувала нові випробування. Коли Підпалого мобілізували на флот, юнак затужив за степом, обважнілими від плодів садами, тихими спокійними вечорами. Здається, линув у відпустку, леліючи мрію про зустріч з ненькою, а втрапив на її похорон. Тим часом військова служба Володимира Підпалого на морі призвела до хвороби, і коли медична комісія достроково демобілізувала його, юнак уже й сам розумів, що в колгоспі довго не протягне. Незважаючи на невимовні болі в кістках, він підготувався й успішно склав екзамени до Київського університету на філологічний факультет.

▲ Володимир Підпалій під час служби на флоті. Рига (1955)

Перший свій вірш Володимир Підпалій побачив надрукованим в університетській газеті 1957 року, а вже наступного в загальноукраїнських часописах – газеті «Молодь України» та журналі «Зміна». У 1963 році вийшла перша поетична збірка «Зелена гілка», через рік – «Повесіння». Після університету Підпалій працював редактором у видавництвах «Дніпро» та «Радянський письменник».

Молодий поет дуже цікавився добою Козаччини, хоч ця тема в радянські часи вважалася забороненою. Тож довідався, як у часи Хмельницького рідне село Лазірки, засноване в XVI столітті козаками на річці Сліпорід як козацький зимівник, постачало Запорозькій Січі і продукти, і зброю, і водночас було лазаретом для поранених, і цвинтарем для покійних. Якщо Борис Олійник писав про «шаблю не загублену Сіркову», то Володимир Підпалій – про вороних коней Северина Наливайка, але обидва наголошували на незнищенності українського народу, у якого були такі славні герої. Водночас вишуканій ліриці Володимира Підпалого притаманні камерність, аристократична вишуканість.

Навіть у буденних стосунках зі звичайними людьми – друзями, колегами, випадковими знайомими – Володимир Підпалій виявляв себе надзвичайно уважним, доброзичливим, чуйним. Ці риси характеру знаходили свій відбиток і у творах поета, які ввійшли до ліричних збірок «Тридцять літо» (1967), «В дорогу – за ластівками» (1968), «Вишневий світ» (1970), «Сині троянди» (1979), «Береги землі» (1986), «Кожна бджілка – немов лічилка» (1991), «Сковородинські думи» (2002). Дружина поета Ніла Підпала з допомогою спонсорів видала чудову книжку «Золоті джмелі» (2011), куди ввійшла і вся поетична спадщина, і переклади, зроблені Володимиром Підпалім, і «Автобіографія», і спогади друзів, чимало документів, які проливають світло на часи творчості цього непересічного лірика, відповідального редактора й людини кришталевої совісті.

У власній творчості Володимир Підпалій дивовижно поєднував лірику й епос. Його «Автобіографія», новели «Льонька», «В дорозі», оповідання «Мати», «Цяцька» свідчать про унікальний хист майстра малої прози, а поеми «Голубе кладовище», «Змагання Григорія Сковороди», «Поклик роду» й переспів «Слова о полку Ігоревім» – про філософський тип мислення автора. Маємо пам'ятати, що саме стараннями Володимира Підпалого в

«У своїх віршах, у своїй поведінці він був дуже національним... Йому була природна й органічна єдність сільської та урбаністичної тематики... Він був одухотвореним, і його душа була відкрита для осягання любові, віри, надії і краси. Для мене він був і залишається тонким віртуозним ліриком, особливо в українському пейзажі».

Арсентій Струк, поет і перекладач

▲ У колі родини: дружина Ніла, син Андрій, донька Оля. Київ (1971)

нашу літературу було повернуто Євгена Плужника, Михайла Драй-Хмару, Богдана-Ігоря Антонича, у виданні творів яких Володимир Олексійович брав безпосередню участь. Проявив себе митець і чудовим перекладачем, а як літературний редактор багатьом талановитим письменникам допомагав видавати книжки у вкрай несприятливій для лірики часи.

Володимир Підпалий належав до поетів «тихої лірики», яку на початку 1970-х років «задушила» радянська цензура, устами критиків звинувачуючи її творців у бездіяльності. Тим часом «тиха лірика»

внесла в українську поезію задушевність, тонку красу, пастельну колористику, багатий внутрішній світ ліричних героїв.

Помер Володимир Підпалий 24 листопада 1973 року, похований на Байковому кладовищі в Києві. Поет Абрам Кацнельсон на цю подію відізвався віршем:

«Володя Підпалий вражав такою рідкісною на той час цілісністю своєї особистості. У ньому для мене воскресала улюблена з дитинства Україна. Реальна, жива, а не підмінена удаваною романтикою і екзотикою».

Наум Коржавін

Усе було: погрози і підпали...

Бувало ж, як в минуле погляд кину
й згадаю, що всміхавсь мені Підпалий
Володя – то ставало в ту хвилину
світліш... У ньому бачив Україну.

Діалог із текстом

- 1 Якими постають перед вами батько й мати Володимира Підпалого? Створіть їхні словесні портрети.
- 2 Які спогади поета вас особливо зворушили? Чим саме?
- 3 Назвіть дві-три прижиттєві збірки поезій Володимира Підпалого.
- 4 Що ви знаєте з історії про сталінські часи, довоєнні й повоєнні випробування українського селянства? Які страшні картини на власні очі довелося побачити Володі Підпалому?
- 5 Де вчився, а згодом працював Володимир Підпалий?
- 6 Що ви дізналися про Підпалого-прозаїка, перекладача та популяризатора творчості незаслужено забутих митців? Про які риси характеру митця така діяльність свідчить?

* * *

...Бачиш: між трав зелених,
як грудочки, пташенята...
Станьмо ось тут навшпиньки
спокій їх берегти.

Може, не зможу батьком –
стану їм старшим братом;
будь їм, маленьким, сірим,
просто сестрою ти...

Кажеш, що не зумієм,
не маєм любові й хисту...
Що ти?! А руки? Серце?!
Куди заховати їх?!

Яструб-розбійник свисне
раптом над беззахисними,
ляже на нашу совість
за нашу байдужість гріх...

Треба в житті любити
гаряче і багато:
сонце, дощі зернисті,
дорогу в пилу, траву!

...Бачиш: в гнізді малому,
як грудочки, пташенята,
немічні ще, невідомо
ворушаться і живуть!..

Діалог із текстом

- 1 Чому персонажами твору автор обирає безпомічних пташенят?
- 2 Прочитайте вголос поетичні рядки вірша, які можна вважати ідеєю цього твору.
- 3 Ви, звісно, розумієте, що чіпати пташине гніздо або брати в руки пташенят не варто, адже дорослі птахи можуть саме через це покинути своїх малят, і ті загинуть. У віршах завжди є умовності, іносказання. Доведіть, що це справді так, на основі аналізу поезії.
- 4 Кожна з трьох строф поезії «...Бачиш: між трав зелених...» – автономна й, окрім другої, яка ніби продовжує зміст попередньої, може існувати як окремий вірш. Проте сукупно три строфи творять художню картину світу. Змалюйте її своїми словами.
- 5 У яких рядках поезії звучить гімн життю, а в яких – слава людській доброті й бережливому ставленню до світу природи?
- 6 Яка настанова ліричного героя дуже важлива для нашого часу?
- 7 Доведіть, що художні смисли цієї поезії багатозначні.
- 8 Розкрийте зміст епітетів «яструб-розбійник», «дощі зернисті»; метафори «ляже на нашу совість / за нашу байдужість гріх», порівняння «як грудочки, пташенята».

ЗИМОВИЙ ЕТЮД

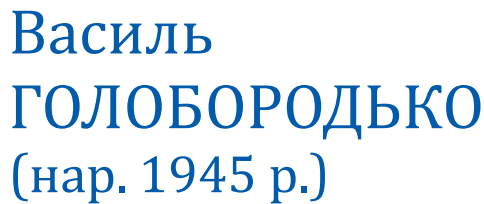
Трішки туману і трішки інею,
неба льодинку холодну –
на шлях...
Вечір, мов казка, над Україною
казка, як вечір,
аж синьо в очах...

Там, за тополями,
за огорожами,
де місто тікає на ніч в степи –
все заповишене,
все насторожене,
вся Україна заслухалась –
і не спить...

Діалог із текстом

- 1 Який час доби змальовано в поезії? Які художні засоби допомогли вам це встановити? Доведіть, що елемент казковості має велике значення для сприймання цієї поезії.
- 2 Володимир Підпалий віршованими рядками вдало змальовував і міські, і сільські пейзажі. Що можна сказати про пейзаж на перетині міста і села, з яким щойно ознайомилися?
- 3 Чому колористика вірша холодна, а природа – насторожена? Про що це свідчить? Яке місце відведене образу України? Чому автор наголошує, що Україна не тільки заслухалась, а й не спить?
- 4 Як ви розумієте метафору «місто тікає на ніч в степи»? Що саме поет має на увазі?
- 5 Як ви розумієте художній образ «неба льодинку холодну – / на шлях...»? На що саме натякає автор, наголошуючи, що небо може відбиватися в дзеркалі льоду? За яких умов можна побачити небо в тонесенькій кризі, яка скувала калюжу?
- 6 До якого виду лірики належить «Зимовий етюд»: пейзажної, патріотичної, громадянської, філософської, медитативної, інтелектуальної? На основі змісту вірша, художніх засобів і світосприймання ліричного героя подумайте, чи можна сказати, що цей твір має ознаки всіх відомих нині видів лірики.
- 7 Як ви особисто розумієте словосполучення «тиха лірика»? Чи можна цей термін застосувати до поезії «Зимовий етюд» Володимира Підпалого? Чому ви зробили такий висновок?
- 8 Чи згодні ви, що образ України в цьому вірші невіддільний від навколишньої краси й ліричного героя, в образі якого вгадуємо здатного до тонких чуттєвих переживань представника українського народу?

Іван Дзюба

¹ **Антологія** – збірник найкращих творів різних авторів.

² **Рабіндранат Тагор** (1861–1941) – видатний індійський письменник і філософ, який творив бенгальською мовою.

▲ Василь Голобородько.
Фото: Іван Любиш-Кірдей (2014)

Проте писати цим віршем надзвичайно складно, адже верлібр потребує глибокого змісту й своєрідного веселкового «переливання» смислів.

Книжка «Білі кімнатні рослини» вийшла 2013 року й засвідчила, що поетична творчість Василя Голобородька виражає його стійку громадянську позицію. Ліричний герой цієї збірки – свідомий українець, якому боляче й гірко за свій народ, за приспану роками бездержавності самоідентифікацію¹ земляків. Талановитий митець ще десять років тому передчував події, які відбуваються на Донбасі

¹Самоідентифікація – чітке розуміння своєї належності до народу.

²Тирло (діалектне) – пасовище.

зараз, й застерігав Україну від величезної трагедії. Нині поет проживає в будинку творчості «Ірпінь» під Києвом і мріє про мирне небо над своїм рідним Донбасом.

Діалог із текстом

- 1 Що ви дізналися про дитинство та юність Василя Голобородька?
- 2 З якої причини поета відраховували з університету?
- 3 Що ви можете сказати про Голобородькове захоплення фольклором?
- 4 Яких випробувань долі зазнав поет?
- 5 Як про творчість Василя Голобородька відгукувся Іван Дзюба?

Вільний вірш, або верлібр (від *фр.* vers libre – вільний вірш) – система віршованих рядків, ритмічна єдність яких ґрунтується лише на інтонаційній подібності. Рядки вільного вірша мають різну довжину, не поділяються на стопи: у них різна кількість наголосів, а їхнє розташування довільне. Отже, визначити віршовий розмір верлібру неможливо. Верлібр не має рим, унаслідок чого дуже часто зникає і поділ на строфи. Верлібри майже завжди сповнені настроєвими переживаннями.

З ДИТИНСТВА: ДОЩ

Я уплетений весь до нитки
у зелене волосся дощу,
уплетена дорога, що веде до батьківської хати,
уплетена хата, що видніється на горі, як
зелений птах,
уплетене дерево, що притихле стоїть над дорогою,
уплетена річка, наче блакитна стрічка в дівочу косу,
уплетена череда корів, що спочивають на тирлі².

А хмара плете і плете
зелене волосся дощу,
холодне волосся дощу.

Але усім тепло,
усі знають: дощ перестане,
і хто напасеться, хто набігається,
хто нахитається,
хто насидиться на горі,
хто належиться,
а хто прийде додому
у хату, наповнену теплом, як гніздо.

▲ Тетяна Русакова. Київський дощ

▲ Олександр Прокопенко. Грибний дощ (2011)

Діалог із текстом

- 1 Яку природну стихію і як саме засобами вірша передає читачам Василь Голобородько?
- 2 Які картини постають із першої частини прочитаної вами поезії?
- 3 Як ви розумієте другу частину цього твору?
- 4 Якими словами поет передає задоволення від дощу дітей, а якими – природи?
- 5 Чому рідна хата ліричному героєві уявляється гніздом?
- 6 Чому дощ ліричний герой вірша уявляє зеленим волоссям, у яке вплетена вся околиця й живі істоти, що потрапили під зливу?
- 7 Словами детально опишіть картину, яка виникла у вашій уяві, коли ви читали поезію.
- 8 Доведіть, що вірш Василя Голобородька «З дитинства: дощ» – верлібр.
- 9 Чи використовує поет анафори в цьому творі? Якщо так, то якими словами вони виражені?
- 10 Знайдіть епітети й метафори в цій поезії. Для чого їх ужито?
- 11 На скільки частин поділив цю поезію автор?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте запропоновані в підручнику репродукції картин і виберіть ту, яка, на ваш погляд, є найкращою ілюстрацією до вірша Василя Голобородька «З дитинства: дощ».

НАША МОВА

кожне слово
нашої мови
проспіване у Пісні
тож пісненими словами...
з побратимами
у товаристві розмовляємо

кожне слово
нашої мови
записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо

Діалог із текстом

- 1 Про що саме турбується ліричний герой цього вірша Василя Голобородька?
- 2 Чому слова «Пісня» й «Літопис» написано з великої букви? Яке значення це має?
- 3 Як ви думаєте, чому вірш Василя Голобородька названо саме так?
- 4 Доведіть, що ця поезія спонукає читачів любити свій народ і захищати рідний край.
- 5 Чи є вірш «Наша мова» Василя Голобородька верлібром? Які ознаки верлібру ви знаєте?
- 6 Які художні засоби увиразнюють основну думку поезії?
- 7 Скільки смислових частин у вірші «Наша мова»? З якою метою поет їх виділив?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте та опишіть ілюстрацію до верлібру Василя Голобородька «Наша мова».

Кирило і Мефодій.
Мініатюра з давньоруського
літопису (початок XIII століття) ►

▲ Галина Зубченко. Гуцульське весілля (1959)

▲ Іван Горобчук. Вертеп (2005)

ТЕПЛІ СЛОВА

Співаймо пісні про кохання,
щоб не вмерло слово «Дунай»,
гуляймо весілля своїм дітям,
щоб не вмерло слово «коровай»,
розповідаймо казки своїм онукам,
щоб не вмерло слово «Змій» –
наповнюймо
цей холодний всесвіт
теплими словами нашої мови,
які народжуються разом із диханням.

▲ Станіслав Антонюк.
Коровай України (2011)

Діалог із текстом

- 1 Як ліричний герой поезії «Теплі слова» ставиться до народних звичаїв?
- 2 Що таке національна свідомість і людська гідність? Чи йдеться саме про ці поняття у вірші Василя Голобородька? Прочитайте вголос відповідні рядки.
- 3 Про які народні звичаї і обряди веде мову поет? Чому ви так вважаєте?
- 4 Чи вдалою є назва поезії «Теплі слова»? А як назвали б цей вірш ви?

Діалоги текстів

- Уважно прочитайте ще раз верлібри Василя Голобородька «Наша мова» і «Теплі слова». Зіставте й порівняйте ідеї цих віршів. Сформулюйте головну думку цих поезій своїми словами.

Мистецькі діалоги

- 1 Які народні звичаї зображено на ілюстраціях до цього вірша? Чи доводилося вам особисто брати участь у подібному дійстві? Як ви це сприйняли?
- 2 Який настрій панує на кожній із цих картин? Чому?

Із сучасної української поезії

(кінця XX — початку XXI ст.)

Літературний процес як динамічне й притаманне розвитку національної культури явище ніколи не зупиняється. Крім визнаних майстрів слова, яких прийнято називати класиками, у літературі постійно з'являються молоді таланти.

Порівняно з прозою та драматургією, лірика розвивається найбільш зримо й динамічно, проте сьогодні ще ніхто з літературознавців не береться робити остаточні висновки про те, хто з живих поетів найбільш талановитий. Для вас же шкільна програма з української літератури пропонує творчість п'ятьох сучасних поетів: Василя Герасим'юка, Івана Малковича, Анатолія Мойсієнка, Ігоря Павлюка й Галини Кирпи. Важливо, що жоден із цих митців своєю творчістю не подібний до інших.

Життєписи й творчі шляхи авторів сучасної української поезії надзвичайно цікаві. Усі вони пройшли гарт і випробування тоталітарною системою, але не зламалися й не запродали свій талант. Серед цих митців є лауреати Шевченківської премії та інших літературних відзнак, професори, знані за межами України люди. Проте для вас найбільше важить їхня творчість, адже як за однією краплиною можна пізнати океан, так, прочитавши навіть одну поезію, можна скласти певну думку про її автора.

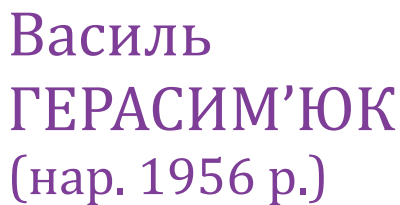

Діалог із текстом

1 Пропонуємо вам об'єднатися в «малі» групи (5 осіб). Методом короточасних проєктів (до двох тижнів групової роботи) кожний колектив має висвітлити такі теми: «Гуцульські мотиви в ліриці Василя Герасим'юка», «Ліричний герой Івана Малковича», «Новаторство лірики Анатолія Мойсієнка», «Світ дитинства й казки у ліриці Ігоря Павлюка», «Краса навколишнього світу в ліриці Галини Кирпи». Під час підготовки варто скористатися порадами, уміщеними нижче.

2 Підготуйте належний захист своїх проєктів на відповідних уроках, а кожен учасник групи має продекламувати ліричні твори (на вибір) якогось поета чи поетки.

Поради. Проєкти радимо розробляти яскраво, у портретах, картинах, ілюстраціях. Найкраще всю інформацію розміщувати в три колонки: у першій – фото автора (авторки) поезій, обкладинки його (її) поетичних книжок, роки видання збірок; у другій способом групування – тематику та проблематику, жанри ліричних творів, ключові художні засоби; у третій – цитати відомих літературознавців про цього поета чи поетку, вислови про його (її) роль і місце у літературному процесі, вплив творчості на читача. Плани-проєкти під час публічного захисту по можливості демонструйте на мультимедійній дошці, щоб усі учні могли взяти участь в обговоренні вашої презентації.

Хіба не вигідно
дві давні гуцульські родини
(трохи в неповному складі)
поселити
на одних двоповерхових нарах
у бараці в Караганді? –
холодна зима сорок сьомого
буде для них теплішою.

Хоч за ними залишено
єдине право – на тиф,
зате мудро враховано психологію:
у горах теж так живуть –
на горі і на долині...
Одне слово, жити можна,
тільки б дитя на горі
не замерзало уві сні,
бо остання грудка захищеного цукру
розмокне на долині.

¹ Чотовий – командир взводу.

«Довічне поселення», як кара за націоналізм і збройне обстоювання інтересів самостійної України, було скасоване тільки після смерті Сталіна. Спочатку додому відпустили діда, потім дядька, а вже після них молода сім'я з двомісячною дитиною на руках рушила до рідної Прокурави, що на Косівщині. Краса навколишнього світу, дивовижні гуцульські легенди й вірування ставали підвалинами світогляду майбутнього поета. Шкільні роки, які минули в рідному селі й у столиці Гуцульщини – місті Коломиї, лише увиразнили вічні мелодії гір, які пізніше заговорили з поетом мовою дивовижних віршів. Уже найперші його поезії, опубліковані в районній Косівській газеті, за філософським осмисленням видавалися творами зрілого автора.

У 1978 році Василь Герасим'юк закінчив філологічний факультет Київського університету імені Тараса Шевченка. Працював редактором у видавництвах «Молодь» і «Дніпро», ведучим надзвичайно цікавих програм редакції літератури Національної радіокомпанії України, ведучим програми «Діалог» на телеканалі «Культура», редактором журналу «Світовид», довгі роки був незмінним головою журі Міжнародного конкурсу молодих літераторів «Гранослов».

Уже збіркою «Смереки» (1982), до якої від початку своєї творчості Василь Герасим'юк ішов десять років, заявив про себе як цілком сформований самотутній поет. З його віршів Гуцульщина поставала вічною у своїй красі й нескореності Україною. Магія вірувань і звичаїв гуцулів зачаровувала, утаємничувала, заворожувала елементами прекрасного й вічного. Навіть назви населених пунктів, гір та урочищ для людини, яка ніколи не була в Карпатах, звучали казково. Герасим'юкові Карпати – це суцільні почуття, відчуття й емоції, а ліричний герой цього поета – сучасний інтелектуал із душею опришка й унікальною пам'яттю найкращих представників свого роду. Тож письменнику, нині киянинові, й досі важко позбутися прапрадідівських уявлень про те, що гравітаційний центр світу – таки в Карпатах:

Космач іноді видається мені
древнішим від Києва...

Коли вже визнаного поета кореспондент «Літературної України» запитав, чому ж він вибрав із усіх мелодій «мотив отав у Космачі», Василь Герасим'юк відповів: «Космач – одне з найгарніших сіл України, де збережені ще дохристиянські традиції». А космацька писанка й космацький узір на вишивках, на думку поета, – це непроминальний століттями «символ непокори й гідності». Сучасна літературознавиця Вікторія Копиця зазначила, що Василь Герасим'юк «ревно боронить від зникнення... первісно-буттєвий світ карпатського краю, виплеканий ним з дитячих літ».

Водночас поет не може забути, що й у найвіддаленіших гірських селах більшовицька влада по собі залишала тільки кривди й здирства:

Якщо колгосп імені Лесі Українки
платив твоїй матері
півтора карбованця на місяць,
якщо із твоєї дідівщини
брали щороку
найбільшу копицю сіна,
якщо ти, початкуючий поет,
зі своїми вівцями пас кілька колгоспних.,
ти повинен дізнатися:
скільки коштує відпускна,
чим і як за неї заплачено
і коли врешті-решт закінчиться виплата.

▲ Василь Герасим'юк (2011)

Ще в радянські часи поетові боліло, що спокушені прибутковим заробітчанством народні умільці марнували свої таланти, стараючись виготовити якнайбільше сувенірів, які через такий поспіх, звісно, зі справжнім мистецтвом не мали нічого спільного:

Я напишу такі вірші,
від яких всохнуть руки гуцулові,

якщо він робитиме
50 сувенірів щодня.

Василь Герасим'юк – автор поетичних збірок «Смереки» (1982), «Потоки» (1986), «Космацький узір» (1989), «Діти трепети» (1991), «Осінні пси Карпат» (1999), «Серпень за старим стилем» (2000), «Поет у повітрі» (2002), «Була така земля» (2003), «Папороть» (2006), «Смертні в музиці» (2007), «Кров і легіт» (2014). Кожна з цих книжок ставала подією в українській літературі. Поет удостоєний багатьох

літературних нагород: премії «Благовіст» (1993), премії імені Павла Тичини (1998), премії «Князь роси» імені Тараса Мельничука (2006), премії імені Леоніда Вишеславського «Планета поета» (2012), імені Володимира Свідзинського (2002), міжнародної премії «Корона Карпат» (2004). За збірку «Поет у повітрі» у 2003 році Василь Герасим'юк був нагороджений Національною премією імені Тараса Шевченка.

ЧОЛОВІЧИЙ ТАНЕЦЬ

Ти мусиш танцювати аркан.
Хоч раз.
Хоч раз ти повинен відчути,
як тяжко рветься на цій землі
древнє чоловіче коло,
як тяжко зчеплені чоловічі руки,
як тяжко почати і зупинити
цей танець.
Хоч раз
ти стань у це найтісніше коло,
обхопивши руками плечі двох побратимів,
мертво стиснувши долоні інших,
і тоді в заповітному колі
ти протанцюєш під безоднею неба
із криком по-звіриному протяжним.
Щоб не випасти із цього грішного світу,
хоч раз
змішай із ближніми
піт і кров.

▲ Ритуальний військовий танець «аркан», який виконували опришки перед військовими виступами

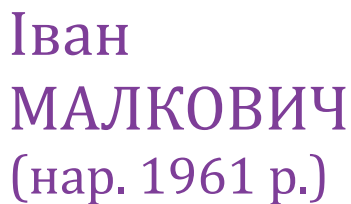
Сину людський,
ти стаєш у чоловіче коло,
ти готовий до цього древнього танцю
тільки тепер.
З хрестом за плечима.
З двома розбійниками.
Тільки раз.

Діалог із текстом

- 1 Танець аркан виконують лише чоловіки, бо він потребує фізичної сили, спритності й надійності всіх танцівників. Арканом випробовував опришків Олекса Довбуш. Сьогодні цей танець вважають одним із найскладніших навіть для професіоналів. Як ви думаєте, чому автор назвав свій вірш не «Аркан», а саме «Чоловічий танець»?
- 2 Чи тільки про танець ідеться у вірші? Чому ви так вважаєте?
- 3 Прокоментуйте рядки:

Хоч раз ти повинен відчути, як тяжко рветься на цій землі древнє чоловіче коло,	як тяжко зчеплені чоловічі руки, як тяжко почати і зупинити цей танець.
---	---
- 4 Аркан у вірші розцінюється як найважче життєве випробування, тому навіть звичайна людина порівнюється з Ісусом Христом. Якими словами про це сказано?
- 5 Як відомо, Ісус Христос був розп'ятий разом із двома розбійниками. Один із них повірив у Христа навіть за такого страшного завершення його земної місії, тому Бог відпустив гріхи цьому злочинцеві, а другий залишився при своїх переконаннях. Як ви гадаєте, з якою метою поет згадує саме цих розбійників як уявних партнерів кожної людини в дуже небезпечній справі?
- 6 Ліричний герой цього твору нібито перебуває поза кадром. Він одночасно і оповідач, і спостерігач дійства, і той, хто має наважитися станцювати аркан посеред двох розбійників. Яка ж авторська позиція в цьому творі?
- 7 «Чоловічий танець» Василя Герасим'юка – верлібр. Пригадайте ознаки верлібру і знайдіть їх у цьому художньому тексті.

[illegible]

¹ **Атеїстичні часи** – період, у який заохочувалося заперечення релігії і відбувалося гоніння на церкву.

моєї першої збірки мав назву “Ангелик у яферах” (“яферами” на Гуцульщині називають чорниці). Певна річ, тоді з такої назви тільки посміялися. Посміялися також з іншого мого янгола, якого було замінено на чугайстрика¹. “Бог” поміняли на “птах”, а ще одного ангелика – на метелика...».

Після здобуття вищої освіти Іван Малкович пів року учителював, після чого працював у редакціях видавництв «Веселка», «Молодь» та дитячому журналі «Соняшник». Через чотири роки після виходу в світ «Білого каменя» видав поетичну збірку «Ключ», а ще через чотири – збірку «Вірші».

Усі поетичні книжки Івана Малковича позначені особливою довірою до читача. Досить прочитати поезію «Подорожник», і перед нами відкриється щира й любляча дитяча душа поета, яка в прагматичному² і жорстокому світі ніколи не подорослішає й не навчиться жити лише для себе, бо внутрішньо не сприймає ні байдужості, ні користолюбства:

▲ Іван Малкович на концерті-презентації (2014)

1 Чугайстер (діалектне) – за гуцульськими віруваннями, добрий дух лісу, який рятує людей, коли вони заблукають у горах, а у винагороду за це просить із ним потанцювати.

²**Прагматичний** – той, що живе за розрахунком; який цінить лише вигоду й користь.

³ **Неомодерні** – найновіші, позначені цікавими впливами.

Стоїть при дорозі
хлопчатко в сорочці рваний:
– Я – подорожник,
прикладайте мене до рани.
Ідуть подорожні –
ніхто з них, ніхто не стане.
– Я – подорожник,
прикладайте мене до рани.
Враз – гальма завищали, і вовчим
оком сорочку прошито:
– Що тиняєшся, хлопче,
а чи, може, набридло жити?
І крізь сміх, мов крізь ножі,
хлопчик блідо ворухить губами:
– Я – подорожник,
прикладайте мене до рани...

1997 року побачила світ найвідоміша на сьогодні збірка поета «Із янголом на плечі», у якій було вміщено найкращі вірші з попередніх збірок і нові поезії. В «Енциклопедії актуальної літератури» зазначено: «Вихід кожної його поетичної книги ставав подією літературного процесу. Неомодерні¹ поезії І. Малко-

вичі стали зразками витриманого смаку поезиї «нової хвилі».

1992 року Іван Малкович заснував дитяче видавництво «А-ба-ба-га-ла-ма-га», яке згодом почало видавати і книжки для дорослих. Іван Малкович – автор-упорядник понад 30 книжок для найменших читачів («Українська абетка», «Улюблені вірші», «100 казок» тощо), відомий книжковий редактор, чиїми інтонаціями «говорять» чимало відомих літературних героїв, зокрема український «Гаррі Поттер» Джоан Ролінг і Чарлі з «Чарлі і шоколадної фабрики» Роальда Дала. У 2004 році Форум видавців у Львові визнав Малковича найкращим директором видавництва в Україні. Тоді ж поет став кавалером міжнародного Ордена усмішки, яким нагороджено багато відомих письменників, зокрема Астрід Ліндгрін і Джоан Ролінг. Цікаво, що при врученні цього ордена лауреат мусить випити срібний келих свіжовичавленого лимонного соку й усміхнутися.

◀ Іван Малкович за робочим
столом. Фото Олега
Дерзького (2009)

Презентація
інтерактивної книжки
«Снігова королева» (2013) ►

2006 року побачила світ поетична книжка Івана Малковича «Вірші на зиму», 2010 року – книжка вибраного «Все поруч». Вірші поета перекладено англійською, німецькою, італійською, російською, польською, бенгальською та іншими мовами.

У Малковича є вірші про трагічні сторінки української історії, жертви, яких зазнала Західна Україна в роки Другої світової війни, воюючи і проти Гітлера, і проти Сталіна. Нинішній молодий читач не завжди може здогадатися, що в поезії «Пісенька про черешню» йдеться про юнака, який загинув у лавах Української повстанської армії в 40-х роках ХХ століття. Сам поет в одному інтерв'ю згадував, що поштовхом до написання цього вірша була смерть його ровесника, який загинув на початку 1980-х років у чужому Афганістані, куди Радянський Союз посилав наших хлопців.

ПІСЕНЬКА ПРО ЧЕРЕШНЮ

На черешні, що зрубана
й спалена давно,
малий хлопчик до стовбура
прихилив чоло.

Якщо добре придивитися –
можете уздріть
на сорочці проти серця
черешеньки слід.

Сорочечка білесенька,
а личко, як без¹:
не бий, мамо, телесика² –
цей слід відпереш.
не бий, мамо, бо уранці
за тринадцять літ
ще раз буде на кошульці³
від кісточки слід.

Ой та кісточка просвердлить
сорочку тонку,
ввійде вона у серденько,
як в черешеньку...

Хтось там сивий до стовбура
притулить чоло,
до черешні, що зрубана
й спалена давно.

¹ Без (діалектне) – бузок.

²**Телёсик** – зіставлення маленького хлопчика, персонажа вірша, з казковим Івасиком-Телесиком.

³ Кошúлька (діалектне) – сорочка.

Лірика Івана Малковича з роками стає дедалі афористичнішою та художньо витонченішою. Його ліричні герої – мудрі й тонкі натури, які усвідомлюють крихітність нашого світу, а тому вірять у Бога і в те, що в кожному з нас закладено дуже багато доброго і світлого, – і лише це може врятувати нас від вселюдської байдужості і духовного очерствіння.

У наш час Іван Малкович – один із найцікавіших поетів, а його видавництво – одне з найуспішніших в Україні. Це означає, що як митець і як громадянин він реалізує себе багатогранно. Про Івана Малковича влучно написав Сергій Коваль:

Хвалебних од Івану вистача.
Він заслужив на шану і повагу,
бо, не прогнавши янгола з плеча,
створив для нас «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГУ».

Діалог із текстом

- 1 Де народився, учився і виростав Іван Малкович? Що ви дізналися про його перші поетичні спроби?
- 2 Назвіть книжки віршів Івана Малковича.
- 3 Яке видавництво заснував цей поет і на якій книжковій продукції воно спеціалізується?
- 4 Як ви вважаєте, митець повинен мати активну громадянську позицію чи досить того, що він творить на ниві літератури? Свою думку належно обґрунтуйте.
- 5 Уявіть, що вас нагороджують Міжнародним орденом усмішки. Чи ви зможете усміхнутись після келиха кислого лимонного соку?
- 6 Знайдіть у бібліотеці або інтернеті книжку поезій Івана Малковича «Із янголом на плечі» і прочитайте вірш «Хованка». Чи сподобалася вам лірична розповідь поета про епізод із свого дитинства? Чим саме? Чи можете порівняти пережите ліричним героєм цього вірша з власними спогадами? Якими саме? Доведіть, що у вірші «Хованка» Івана Малковича є виразний філософський мотив. Прочитайте вголос відповідні рядки.

Балада – невеликий ліро-епічний твір із обов'язковими елементами казковості, присутністю фантастичних істот, навіть неймовірними перетвореннями, наприклад дівчини – на русалку. Для балади характерне фабульне ядро (подія, учинок), яке читачеві завжди легко вдається переповісти. Баладі притаманні такі важливі ознаки лірики, як яскравий показ людських настроїв, динамічність переживань, емоцій.

ІЗ ЯНГОЛОМ НА ПЛЕЧІ

(Старосвітська балада)

Краєм світу, уночі,
при Господній при свічі
хтось бредє собі самотньо
із янголом на плечі.

Йде в ніде, в невороття,
йде лелійно¹, як дитя,
і жене його у спину
сірий маятник життя, –

щоб не вештав уночі
при Господній при свічі,
щоб по світі не тинявся
із янголом на плечі.

Віє вітер вирівий,
віє Ірод моровий,
маятник все дужче бухка,
стогне янгол ледь живий,

а він йде і йде, хоча
вже й не дихає свіча,
лиш вуста дрижать гарячі:
янголе, не впадь з плеча.

¹Лелійно – тут: довірливо.

? Діалог із текстом

- 1 Як ви уявили собі безіменного персонажа, змалюваного нещасним подорожнім у люту негоду?
- 2 Чому янгол не покидає людину в край несприятливих умовах?
- 3 Поясніть, як ви розумієте зміст четвертої строфи вірша Малковича.
- 4 Чому автор подає біблійний образ Ірода? Що ви про цього царя знаєте?
- 5 «Не дихає свіча» – це означає, що свіча вже згасла від пориву вітру, повністю згоріла чи персонаж не запаливав свічки взагалі?
- 6 Чому надзвичайно важливо, щоб янгол не впав із його плеча? Як треба розуміти цю метафору?
- 7 Як ви розумієте символ «сірий маятник життя»?
- 8 Вірш Івана Малковича має підзаголовок: старосвітська балада. «Старосвітська» – це «давна», «напівзабута». Слово «балада» є літературознавчим терміном на позначення жанру. Спростуйте або доведіть, що вірш «Із янголом на плечі» Івана Малковича за жанром є баладою.

З НІЧНИХ МОЛИТОВ

Господи, літа стебельце
всели до самотніх душ,
дай кожному звити кубельце
і не поруш.

Хай кожен в цім світі спасеться,
хай світить з-за темних круч
довкола кожного серця
віри Твоєї обруч.

? Діалог із текстом

- 1 Чому автор назвав цю поезію «З нічних молитов»?
- 2 Як ви розумієте прохання, виражене словами: «Дай кожному звити кубельце і не поруш»?
- 3 Чому словосполучення «літа стебельце» означає більше, ніж «травинка» чи «літній луг»? Що саме має на увазі автор?
- 4 Які найкращі побажання людям висловлює ліричний герой у нічній молитві?
- 5 Прокоментуйте другу строфу вірша «З нічних молитов».
- 6 Як саме ви розумієте цю поезію, який настрій і які асоціації викликає вона у вас?
- 7 Доведіть, що поезія Івана Малковича «З нічних молитов» не є верлібром.

Мистецькі діалоги

- Нині навіть маленькі діти знають напам'ять молитви. Як ви вважаєте, чи добре це? Розгляньте картину англійського живописця Чарльза Бертон Барбера «Молитва перед сніданком». Опишіть образ дівчинки, яка молиться. Доведіть, що дитина сприймає молитву як спілкування з Богом.

Чарльз Барбер. Молитва перед сніданком (1894) ►

Анатолій МОЙСІЄНКО (нар. 1948 р.)

Анатолій Кирилович Мойсієнко народився 9 липня 1948 року в селі Бурівка Городнянського району на Чернігівщині. Батьки – Марія Іванівна та Кирило Іванович – були сільськими трудівниками.

Віршував із дитинства. Закінчивши Бурівську восьмирічку, три роки навчався в Тупичівській середній школі, де вчителював Григорій Кузьмович Лопухівський, який цікавився писаннями юного автора. Одну з порад учителя Анатолій запам'ятав назавжди: «Треба писати так, як ще ніхто не писав». Оригінальність самовираження відзначали й керівники літературної студії в Ніжинському педінституті імені Миколи Гоголя, де Анатолій Мойсієнко навчався на філологічному факультеті.

Райські місця Чернігівщини, на яких сьогодні розташований державний заповідник «Замглай», з раннього дитинства формували й вигранювали поетичну душу вразливої дитини. З юних літ Анатолій дуже багато читав, а вірші виявились його способом розуміння світу. Уже ставши знаним в Україні поетом і науковцем, в інтерв'ю для польського видання «Наше слово» Анатолій Кирилович сказав: «Для мене вся поезія, можна сказати, – нещоденна. Звісно, йдеться про справжню поезію, яка нічого не має спільного з недолугим віршописанням. Отже, віршувати я почав ще в школі, з молодших класів, трохи згодом друкувався в місцевій газеті... Я завжди відчував себе поетом. Зрештою, і сьогодні відчуваю себе більше поетом, аніж професором».

Закінчивши з відзнакою педінститут, упродовж року працював учителем української мови і літератури в Криму. Потім служба у війську на Кольському півострові. Після демобілізації Анатолій Мойсієнко працював журналістом Ріпкинської райгазети на Чернігівщині, викладачем у рідному педінституті в Ніжині, завідувачем відділу поезії у видавництві «Молодь». Відчувши смак самостійних мовознавчих досліджень, почав серйозно займатися науковою діяльністю. Зараз Анатолій Кирилович Мойсієнко – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, автор багатьох вагомих наукових праць.

Анатолій Кирилович видав поетичні збірки «Приємлю» (1986), «Сонети і верлібри» (1996), «Шахопоезія» (1997), «Сім струн» (1998), «Віче мечів» (1999), «Нові поезії» (2000), «Спалені камені» (2003), «Вибране» (2006), «Мене любов'ю засвітили скрипки» (2006), «З чернігівських садів: нові сонети і верлібри» (2008).

Серед сучасних українських поетів Анатолій Мойсієнко є чи не єдиним визнаним майстром віршів-паліндромів, тобто таких поезій, у яких рядки читаються

Паліндромом стала навіть назва однієї з поетичних збірок Анатолія Мойсієнка – «Віче мечів». Паліндромні вірші можуть набувати вигляду візуальної (зорової) поезії, яка була дуже популярною ще в давній українській літературі, що охоплювала період від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Для увиразнення подібного явища в наш час, звісно, потрібна творча співпраця поета з художником. І такий майстер для оформлення віршів Анатолія Мойсієнка знайшовся! Поет пише: «Графічні образи Волхва Слововежі¹ наклалися вже на готові мої тексти. Але до цього, звичайно ж, привело наше спільне бачення синкретичної²

¹ **Волхв Слововѣжа** – псевдонім сучасного українського художника-графіка Володимира Чуприніна (нар. 1956 р.).

The image displays two distinct examples of highly decorative initial letters. The top example features a large, ornate initial 'A' in a dark, possibly black, ink. The letter is intricately designed with elaborate flourishes, including long, sweeping strokes that extend upwards and outwards, and smaller, more delicate curls and loops. The letter itself is formed by a series of sharp, intersecting lines, giving it a complex, almost architectural appearance. Below the 'A', there are several lines of text in a similar calligraphic style, though the letters are smaller and less detailed than the initial. The bottom example shows a large, ornate initial 'B' in a lighter, possibly gold or yellow, ink. This letter is also highly decorative, with long, flowing strokes that curve around the letter and extend downwards. The 'B' is formed by a series of bold, sweeping curves, giving it a sense of movement and grace. Below the 'B', there are several lines of text in a similar calligraphic style, though the letters are smaller and less detailed than the initial. The overall style of the calligraphy is highly decorative and artistic, characteristic of the illuminated manuscripts of the Middle Ages.

Візуальну поезію ще називають курйозною, і нині вона іноді викликає в деякого з відомих дослідників іронічну посмішку. Проте такі вірші несуть не тільки елементи шуткарства, а й засвідчують оригінальний талант автора.

Анатолій Мойсієнко – тонкий лірик, прекрасний пейзажист, який завжди змальовує природу одухотвореною, бодай частково олюдненою, власне, живою істотою:

Трава траві легенько гладить гриву,
Громи далеко, аж ген-ген з узвищ,
Озвались буркітливо, ніби в вірш
Спроквола й довго добирають риму.

Твори Анатолія Мойсієнка перекладено німецькою, англійською, російською, білоруською, польською, угорською, румунською мовами. Митець і сам перекладає з німецької та слов'янських мов. Цей автор – уважний і сумлінний упорядник двотомної антології «Золотий гомін: українська поезія світу», що виходила друком двічі (1991, 1997), антології поезії України різними мовами «На нашій, на своїй землі» в трьох книгах (також два видання: 1995, 1996). Анатолій Мойсієнко – один із засновників гурту поетів-паліндромістів «Геракліт»¹ (1991). За творчі здобутки Анатолій Кирилович Мойсієнко став лауреатом літературних премій імені Бориса Не-черди (2000), «Благовіст» (2001), імені Івана Кошелівця (2004).

«Поезія Анатолія Мойсієнка відкриває унікальні можливості пізнання естетичної, зображальної, змістової, звукової цілісності поетичного твору».

Микола Жулинський

¹Геракліт – давньогрецький філософ.

Діалог із текстом

- 1 Що цікавого ви дізналися про сучасного поета Анатолія Мойсієнка?
- 2 Назвіть збірки віршів цього автора.
- 3 Прокоментуйте думку про його творчість Миколи Жулинського.
- 4 Що ви можете сказати про пейзажні вірші Анатолія Мойсієнка? А про паліндромні поезії в графіці Волхва Слововежі? Прочитайте їхній трирядковий вірш-паліндром.
- 5 Розгляньте «фігурний» (візуальний) вірш сучасного поета Василя Рябого:

між вибухами куль
у дірочці розірваній
червоний мак
г
о
й
д
а
є
т
ь
с
я
на вітрі

Яку квітку нагадує графічна форма цього вірша?

Алітерація – повторення в поезіях (рідше – в прозі) однакових приголосних звуків, які відтворюють різні образи: шерхіт листя, плюскіт річки тощо.

Асонанс – повторення голосних звуків у одному рядку чи в одній строфі поезії для створення певної звукової гами.

* * *

Жовтень жовті жолуді
На базар несе,
Пише осінь охрою¹
Золоте есе².
Листопадом, бабиним літом
Набиває вітер
золотий кисет³,
злотом люльку креше,
золоті пожежі
попасом пасе.
Сонце – обережне –
Золотими клешнями –
В золоту Родош⁴,
Золотим пожежником
Походжає дощ.

▲ Олег Щербаков. Багряна осінь (1980)

¹ **Охра** – яскраво-жовта фарба.

² **Есе, есей** – літературний жанр художньо-публіцистичного характеру, у якому автор дає власні оцінки якомусь явищу чи події.

³ **Кисет** – торбинка для тютюну.

⁴ **Родощ, Родоша** – тут: назва урочища; в переносному значенні – щось рідне й знайоме.

Діалог із текстом

- 1 Про яку пору року йдеться у вірші Анатолія Мойсієнка? Як ви про це здогадалися?
- 2 Якою ви уявляєте кольорову гаму поезії? Яка барва домінує у вірші?
- 3 Перелічіть природні стихії і пори року, яким автор надає здатності чинити, як це притаманно людям. Доведіть, що ці образи метафоричні.
- 4 Чому, читаючи вірш, ми сприймаємо осінній пейзаж не як статичний (нерухомий), а як динамічний?
- 5 Випишіть художні засоби, які відіграють особливу роль у поезії.
- 6 Визначте, до якого виду лірики належить вірш.
- 7 Аргументовано доведіть чи спростуйте твердження, що поезія Анатолія Мойсієнка «Жовтень жовті жолуді...» є верлібром.
- 8 У першому рядку вірша Анатолія Мойсієнка «Жовтень жовті жолуді...» звук [ж], який автор зумисно вживає кілька разів підряд, відтворює шерхіт сухого листя, що падає з дерев восени, а надалі звук [з] створює ефект дзвінкості, прозорості, кришталевості. Які ще приголосні звуки в цьому вірші створюють алітерацію? Чому ви так думаєте?

Для увиразнення звучання автор використовує в цьому вірші й асонанс – в усіх рядках домінує голосний звук [о], який передає і пориви вітру, й звуки дощу, й неквапливість подій. Які ще повтори голосних ви помітили? З якою метою їх ужито?

Діалоги текстів

- Пригадайте вірш В. Сосюри «Осінь», який ви читали й аналізували раніше, й зіставте образ осені в цьому вірші з відповідним образом такої ж пори року в поезії Анатолія Мойсієнка.

Мистецькі діалоги

- Зіставте і порівняйте осінь у віршах А. Мойсієнка і В. Сосюри з цією ж порою року на репродукції картини сучасного українського художника Олега Щербакова «Багряна осінь». Як ви вважаєте, малювання словами в художніх творах чи фарбами на полотні більш ефективно впливає на людей? Свою думку належно аргументуйте.

Ігор ПАВЛЮК (нар. 1967 р.)

Ігор Зиновійович Павлюк народився 1 січня 1967 року на Волині в селі Малий Окорськ Локачинського району. Через десять днів після народження майбутнього поета померла його мама. Доглядати немовля взялися дідусь із бабусяю із села Ужова Рожищенського району цієї ж області.

Рідні намагалися забезпечити улюбленому онукові найкращі умови. Хлопчик добре вчився, багато читав, а згодом із золотою медаллю закінчив середню школу. Батько Ігоря, Зиновій Якович Павлюк, у юності теж писав вірші, й, очевидно, саме від нього тонке лірично-драматичне сприйняття життя передалося й синові.

В юності Ігор мріяв стати військовим, тому серйозно займався спортом, а після школи вступив до Ленінградського військового інженерно-будівельного училища. Там відчув потяг до літературної праці. Ігор написав заяву на відрядження з училища. Та в СРСР бажання творити розцінювалося як злочин. Юнака направили для проходження армійської служби в Забайкальську тайгу в будівельні війська, й там довелося будувати автомобільну трасу.

В Україну Ігор Павлюк повернувся після демобілізації в 1986 році. Працював кореспондентом Ківерцівської районної газети на Волині. 1987 року вступив на факультет журналістики Львівського державного університету імені Івана Франка, який закінчив із відзнакою. Друзям-однокурсникам Ігор запам'ятався невинним романтиком, який пішки сходив Карпати, побував на всіх вершинах Кримських гір та чи не на всіх волинських ріках і лісових озерах. Працював журналістом у друкованих виданнях і на радіо, мріяв робити наукові відкриття. 1996 року захистив кандидатську, 2009-го – докторську дисертацію.

Першою книжкою поета стала збірка «Острови юності» (1990). А далі – ще майже півтора десятка збірок українською, одна – англійською, кілька книжок перекладів. Є в його доробку книжки повістей, друковані у журналах романи. Усе більше творів Ігоря Павлюка стають піснями, як-от: «А я стою й дивлюся на сні-

ги», «Доброта», «Поет і муза», «Сопілка», «Вирій».

У 2015 році Ігор Павлюк здобув міжнародну відзнаку за книжку «Політ над Чорним морем» («A Flight Over the Black Sea») у Великій Британії. Талановитий митець відзначений літературними преміями.

«Поезія Павлюка має всі дані для того, щоб її читали багатьма мовами в Європі».

Дмитро Павличко

Діалог із текстом

- 1 Що цікавого й повчального для себе ви довідалися з біографії Ігоря Павлюка?
- 2 Який факт із життя поета вас найбільше вразив?
- 3 Прокоментуйте думку Дмитра Павличка про творчість Ігоря Павлюка.

4

Вірші Ігоря Павлюка

Ні для кого не секрет, що читачі лірики мають володіти яскравою уявою, проникати в глибинні змістово-сміслові пласти поезій, вміти аналізувати власні почуття і враження, а також уявно створювати асоціативні ланцюжки¹, що виникають під час прочитання таких творів. Вірші Ігоря Павлюка у цьому підручнику – найскладніший, але дуже цікавий матеріал для вашого розуміння, трактування й аналізу. Причиною є глибока метафоричність поезій, натяки й підтекстові асоціації² в поезіях.

Читаючи поезію «Дівчинка», вам не варто випускати з уяви, що маленька героїня цього твору, очевидно, проживає у бабусі в селі. Причина сліз дівчинки нам не відома, зате певні деталі (*дівчинка боса*, хоч надворі прохолодна осінь, яка «клинає», тобто шкутильгає, – вже, очевидно, закінчується або протікає дуже повільно, викликаючи нудьгу й сум; *півень*, який досі безжурно кукурікав, а тепер навіть затих) налаштовують читачів на сумний і, мабуть, дещо песимістичний лад. Та найбільше вражає, що дівчинка плаче не від того, що хтось її образив або скривдив, і не з жалю до когось конкретного, а тому, що їй шкода всіх. З підтексту твору зрозуміло, що маленькій людині насамперед жаль своєї бабусі, власних батьків, які чомусь вимушені віддати її в село, й, звичайно, себе самої, адже дівчинці явно незатишно в тих умовах, у яких вона опинилася. З іншого боку, відповідь дівчинки несе філософський зміст: дитині несподівано стало шкода всіх людей. І причина цього жалю – в глибокому усвідомленні малям складнощів світу дорослих. Загалом діти іноді здатні робити настільки глибокі висновки, що це непосильно навіть дорослим. Наприклад, існує така притча³: «Маленького хлопчика запитали, що би він робив, якби дізнався, що наступного дня відбудеться кінець світу. Хлопчик відповів, що він би грався». Відповідь цього хлопчика проєктується на світ дорослих: ми всі повинні чинити те, що нам призначено, а не думати, чи варто це робити взагалі.

Поезія **«Вертається пізно»** – переживання вже дорослої людини. «Гра» і «пісня» як елементи безжурного життя протиставлені «молитві» – підсумовуванню прожитого, жалю за всім, що могло відбутися, але так і не відбулося. Ліричний герой задумується над смыслом життя і робить висновок, що можна було його прожити набагато краще, але вже нічого змінити неможливо («вертається пізно»). Образи *снігів, серця-дзвону, вітру, тиші, зірки й свічки* мають символічні значення. Сніги – це захолене минуле, яке не міняється. Серце, що перетворилося на дзвін, – розуміння, як треба було прожити свої дні, безпомилкова людська інтуїція. Вітер – життєві випробування. Зірка – нездійснені надії. Тиша – минушість усього. Свічка – віра, яка рухає людиною всупереч усім негараздам, тому її сорочка «об світ подерта».

Вірш Ігоря Павлюка «Асоціації» побудований за принципом асоціативних ланцюжків,

¹ **Асоціативні ланцюжки** – це метафоричні зв'язки в нашій пам'яті, коли вслід за одним поняттям у думках людини автоматично виникає інше поняття й так далі нескінченно.

² **Асоціація** – поняття, що автоматично спадає на думку, коли ми читаємо, згадуємо щось інше, за змістом подібне.

3 Притча – короткий повчальний алегоричний твір. Сюжет притчі побудований на життєвій ситуації. Притча повідомляє певну ідею, а байка цю ідею виводить зі сказаного як висновок.

які виникають в уяві поета, коли він замислюється над важливими для нього філософськими поняттями. Ліричний герой цього вірша – доросла людина з великим багажем прожитого й пережитого. Особливу роль у цій поезії відіграють епітети, які увиразнюють суть відповідних асоціативних ланцюжків.

? Діалог із текстом

- 1 Що ви можете сказати про особливості творчої манери Ігоря Павлюка?
- 2 Як ви розумієте поняття «асоціація», «асоціативні ланцюжки»?

ДІВЧИНКА

Плаче дівчинка боса
На бабусин поріг.
Розчарована осінь
Клигає по дворі.
На душі прохолода.
Навіть півень затих...
– А кого тобі шкода?
Каже дівчинка:
– Всіх...

▲ Чарльз Барбер. Персональний адвокат (1893)

? Діалог із текстом

- 1 Як ставиться автор до маленької дівчинки, дійової особи вірша?
- 2 З якою метою поет уживає епітети «дівчинка боса», «бабусин поріг», «розчарована осінь»? Який із перелічених художніх засобів має особливе навантаження?
- 3 Доведіть, що у вірші є філософська нотка. Як саме вона найрельєфніше проступає?

Мистецькі діалоги

- Уважно розгляньте репродукцію картини англійського художника Чарльза Бертон Барбера «Персональний адвокат» («Собачий захист») і подумайте, чи живописне полотно за змістом суголосне віршу Ігоря Павлюка «Дівчинка».

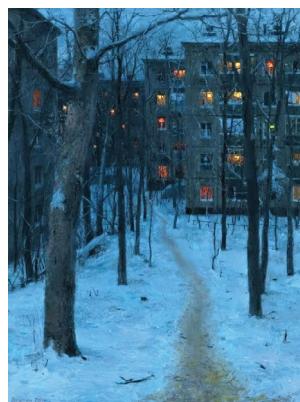
* * *

Вертатись пізно.
Вже гра – як битва...
На зміну пісні
Прийшла молитва.

Сніги заснули
Під гру на лютні¹.
Уже минуле
Стає майбутнім.

Душевне серце
Зробилось дзвоном.
Є сто інерцій.

Одна корона,
Одне кохання,
Одне безгрішшя.
І мить остання
За міт² миліша.
За мед світліша,
За біль чесніша –
Найбільша тиша,
Остання тиша.

▲ Євгеній Лушпин.
Сутінки в місті (2000)

¹ Лютня – щипковий струнний музичний інструмент.

² Міт (міф) – народна оповідь про явища природи, історичні чи вигадані події.

Там вітер вічний,
А зірка смертна.
Сорочка свічки
Об світ подерта.

Вертатись пізно,
Бо гра – як битва...
На зміну пісні
Прийшла молитва.

Діалог із текстом

- 1 Яким ви уявляєте собі ліричного героя цієї поезії?
- 2 Як треба розуміти рядки: «Душевне серце / Зробилось дзвоном»?
- 3 Які асоціації у вас викликає такий образ: «Сорочка свічки / Об світ подерта»?
- 4 З якої причини автор порівнює нібито цілком безпечну досі гру людини з власним життям із безпощадною битвою?
- 5 До якого різновиду лірики варто віднести цю поезію?

Діалоги текстів

- Із яким віршем зарубіжного поета ви могли б порівняти цю поезію Ігоря Павлюка?

АСОЦІАЦІЇ

Ангел, який сміється, –
Це уже трохи біс.
Маски – колишні лиця.
Трави – маленький ліс.

Мудрість – це перша старість.
Ніжність – це юний ніж.
Кобза – бабуся гітари.
«Так» – це вчорашнє «ні».

Сонце – поганська свічка.
Цукор – весела сіль.
Постріл – це тиша вічна.
Бог – то забутий біль...

Оксана Ягодка.
Різдвяний
янгол (2018) ►

Діалог із текстом

- 1 Чи має ця поезія філософський підтекст? До якого різновиду лірики ви б її віднесли?
- 2 Який умовивід автора у цьому вірші ви особисто вважаєте найвлучнішим? Чому саме?
- 3 Із яким афористичним висновком поета ви не можете погодитися? З якої причини?
- 4 Чому, на вашу думку, цей вірш має назву «Асоціації»?

Діалоги текстів

- На уроках зарубіжної літератури ви вже аналізували поезії, у яких були асоціації та асоціативні ланцюжки. Пригадайте ці вірші та їхніх авторів. Порівняйте відповідні поезії з твором Ігоря Павлюка «Асоціації» і висловіть власну думку про їхній рівень художності.

Галина КИРПА (нар. 1950 р.)

«Тут Слоник мандрує до мами, живе у Пелюсткопаді абрикоса, грає на сопілці кольоровий вітер, а малі громеня-та гойдаються на хмаринках... Тут живе світле і щасливе дитинство!.. Навіть після того, як книжечка вже на полиці, а натовлене за день дитя спить у своєму ліжечку... так і хочеться запитати: “Ти зацвіла чи просто усміхнулась?”» – таку думку про твори Галини Кирпи висловила молода українська літературознавиця Тетяна Качак. Безперечно, не про кожного митця таке почуєш. Тож знайомтесь: Галина Миколаївна Кирпа, поетка, перекладачка, велика пошановувачка рідної мови й української книжки.

Народилася Галина Кирпа 1 січня 1950 року в селі Любарці Бориспільського району Київської області. Рідне село для Галини Миколаївни – найкраще у світі: «Якби моя воля, я жила б на тому любарецькому хуторі, де батьківське обійстя і ще живий старенький сад. Вікно моєї кімнати виходить на здоровенний кущ шипшини. І немає нічого кращого, ніж дивитись, як він цвіте».

Час дитинства й змужніння майбутньої письменниці був повоєнний, тяжкий. Державна машина жорстоко гнобила й, здавалося, тримала під ковпаком кожного: скажеш необережне слово – халепи не оберешся. Сусідська бабуса Наталка часто співала Галі пісню про нещасливу долю України:

Наша славна Україна –
мов та бідная вдова:
ой хто свата, хто не свата,
все одно добра нема.

А закінчивши, щоразу перестерігала дівчину, яка вже тоді усвідомлювала, що вчасно ніким не занотоване може пропасти навіки: «Не записуй цієї... Колись її співав сліпий Борис, то ніхто не знає, де й дівся». Йшлося ж про народного кобзаря, що, як і чимало його побратимів, загинув у сумнозвісних 1930-х роках.

Мати Галини мала гарний голос, замолоду грала у виставах на сільській сцені, удома на цвяшку ще довго висіла мамина гітара – рідкісна річ для села. Спогади про неньку – найтепліші: «Мама була особлива, у неї навіть гортензії та хризантеми зимували в хаті в старих відрах і цвіли до самого Різдва».

У дитинстві Галя була вразливою, милосердною і дуже багато читала. Ровесники її називали Письменницею, бо всім дозволяла читати більше схожі на вигадки та фантазії свої дивовижні щоденники, у яких описувала природу й власне ставлення до навколишнього світу. Вчителька Варвара Іванівна надсилала перші проби пера своєї вихованки у газету «Зірка», а Галя мріяла стати бібліотекаркою. Їй тоді здавалося, що нема кращої професії на світі, як читати книжки!

Працювала Галина Кирпа й на видавничій та журналістській ниві. Водночас писала дивовижні вірші для дорослих і дітей. До речі, першим видавництвом, у якому Галина влаштувалася на роботу, було «Дніпро». У той час там працював Іван Дзюба, кумир¹ 1960-х років, совість покоління, й дівчина добре запам'ятала той день, коли він раптом не прийшов на роботу: то був день Дзюбиного арешту. Та ще до цього страшного випадку Іван Михайлович прочитав перший рукопис поетичної збірки Галини Кирпи і сказав: «Думаю, ви писатимете прозу». Через багато років письменниця нагадала йому ті слова, мовляв, бачите, як довго я йшла до своєї першої повісті, й Іван Дзюба з теплою в голосі відповів: «Жду вашої прозової книжки». Тож тепер Галина Кирпа з хвилюванням чекає, коли визнаний маестро² прочитає її солідний прозовий рукопис і що про новий твір скаже. Відома ця авторка також як надзвичайно талановитий перекладач зі скандинавських мов, автор відгуків і рецензій на книжки зарубіжних авторів.

Вийшли книжки ліричних новел для маленьких читачів «Катруся з роду Чимчиків» (1992), «Будинок старий, як світ» (1999), віршів та оповідань «Чарівний вузлик» (2000), у співавторстві – народознавча книжка для дітей «Забавлянки мами Мар'янки» (1992). Поетична збірка Галини Кирпи «Ну й гарно все придумав Бог» (2003) отримала грамоту президента Форуму видавців у Львові 2015 року. Перу Галини Кирпи належить книга вибраних поезій, прози та перекладів «Місяць у колисці» (2012) і психологічна повість для дітей «Мій тато став зіркою» (2015).

Галина Кирпа

ПРОФІЛЬ ВЕЧОРА

▲ Обкладинка книжки
Галини Кирпи «Профіль
вечора» (2013)

²**Маєстро** – неофіційне титулювання найвидатнішої особи в якійсь галузі мистецтва чи літератури.

▲ Обкладинка книжки
Галини Кирпи «Мій тато
став зіркою» (2015)

Діалог із текстом

- 1 Що цікавого ви дізналися про сучасну українську письменницю Галину Кирпу?
- 2 Які погляди на світ і уподобання цієї авторки вам близькі? Чому?
- 3 Чому сусідська бабуся Наталка перестерігала Галя записувати окремі народні пісні?
- 4 Яку роль відіграв літературознавець Іван Дзюба в долі Галини Кирпи?
- 5 Перелічіть літературні нагороди, якими відзначено Галину Кирпу.
- 6 В інтернеті знайдіть відомості про перекладацьку діяльність Галини Кирпи й поділіться цією інформацією з однокласниками.

МІЙ АНГЕЛ ТАКИЙ МАЛЕНЬКИЙ

Мій ангел такий маленький,
ну просто крихітка –
я навіть не бачу,
чи він сидить
на моєму плечі.

Мій ангел такий
тихенький,
ну просто тихіший
трави –
я навіть не знаю,
коли він спить,
а коли прокидається
на моєму плечі.

Мій ангел такий легенький,
ну просто пушинка –
я навіть не чую,
як він сидить
на моєму плечі.

▲ Володимир Рум'янцев. Ідилія (2003)

Діалог із текстом

- 1 Які епітети у вірші, на ваш погляд, найвлучніші? Чому ці прикметники подано в зменшувальній формі?
- 2 З чим саме порівнюються основні ознаки ангела? Чи доречні такі порівняння? Які думки у вас вони викликають?

Діалоги текстів

- 1 Порівняйте вірш Галини Кирпи «Мій ангел такий маленький...» із поезією Івана Малковича «З янголом на плечі». Доведіть, що сучасні поети уявляють собі ангелів-охоронців такими, як їх подає фольклор і народні уявлення.
- 2 На основі тексту поезії доведіть, що ліричний герой (героїня) ставиться до власного ангела дуже прихильно й доброзичливо.

- 1 Порівняйте репродукцію картини Володимира Рум'янцева, на якій змальовано ангела-охоронця, зі змістом вірша Галини Кирпи.

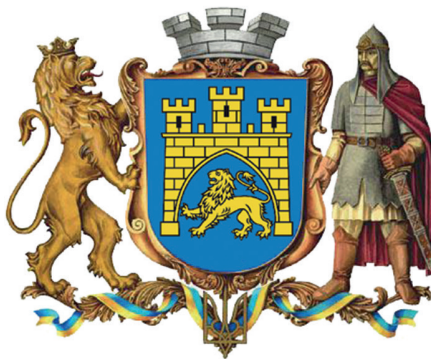
На основі ілюстрації доведіть, що ангел піклується про дитя, яке йому довірив Бог.

- 2 Прочитайте книжку «Місяць у колисці» (видавництво «Навчальна книга – Богдан», 2012) Галини Кирпи й уважно розгляньте ілюстрацію до вірша «Мій ангел такий маленький...» сучасної художниці Олени Распопової, уміщену в цій збірці. Чи вдало засобами образотворчого мистецтва передано зміст відповідної поезії?

КОЛИ ДО ВАС ТЕМНОЇ НОЧІ

Коли до вас темної ночі
прийде Лев,
ви не кажіть йому нічого
про зоопарк.
Нехай він не знає,
що на світі є зоопарки.
Нехай хоч один Лев
цього не знає.
А потім цього не знатимуть
його діти.
А потім – його онуки.
Потім правнуки.
І колись буде
ціла Лев'яча Держава,
де жоден Лев
не знатиме про зоопарк.

Коли б тільки вижив
той Лев,
що прийде до вас темної ночі.

▲ Великий герб міста Львова

Діалог із текстом

- 1 Замість того, щоб сказати: «Коли вам насниться лев», – авторка пише: «Коли до вас темної ночі / прийде Лев...». Як ви думаєте, чому? Що це дає читачам?
- 2 Текст твору наголошує, що лев матиме змогу спілкуватися з людиною, якій наснився. Що саме лева дуже хвилює? Обґрунтуйте свої висновки.
- 3 Чому настільки важливо, щоб лев навіть не знав, що на світі існують місця страшної неволі для «братів наших менших» – зоопарки?
- 4 Народжені вільними звірі мають почуття гідності, як це притаманно тільки людям. Прочитайте вголос ті рядки вірша, у яких йдеться про вільних тварин у кількох поколіннях. Чи можна подібну ситуацію зіставити з людьми? З якими й за яких умов?
- 5 У вірші йдеться про Лев'ячу Державу, й ми згадуємо золотого лева на гербі міста Львова. Чи можна вважати, що авторка насправді веде мову не про левів, а про українців? Чому ви так вважаєте?
- 6 Доведіть, що в цьому вірші немає ліричного героя, а є оповідач, який подає нам важливу ситуацію і виражає авторську позицію.
- 7 Як ви гадаєте, лев у щойно вами прочитаній поезії Галини Кирпи – ліричний герой чи ліричний персонаж? Свою думку належно аргументуйте.
- 8 Доведіть або спростуйте, що цей вірш Галини Кирпи є верлібром.

Національна драма

«Тільки театр... пронизує всі царини людського знання, вбирає в себе всі прошарки й класи і володіє найкоротшою дорогою до розуму й серця. Одне слово: якби ми дожили до національного театру, то ми стали б нацією».

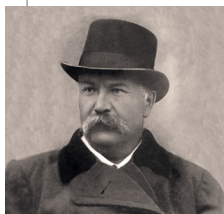
Йоганн-Фрідріх Шиллер

70-х років XIX століття (в місті Єлисаветграді). Слово «корифей», як і багато слів, якими користуємося на позначення елементів театрального мистецтва (сцена, хор, актор, трагедія, комедія, антракт, декорація, партер), – давньогрецьке й українською мовою означає «перший». Корифеєм у грецькому театрі називали керівника хору або соліста-заспівувача – лідера, очільника, провідну особу.

Підвалини національного українського театру заклав **Марко Кропивницький** (1840–1910), у театральній трупі якого кожен актор грав не окремо, а в єдиному ансамблі з іншими. Марко Кропивницький знаходив талановитих людей для опанування ними акторського ремесла, вчив їх проникати у внутрішній світ героїв і віртуозно перевтілюватися на сцені. Був відомим режисером, його постановки мали величезний успіх. Поради Марка Кропивницького актори повторювали як молитву: «Живіть на сцені! Живіть! Забудьте, що це сцена, а думайте, що все це коїться з вами в житті!». Талановитий театральний наставник дав путівку у творче життя таким відомим акторам з роду Тобілевичів, як **Панас Саксаганський** (1859–1940), **Микола Садовський** (1856–1933), **Марія Садовська-Барілотті** (1844–1891), **Іван Карпенко-Карий** (1845–1907), та актрисі **Марії Заньковецькій** (1860–1934). Сім'я Тобілевичів дала театрові аж чотирьох непересічних акторів.

Поява професійного національного театру ще з античних часів засвідчувала розвиток культури взагалі, аргументовано підтверджувала те, що народ як суспільна морально-етична цілісність відбувся.

Першим українським професійним театром вважають *театр корифеїв* (1882), який розпочав свою діяльність наприкінці

▲ Марко Лукич Кропивницький

◀ Марія Заньковецька

Марія Садовська-Барілотті (Тобілевич) ▶

◀ Брати Тобілевичі до історії українського театру ввійшли під псевдонімами: Микола – Садовський, Іван – Карпенко-Карий та Панас – Саксаганський.
Фото 1880-х рр.

Товариство акторів, очолюване М. Л. Кропивницьким, що виставою «Наталка Полтавка» за І. П. Котляревським поклало початок українському класичному професійному театру (1885) ►

Розвиток українського театру корифеїв, безумовно, потребував неабияких витрат, адже актори жили лише за рахунок постановок. А ще потрібні були кошти для декорацій, транспорту, костюмів, на сплату оренди за приміщення для вистав, які мандрівний театр винаймав у містах і містечках. Велику матеріальну допомогу театрові корифеїв надав поет і драматург **Михайло Старицький** (1840–1904), який на величну справу витратив усі свої статки. Така самопожертва виявилася марною: театр корифеїв став відомим у всій Європі після того, як відбулися його гастролі у Варшаві, Мінську, Вільнюсі, Астрахані, Тбілісі. Проте царський уряд усіляко гальмував розвиток українського театру. Упродовж десятиріччя, з 1883 до 1893 року, театрові корифеїв не дозволяли виступати в Києві та Київській губернії, на Поділлі, Чернігівщині та Волині. З репертуару українського професійного театру нещадна царська цензура викреслювала серйозні постановки, з величезними труднощами дозволяючи тільки розважальні вистави. На кожне театральне дійство доводилося ще й випрошувати обов'язковий у такій справі дозвіл місцевого керівництва.

Водночас дуже гостро поставало питання про створення п'єс, які не тільки якнайкраще сприймалися б публікою, а й виховували молоду українську інтелігенцію, не лишаючи поза увагою основний соціальний стан – селянство. Роль драматургів у становленні театру корифеїв, а це насамперед Марко Кропивницький, Михайло Старицький та Іван Карпенко-Карий, є надзвичайно вагомою. Ще більшого значення набула театральна справа, коли митці взяли активно розробляти історичні теми, виховувати публіку на високих зразках героїзму досі їй не відомих народних звиязців.

Діалог із текстом

1. Яке значення має національний професійний театр у житті народу?
2. Що цікавого ви дізналися про театр корифеїв? Що означає слово «корифей»? Кого називають корифеями в історії українського театру? Чому?
3. У яких умовах розвивався перший український національний професійний театр? З якої причини, на вашу думку, царська цензура зумисно гальмувала розвиток українського професійного театру?
4. Як ви розумієте вислів німецького драматурга Йоганна-Фрідріха Шиллера: «Якби ми дожили до національного театру, то ми стали б нацією»?
5. Хто зі свідомих українців стояв біля колиски першого професійного національного українського театру? Чим саме ці люди заслужили славу й шану від нащадків?
6. У своєму виступі на Першому Всеросійському з'їзді сценічних діячів Михайло Старицький підкреслив: «...Сцена для простого, сірого люду є зрозуміла, жива, ілюстрована книга, є вища освітня школа». Прокоментуйте таку високу оцінку митцем театру корифеїв.
7. У бібліотеці або інтернеті знайдіть інформацію про котрогось із найталановитіших акторів театру корифеїв і підготуйте усний виступ про нього.

Іван КАРПЕНКО-КАРИЙ (1845–1907)

Батьком української комедії справедливо називають Івана Карпенка-Карого. До його приходу в літературу жанру комедії в українській драматургії майже не було. Причиною звернення митця до комедійного жанру стало те, що в тогочасних історичних обставинах діти й онуки вчорашніх сільських трудівників, чистих серцем і помислами споконвічних українських хліборобів, прагнучи в будь-який спосіб збагатитися, почали стрімко морально деградувати. Що ж призвело до такого раптового зламу традицій, спричинило руйнування морально-етичних основ у середовищі українського селянства?

Коли було проголошено царський маніфест і селяни-кріпаки, які досі безплатно відробляли на ланах панщину, стали вільними, поміщикам уже доводилося наймати їх на ту саму роботу за певну плату.

Ті селяни, які виявилися багатшими, кмітливішими, передбачливішими, без перешкод і досить дешево скуповували панську землю, наймали людей для її обробітку й за рахунок вирощених урожаїв швидко багатіли, щороку прикуповуючи все більше й більше родючих ґрунтів.

Проте матеріальний статус¹ таких скоробагачків часто-густо не дорівнював духовному. Новоспечені мільйонери-землевласники переважно не мали належної освіти й виховання, тому, навіть заробивши великі гроші, залишалися людьми обмеженими, малокультурними, а бажання непомірно збагачуватися підштовхувало їх жорстоко визискувати не тільки найманих робітників, а й близьких родичів, спонукало бездумно ламати їхні долі, позбавляти щастя.

З великим болем у душі Іван Карпенко-Карий писав про актуальність появи у драматургії нового викривального жанру з потужним арсеналом усіх наявних на той час засобів сміху.

Тож поява комедій Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч» та «Хазяїн» була своєчасною, а порушені в цих п'єсах проблеми – нагальними. Зрештою, прямі нащадки відомого херсонського землевласника Терещенка, нещадно висміяного драматургом у комедії «Хазяїн», виявилися освіченими й свідомими людьми і навіть спромоглися стати щедрими меценатами².

Справжнє прізвище Івана Карпенка-Карого – Іван Карпович Тобілевич. Народився він 29 (за старим стилем – 17) вересня 1845 року в селі Арсенівці неподалік Єлисаветграда (тепер – Кропивницький) у сім'ї управителя поміщицького будинку. Мати майбутнього драматурга, Євдокія Садовська, була кріпачкою і мала надзвичайний голос. Батько закохався в неї і, хоч як бідував, заробляючи потрібну суму, таки викупив кохану з неволі й одружився з нею. Як і більшість його

1 **Статус** – становище, стан, сукупність прав і обов'язків окремо взятої людини перед суспільством.

2 **Меценат** – покровитель, той, хто своїми коштами підтримує літературу, мистецтво, науку.

ровесників, початкову освіту Івась здобув у дядька, а з 1856 року вчився в Бобринецькому чотирикласному повітовому училищі.

Знаковою в житті юнака стала зустріч у 1863 році з Марком Кропивницьким. Іван Тобілевич влився в гурток самодіяльних акторів, уперше спробував себе в театральній ролі. У душі юнака прокинулася любов до сцени. Пригадалося, як неграмотна мати напам'ять декламувала дітям п'єсу Івана Котляревського «Наталка Полтавка» і дивовижно гарно співала народні пісні.

Захоплення театром, піднесений настрій Івана передався братам і сестрі. Тож не дивно, що театрові корифеїв сім'я Тобілевичів дала аж чотирьох акторів: Івана, який свій псевдонім утворив від імені батька та прізвища козака Гната Карого з драми Тараса Шевченка «Назар Стодоля», до речі, своєї першої сценічної ролі, – Карпенко-Карий; Миколу та Марію, які узяли за сценічні псевдоніми дівоче прізвище матері й стали Садовськими; Панаса, який від назви річки Саксаганки, що протікала в рідному селі, утворив псевдонім і собі та почав іменуватися Саксаганським.

Жити на творчих хлібах у ті часи було неможливо, тому Іван Карпович після закінчення училища заробляв на прожиття у Бобринецькому повітовому суді. Щире прагнення прислужитися народові привело Івана Тобілевича, який обіймав високу й престижну посаду, до таємного молодіжного гуртка. Але підпільну організацію було викрито, й Івана Тобілевича звільнено.

Разом із родиною Іван Карпенко-Карий переїхав на хутір, який назвав Надією на честь дружини, викопав ставок, нарівні з селянами займався сільськогосподарською працею й скоро перетворив своє обійстя на райський куточок. Утім, сімейне щастя Івана Карповича тривало недовго: дружина померла, і раду дрібним дітям довелося давати самому.

Цензурні заборони вже втрачали колишню строгість і силу. Якщо раніше українські п'єси були заборонені взагалі, то тепер за відповідного дозволу місцевого керівництва вже можна було грати українську виставу. 1885 року Михайло Старицький, який очолював одну з театральних труп корифеїв, запросив Івана Карпенка-Карого приєднатися до його колективу.

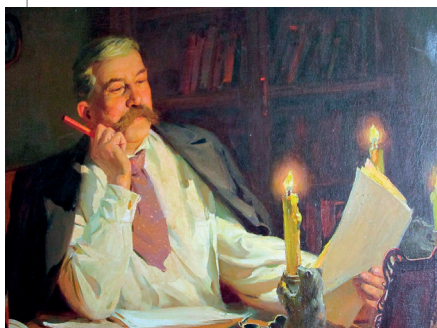
У 1883 році поліція виявила, що Іван Тобілевич незаконно видав паспорти і посвідчення особам, які виступали проти царського уряду. Тож коли трупа Михайла Старицького гастролювала в Ростові-на-Дону, Івана Карпенка-Карого заарештували, відбувся суд, і незабаром колишнього пристава вислали у Новочеркаськ на поселення. Іван Карпович дуже скучав за дітьми, яких залишив на старого батька, але творчості не покидав, шліфував свої написані раніше драми «Безталанна», «Бондарівна», «Наймичка», «Мартин Боруля». Великою підтримкою митцеві ставали втішні звістки від друзів про те, що дозвіл на постановку його п'єс отримано і публіка гаряче їх сприймає.

«Комедію нам дайте, комедію, що бичує страшною сатирою всіх і сміхом через слюзи сміється над пороками, і заставляє людей, мимо їх волі, соромитися своїх лихих учинків».

Іван Карпенко-Карий

Іван Карпенко-Карий у ролі Виговського
(п'єса «Богдан Хмельницький» М. П. Старицького) ►

▲ Іван Карпенко-Карий. *Картина із фондів музею-заповідника «Хутір Надія»*

«Ким був Карпенко-Карий для України, для розвою її громадського та духовного життя, се відчуває кожний, хто чи то бачив на сцені, чи хоч би лише читав його твори; се зрозуміє кожен, хто знає, що він був одним із батьків новочасного українського театру, визначним артистом та при тім великим драматургом, якому рівного не має наша література».

Іван Франко

Після повернення в Україну Іван Карпенко-Карий під наглядом поліції ще два роки жив на хуторі Надія, а коли в 1889 році стеження було знято, знову влився в театральну труп, де грали

його родичі й мали шалений успіх. Актор і драматург Іван Карпенко-Карий був свідомим патріотом, громадським діячем. Він часто друкував свої прогресивні

статті про театр у газетах, нехтуючи можливим переслідуванням:

«Нехай лише цензура не доводить своє вето¹ до крайнощів, нехай вона слідує лише за тим, щоб до п'єс не потрапляло щось аморальне

...і ми побачимо на сцені комедії, які будуть сприйматися з живим інтересом і дадуть добрі результати... в моральному... відношенні».

Професія актора в часи Івана Карпенка-Карого потребувала залізних нервів і міцного здоров'я. У записках Івана Карпенка-Карого знаходимо такі слова: «Яка лиха хуртовина жене людей на далеку північ, до кам'яних фортів Кронштадта, серед льодових скель і крижаних гір..., серед холоду і північної завірюхи?.. То артисти українського театру».

Найглибший слід Іван Карпенко-Карий залишив не як актор, а як драматург. Його комедії «Сто тисяч» і «Хазяїн» досі не сходять з української сцени. У комедії «Сто тисяч», до речі, автор п'єси дуже вдало зіграв роль Герасима Калитки. Також Іван Карпович написав першу українську історичну трагедію «Сава Чалий» про переродження щирого патріота й захисника України в її зрадника й ката.

Помер драматург 2 вересня 1907 року в Берліні, куди поїхав на лікування й де найкращі лікарі у різний спосіб намагалися врятувати українського митця від невиліковної хвороби. Тіло Івана Карпенка-Карого перевезли на хутір Надія і поховали поруч із могилою батька.

Діалог із текстом

- 1 Назвіть справжнє прізвище Івана Карпенка-Карого. Чому митець обрав собі саме такий псевдонім?
- 2 Який вплив на майбутнього драматурга в роки його юності справив Марко Кропивницький?
- 3 Чому Івана Карпенка-Карого називають батьком української комедії?
- 4 Яку оцінку творчості Івана Карпенка-Карого дав Іван Франко?
- 5 Театральна публіка в часи становлення театру корифеїв дуже часто мала низьку культуру поведінки. Софія Тобілевич, друга дружина Івана Карпенка-Карого, згадувала: «Нам, акторам, страшенно докучали вигуки публіки на нашу адресу під час дії. Ті вигуки, правда, не мали нічого образливого для акторів, вони лише свідчили про зацікавлення глядачів подіями, що розгорталися на їхніх очах. "Не вір... Дурить!" – гукав хто-небудь з гальорки артистці, щоб застерегти її від лиходія. "Закусуй, бо захмелієш!" – чулася знов порада з публіки». Чи зустрічаються і в наш час подібні глядачі? Як, на ваш погляд, треба поводитися в театрі?

- Пригадайте драматичний твір світової літератури, в якому фігурують подібні сатиричні герої чи розглядаються ті самі актуальні питання, що їх порушує Іван Карпенко-Карий у комедії «Сто тисяч». Зіставте і порівняйте відповідні твори.

Комедія «Сто тисяч»

Драматургові Іванові Карпенку-Карому в когорті знакових митців-засновників театру корифеїв випало особливе місце. Цей автор вивів нашу національну драматургію на високу орбіту мистецьких досягнень. Комедія «Сто тисяч» (1889) спочатку називалася буденно – «Гроші», але драматург прекрасно усвідомлював, що назва твору завжди стає саме тим чарівним ключиком, який відмикає світ його драматичного твору, тому дуже відповідально поставився до вибору такого ключа й дав своєму дітищу назву «Сто тисяч», гранично увиразнивши неймовірно велику суму, дуже бажану й ласу насамперед для всіх тодішніх сільських скоробогатків.

Іван Карпенко-Карий розкриває характер Герасима Калитки всесторонньо. З одного боку, це до краю перевтомлений, зашарпаний, недалекоглядний сільський трудівник, який, проте, з іншого, постійно проявляє себе вкрай негативно й жалюгідно. Наприклад, свято вірить у власні хитрощі і зовсім не сповідує народну мораль, як це ще робили навіть його батьки. Герасим здатний ударити дружину Параску, яка вже й так падає з ніг від непосильної праці, погано харчується сам, а ще гірше годує наймитів, готовий хитрощами забрати в кума навіть останню тяглову худобу, вимагаючи за позичені гроші від Савки «запродажню» на воли.

Герасим живе у примітивному колі обмеженого селянського світогляду: як і Савка, вірить, що всі кругом багатіють лише нечесним шляхом, знущається зі своїх найближчих родичів, на кожному кроці проявляючи унікальну скупість. Звичайно, дурноверхого Герасима не важко обдурити шахраєві з досвідом, яким є Невідомий. Цей авантюрист пропонує Калитці купити в нього фальшиві гроші, що нібито майже нічим не відрізняються від справжніх.

Низька людська сутність кумів Герасима й Савки проявляється майже на кожному кроці, хоч обидва справді натерпілися чимало страху з обміном «фальшивих» купюр, які їм дав Невідомий на пробу, кілька разів спонтанно спробували навіть на хороші вчинки, наївно заздалегідь відчувши себе великими багачами. Найстрашнішим для обох кумів виявилось гірке прозріння: Невідомий підсунув Герасимові й Савці звичайний папір, так звану «куклу». З горя, що втратив власні гроші, за які міг купити ще один добрячий шмат родючої землі в поміщика, який розорився, Герасим Калитка пробує повіситись, а коли його дивом рятують, виголошує фразу, що вже давно стала афоризмом: «Краще смерть, ніж така потеря!». Отже, власне життя він сам оцінив у суму, значно меншу навіть не від ста, а від трьох тисяч, адже й Калитка обшахрував Невідомого, а не тільки цей шахрай – Калитку, але Герасим ніколи не зможе собі простити, що омріяні гроші виявилися маревом.

Комедія Івана Карпенка-Карого особливо актуальна в наш час. Багато людей у погоні за багатством утрачають не лише власне здоров'я, а й людську подобу, честь, гідність, руйнують власні родини, зрікаються найсвятішого.

СТО ТИСЯЧ

Комедія
(Скорочено)

Дійові люди

Герасим Никодимович Калитка – багатий селянин,
Параска – жінка його,
Роман – син їх,
Савка – кум Герасима, селянин,
Бонаventura – копач,
Невідомий – єврей,
Гершко – фактор¹,
Мотря – наймичка,
Клим – робітник.

ДІЯ ПЕРША

ЯВА I

В хаті яку хвилину нема нікого; входить Невідомий.

Невідомий. Охо-хох! Трудно теперечки жить на світі. А через чево і трудно? Багато розумних понаставало... Так я сібе видумал новую комерцію... Попробуєм!..

ЯВА IV

Копач і Роман.

Копач. Ха-ха-ха! Заметь – це пройдисвіт! Я їх багато бачив, у меня опит і практика. Я на них насмотрелся... Ха-ха-ха! А батько купчу² й досі ще не совершив? Хотів по-здравити його з придобутієм земельки... А Прасковья Івановна?..

Роман. У попа.

Копач. Так! Торічелієва пустота³... Хе-хе-хе! Ти цього не знаєш – це з фізики. В таким разі – адіо⁴! К обіду я прийду. *(Пішов).*

ЯВА VI

Герасим і Роман.

Герасим. А ви чого тут збіглись, роботи нема, чи що?

Роман. Тут чоловік якийсь питав вас і Копач. *(Вийшов).*

Герасим *(один)*. Чоловік – то діло, а Копач – морока. Ху! Слава Богу, справився з ділами: совершив купчу, і земельки прибавилось. І бумага зелена, мов земля, укрита рястом!.. Ох, земелько, свята земелько – Божа ти дочечко! Як радісно тебе загібати докупи, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком навколо – усе твоє; там череда пасеться, там орють на пар⁵, а тут зазеленіла вже пшениця і колоситься жито: і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже і у мене набралось: тепер маю двісті десятин – шматочок кругленький! Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок – так-так!.. Чотири чи п'ять гуртів випасається скоту. Та що? Свиней одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тільки біля свиней шість чоловік день при дні працює!.. І яким побитом

¹ Фактор – посередник.

² Купча – договір про купівлю землі.

³ Торічелієва порожнеча – фізичний термін, означає вакуум.

⁴ Адіо – адью; французькою «Бувай», «Прощай!».

⁵ Орати на пар (русизм) – орати на зяб, орати восени для того, щоб посіяти ярові зернові культури навесні.

Жолудь достав таку силу грошей – не зрозумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різницях, а тепер – багатир. Де ж воно набралось? Не інаше, як нечистим путем! Тут недоїдаєш, недопиваєш – і тільки ж всього-на-всього двісті десятин, а то ж, мабуть, і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їється мені... Під боком живе панок Смоквинов, мотається і туди й сюди, заложив і перезаложив¹ – видно, що замотався: от-от продасть або й продадуть землю... Двісті п'ятдесят десятин, земля не перепажана, ставок рибний, і поруч з моєю, межа з межею. Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато не мало – п'ятнадцять тисяч! Прямо, як іржа, точить мене ця думка! Де їх взять?.. Де?.. Хіба послухати того, піти на одчай, купити за п'ять тисяч сто тисяч фальшивих і розпускати їх помаленьку: то робітникам, то воли купувати на ярмарках... Обіщав єврей сьогодні привезти напоказ. Може, це він уже й заходив.

ЯВА VII

Савка і Герасим.

Савка. Грошей позичте, куме! Карбованців з сотню, до Семена.

Герасим. Хіба у мене банк, чи що? Нема! Хоч носа відкрути, то й десятки зайвої не витрусиш – всі віддав за землю.

Савка. Де ж ті гроші, куме?

Герасим. Та Господь їх знає. Я й сам не раз, не два над цим думав.

Савка. Чув я, що Жолудь нечисті гроші має, від самого, не при хаті згадувати, сатани, то, може, й другі так само достали... Я вам, куме, признаюсь, що сам ходив під Івана Купайла, як меніказано, на роздоріжжя... Повірте, звав, нехай Бог простить, Гната безп'ятого²! Знаєте, за третім разом, як я гукнув: «Вийди до мене, безп'ятий, я тобі в ніжки уклонюся, до смерті слугою твоїм буду...» А він – і тепер моторошно – зайцем мимо мене – тільки фа! аж свиснув, та хо-хо-хо! То я тікав з того місця, мало дух з мене не виперло... На превелику силу одшептала Гаврилиха.

Герасим. Не надіявся, куме, щоб ви такі сміливі були...

Савка. От і тепер: післязавтрього строк платити Жолудю за землю, держу там у нього шматочок, а тут не вистача. Договір же такий: як грошей в строк не віддам – хліб зостанеться за Жолудьом без суда. От, ей, правду вам кажу, куме, якби знав, що за цим разом дасть, знову пішов би кликати, так грошей треба.

Герасим. Сміливі, сміливі ви, куме... З вами і не такі діла можна робити.

Савка. Ха! Страшно тільки без грошей, а з грішми, сказано ж, і чорт не брат.

Герасим. Що його робить? Хіба от що: я, знаєте, сам позичив оце у Хаскеля для домашнього обіходу³, тільки платю п'ять процентів у місяць. Коли дасте п'ять процентів, то я поділюся з вами, так уже, для кума. Принесіть же мені запродажню⁴ запис на воли.

Савка. Як? Хіба ж я вам воли продав?

Герасим. Вийде так, ніби продали... Ніби! Розумієте? А я ті самі воли віддам вам до Семена, а на Семена ви віддасте мені сто карбованців, і запродажню я розірву, а як не віддасте, то я візьму воли... Так коротча справа.

Савка. Це добра справа!.. То й воли до вас вести, чи як?

Герасим. Ні. Ви підіть у волость, запродажню принесете мені, то я вам гроші дам.

Савка. Так... Ну, добре. То, мабуть, завтра принесу. *(Набік)*. Е, куме, мабуть, і в тебе нечисті гроші, і в тебе душа вже не своя. *(Зітхає, виходить)*.

¹ Заложив і перезаложив (русизм) – застав і перезастав (за борги).

² Гнат безп'ятий – те саме, що «куций», «рогатий» – слова на позначення чорта.

³ Для домашнього обіходу – тут: на домашні витрати.

⁴ Запродажня – документ, який засвідчує акт купівлі-продажу.

ЯВА VIII
Герасим і Невідомий.

Невідомий. Здрастуйте вам!

Герасим. Здрастуйте. *(Набік)*. Той самий єврей... аж мороз поза шкурою пішов. Ну що?.. Приніс? Показуй.

Невідомий *(оглядається кругом, загляда у вікно, потім виймає гроші, все нові, несе до столу, розклада на столі)*. Теперечки пізнавайте, поштенний¹, де тут фальшиві, а де настоящі?

Герасим *(довго розгляда, придивляється на світ)*. От так штука! Не вгадаю!

Невідомий *(знову зазира у вікно)*. І ніхто не вгадає. Я присягну на Біблію, що всякий прийме! Ето робота первий сорт.

Герасим. Як дві каплі води, всі однакові... руб – руб, три – три, однаковісінькі! Покажи ж, будь ласка, котра фальшива?

Невідомий. Оце одна – руб, а це друга – три.

Герасим. Оці-о? Оці? Як же ти їх розбираєш?

Невідомий. Товар нравиться – візьміть, не нравиться – не беріть. Ви знаєте, теперечки етих денег скрізь доволі, може, і у вас у кишені єсть.

Герасим. Ну, так! Звідкіля вони у мене візьмуться? Хіба дав хто, справді? Ану, глянь. *(Показує свої гроші)*.

Невідомий *(розгляда)*. Как нема, коли є!.. От одна трюхрубльовая, от друга... Хе-хе-хе! Ето усе нашей фабрики.

Герасим. Свят, свят, свят! Та ти брешеш? Оце, кажеш, фальшиві? Це я взяв від Жолудьова прикажчика. Виходить, їх і у Жолудя доволі є... Розпалилась до них моя душа... Сто тисяч візьму! А ці дві бумажки дай мені, я пробу зроблю, куплю на них що-небудь.

Невідомий. Навіщо, коли у вас свої є? А между прочім, візьміть...

Невідомий виходить.

Герасим. Тепер коли б розмінять фальшиві гроші в казначействі²... Самому страшно, щоб не влопаться... Хіба кума взять у компаньйони³? Що ж, коли він чорта не боявся, то не побоїться казначея, щоб розміняти гроші...

ЯВА IX
Герасим і Копач.

Герасим. От чортяка принесла цього бродягу! Треба його як-небудь вирядить.

Копач. Здоровенькі були! Як поживаєте, що поробляєте, кого виглядаєте? Хе-хе!

Герасим. Хоч голий, так веселий! Здрастуйте.

Копач. Поздоровляю з придбанням земельки... Только гляну – зараз бачу.

Герасим. Я й сам бачу, та грошей нема.

Копач. Хе-хе-хе! Грошей нема, а земелька росте й росте! Так, так, Никодимович! Скупуйте помаленьку, скупуйте! Єй-Богу! Які тут шутки? Хазяйствений мужик – велике діло! Крутить головою: купили у Борща, купуйте у Смоквинова, а там у Щербини... Пани горять, а мужички з пожару таскають... Гляньте навколо: Жолудь – десять тисяч десятин, Чобіт – п'ять тисяч десятин, Пузир – три тисячі; а тут і ви помаленьку прикупуйте та прикупуйте.

¹ Почтённый (русизм) – шановний.

² Казначейство – державний фінансовий орган; тут: банк.

³ Компаньён – товариш, напарник; тут: співучасник у справі.

Герасим. Що там я купив, і балакать не варт.

Копач. Опит – велике діло! Помалу, помалу і у вас сала набереться доволі, тоді порівняєтесь з Чоботом, а може, і з Жолудьом...

Герасим. Тридцять літ шукаєте грошей, а нічого сенько не знайшли.

Копач. Як не знайшов?! А дерево окам'яніле ви не бачили? Предмети інтересні для науки; я їх одіслав одному професорові..., забув, як фамілія... він кургани розкопує...

Герасим. Та це все чортзна-що ми балакаєм; краще ви скажіть мені, чи не знаєте багатой дівчини для мого Романа?

Копач. Знаю. От хоч би й у старшого Пузиря – дві дочки на возрасті¹.

Герасим. А скільки Пузир дасть приданого за дочкою грішми? Як думаєте?

Копач. Не скажу. А знаєте що? Поїдемо ми завтра з Романом до Пузирів... Так, ніби поросят купувати – у них завод² добрий. Там кабани – прямо хоч лягай на спині. Як добре угодеш, пудів вісім сала! Вам треба парочку поросят таких купить... Пузир продав двадцять годованих кабанів і згріб тисячу карбованців.

Герасим. Тисячу?

Копач. Не в тім річ! Заговорили за дівчат, а звели на свиней. Що ви скажете на моє пропозицію³ їхати до Пузиря на оглядини?

Герасим. А що ж, з Богом! Хіба коней наймать, чи що?

Копач. Жаль тільки, що Роман французького языка не знає... Хе-хе-хе!

Герасим. Та це чортзна-що! Ви ударяйте на гроші – гроші всьому голова.

Входить Роман.

ЯВА Х

Ті ж і Роман.

Роман. Ідїть, тату, обідать, ми вже пообідали.

Копач. Ходім, ходім, а то аж слина котиться.

Герасим. Ну, ходім, замість окорока⁴ борщу та каші попоїмо, а ти, сину, сходи до Московчука, нехай він тебе підстриже під польку⁵.

Роман. Для чого?

Герасим. Поїдеш з паном Копачем до Пузирів. Запряжеш пару сірих жеребців у нового фургона і сам одягнешся по-празниковому.

Роман. А чого ж я, тату, туди поїду?

Герасим. А ось чого: там є дівчата, а вони люди багаті, то ми зашлем до них старостів, так попереду треба, щоб Пузирі побачили тебе, а ти щоб побачив дівчат.

Роман. Та ви ж самі хотіли, щоб я женився на Мотрі.

Герасим. То я жартував, щоб вона старалась у роботі.

Роман. Гарні жарти: ви жартували, а ми з Мотрею покохались.

Герасим. І чортзна-що балакаєш! Хазяйський син повинен шукать хазяйську дочку з приданим, а не наймичку.

Роман. А ви думаєте, що у Пузирів поживитесь грішми? Якраз! Так візьмемо, як наш зять взяв у нас: обіщали п'ять тисяч, а після весілля дали дві пари волів, десяток овець, пару коней, фургона і дві корови.

Герасим. Обіцянка – цяцянка, а дурневі радість.

Роман. Та ще на придачу всі гуртом попобили зятя та й вирядили.

¹ На візрасі (русизм) – на порі, на віданні; дівчата шлюбного віку.

² Завод – тут: порода.

³ Предложєніє (русизм) – пропозиція.

⁴ Окорок (русизм) – окіст, задня частина туші тварини; найкраще м'ясо зі стегна чи лопатки; шинка.

⁵ Підстрижє під польку – підстриже по-модному, як собі дозволяли в місті багатші люди (не селяни).

Герасим. А нас хіба не били? Били й нас.

Копач. Цікаво. І зятя били?

Роман. А як було? Так було: зараз сват Іван зчепився з батьком, щоб давали обіщане придане, а батько одмовили своєю поговоркою: обіцянка – цяцянка... Сват назвав батька мошеником¹, батько свата за бороду, а він батька; я кинувся оборонять батька, а сват Панас вчепився мені в чуба – саме отут на виску... я почав викручуватися, отак шкура з волоссям витягнулась, а таки викрутився.

Копач. Молодець, запорожець! Ну, і що ж потім?

Роман. Вмішались всі родичі і пів дня бились. Отаке-то придане... нарешті, батькові два зуби вибили...

Герасим. Виграв я, бо п'ять тисяч зосталось у калитці² – не дав таки зятєві.

Роман. Отакого й нам Пузирі дадуть приданого, як ми дали за сестрою.

Герасим. Я обманю хоч кого, а мене чорта лисого обманить хто...

Діалог із текстом

- 1 Як ставиться до Невідомого копач Бонаventura? Про що свідчить його негативна оцінка шахрая і пройдисвіта?
- 2 Чи задумується Калитка над причинами швидкого збагачення окремих землевласників? Із чим пов'язані його роздуми? Який висновок Герасим робить для себе?
- 3 Що саме наштовхнуло Калитку на ідею купити певну суму фальшивих грошей? Яка сума цілком влаштовує Герасима?
- 4 Як ви думаєте, справжні чи фальшиві купюри показував Невідомий Калитці? На основі чого ви зробили такий висновок?
- 5 Як ви вважаєте, чи треба копача Бонаventura зараховувати до людей, підвладних ідеї стати мільйонером в одну мить? Чому?
- 6 Навіщо драматург від імені Романа згадує про обіцяний посаг Калитчиній дочці? Які риси характеру батька розкрилися у сварці й бійці зі сватами?
- 7 Які риси Калитки виявляються у стосунках із Савкою?
- 8 Що наштовхує на висновок, що кум Савка собі ж неабияк шкодить необдуманими діями і постійно завдає чимало клопотів власними авантюрами?
- 9 З якою метою Невідомий легко віддав Герасимові дві справжні грошові банкноти?
- 10 Уявіть, що міг подумати Герасим Калитка, коли Невідомий байдуже, без жодного натяку на те, що селянин повинен повернути гроші, дав йому кілька купюр. Висловіть уголос уявні думки Калитки.
- 11 Цю саму ситуацію подайте від імені Невідомого.
- 12 Що саме стало причиною того, що Герасим узяв собі у спілники кума Савку? Доведіть, що у цьому вчинку виявилася далекоглядність і обережність Калитки.
- 13 Незважаючи на кримінальну відповідальність за махінації, лихоманка швидкого збагачення, що неодноразово підкреслюється в комедії «Сто тисяч», охопила всі нижчі стани суспільства: селян, гендлярів, шахраїв. Як ви думаєте, чому саме ці люди підпали під такі життєві випробування?
- 14 З якої причини Калитка вимагав, щоб Роман модно підстригся, одягнувся в новий одяг і у новому фургоні їхав до Пузиря найкращими кінями? Про що мав свідчити зовнішній вигляд Романа й транспорт, на якому він із Бонавентурою вирушали до Пузиря?
- 15 Що до весілля обіцяв Калитка дати дочці в посаг, а що дав насправді? Чи можна твердити, що батько кривдить рідну дитину?

¹ Мошеник (руси́зм) – шахрай.

² Калітка (архаїчне) – гаманець.

16 Пригадайте з історії, чому російського царя Івана III називали Іваном Калитою. Чи випадково Іван Карпенко-Карий своєму героєві дає подібне, тільки зменшувальне прізвище – Калитка?

Мистецькі діалоги

- 1 У Київському академічному театрі на Подолі у 2008 році режисер Віталій Малахов поставив комедію Івана-Карпенка Карого «Сто тисяч». Роль Герасима Калитки зіграв народний артист України Богдан Бенюк, який не вважав цього персонажа негативним: «Калитка виведений трудівником, хліборобом. Але він потрапив у такий час, коли “з вовками жити – по-вовчому вити”. У стосунках із селянами Калитка вимогливий, але не деспотичний¹. Таких людей поважати треба».

Яка ваша особиста думка про Герасима Калитку? Розгляньте театральну афішу вистави «Сто тисяч» і висловіть свої думки про цей рекламний продукт. Що саме ви можете вважати художньою знахідкою, а що – зовсім недоречним?

2 Розгляньте світліну, на якій зображено сцену з вистави. Як ви вважаєте, з виразу обличчя Невідомого зрозуміло, що перед нами шахраювата і надзвичайно хитра людина? Який настрій у Герасима Калитки на фото?

ДІЯ ДРУГА

ЯВА II

Герасим за коном: «Вставайте ж, вставайте! Не мніть ся. Чепіга¹ зайшла, пора скотину поратъ».

Копач. Еге! Герасим вже по хазяйству гасе – невсипущий.

Входит Герасим.

Герасим. О, і ви вже встали? Чого так рано? Полежали б ще.

Копач. Не спиться. Почув, що ви встали, та й я піднявся. А знаєте, що я придумав? Ви б зробили калакольчик у ту хату... Тут вірówka над ліжком. От прокинулись, пора вставать – зараз дзін, дзін, дзін; сам ще лежиш, а там встають.

Герасим. Я буду лежать, то всі будуть лежать. (*Загляда у двері*). Вони надолужать: то вмиваннячком, то взуваннячком або як почнуть Богу молитися, то й сонце зійде. Вже ж я їм і оченаша² даю! Як затоплю, то зараз і на землі. (*Одчиня двері навстіж і стоїть на дверях*). Кажете рано, вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспиш! Параско, пора до корів, чого ви там мнетесь? Ану, ану! Хлопці, гайда з хати! Це хто вийшов? Клим! Ти що ото несеш під пахвою? А йди сюди, я полапаю.

Входит Клим.

¹ Чепі́га – народна назва небесного сузір'я Оріона.

² Оченáш (простонародне) – молитва «Отче наш», тут це слово вживається в значенні «вчитувати», «присікуватися». «З лайкою гнати до роботи».

ЯВА ІІІ
Ті ж і Клим.

Клим. Що? Хліба взяв окраєць, поки до обіду, то їсти захочеться.
Герасим. Неділя свята, а ти ні світ ні зоря вже й жереш! Стара, Параско!

ЯВА ІV
Ті ж і Параска.

Параска *(на дверях, з дійницею в руках)*. Чого ти гвалтуєш¹?
Герасим. Диви! Хто хоче, той і бере без спрису, мабуть, ти хліба не запираєш?
Параска. Де ж таки, щоб хліб був не запертий, нехай Бог милує, все заперто.
Герасим. Один візьме, другий візьме – так і хліба не настачиш! Де ти взяв?
Клим. Та я ще вчора за вечерею заховав окраєць.
Герасим. Хліб крадуть у тебе з-під носа, гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?
Параска. Чи чуєш, Мотре, вже хліб крадуть... *(Пішла)*.
Герасим. Це так, це так! Однеси зараз назад – гріх у неділю снідять.
Клим. Атож! Бога треба боятися, щоб не з'їсти до обіду пів хліба.
Герасим. Одріж собі скибку, подавись ти нею, а то однеси назад.
Клим. Поживишся скибкою, як собака мухою. *(Пішов)*.

ЯВА V
Герасим і Роман.

Роман. Ну, та й не хочеться мені їхати до тих Пузирів, коли б ви знали, та ще з Бонавентурою.

Герасим. Не вигадуй, не вигадуй.

Роман пішов.

Цілу ніч не спав, все міркував і таки став на одній думці: побалакати з кумом і, коли згодиться, послати його в город розміняти гроші. *(Запирає двері, виймає гроші і розглядає)*. Прямо як настоящі, і не пізнав би, коли б не понадривав сам край, а все-таки береженого Бог береже – треба розміняти у казначействі.

Стук.

Чи не кум?

За дверима голос Параски: «Та відчини-бо!»

Жінка. І чого її чортяка несе? *(Одмикає двері)*.

ЯВА VI
Герасим і Параска.

Параска. Що ти затіваєш, скажи, на милость Божу?
Герасим. Звідкіля вона довідалась?! Іди собі, іди, не заважай мені думати.
Параска. Що це ти затіяв – жениш Романа на Пузирівні?
Герасим. А-а! *(Набій)*. Думав, що довідалась за гроші, аж всередині похолонуло.
Параска. Не хочу я нікого за невістку, окрім² Мотрі. Сам казав, що будеш її сватати; діти полюбилися, я до неї привикла, я вже нездужаю, а против неї, скільки їх у нас не було, ніхто хліба не спече, ніхто борщу не наваре, хоч і без олії іноді, а всі їдять – не нахваляться.

¹ Гвалтувати (простонародне) – кричати, волати.

² Окрім (архаїчне) – крім.

Герасим. Не треба мені ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять... Мені треба невістку з приданим, з грішми.

Параска. Тьфу на твою дурну голову.

Герасим. Я тебе як плону!.. *(Заміряється її вдарить)*.

Входить Савка.

ЯВА VII

Ті ж і Савка.

Савка. А ви з старою, як сизі голуби, і досі буркочете?

Герасим. Еге!.. Нема нікого, то ми собі удвох...

Савка. Нагадали молодощі і буркотали?

Герасим. Іди, Парасю, по своєму ділу, а у нас своє.

Савка. Бач, «Парасю». А ми з старою тільки лаємось і все через гроші: того нема, другого нема – і раз у раз гир-гир-гир-гир, гар-гар-гар!

Герасим *(лічить гроші)*. Хочу свинку і кнурця купити у Пузиря, хвалять завод... *(Перелічивши, лічить другий раз)*. Що то гроші, куме! Свині завідські¹, коні завідські, вівці завідські... *(Дає гроші)*.

Савка. Вже, куме, хоч ви мені щось хочете кажіть, їх дід, кажуть, знався з нечис-тим, він як умирав, то доти не вмер, поки стелю не розібрали. *(Хова гроші)*.

Герасим. Люди самі уміють робити гроші краще від чорта.

Савка. Тобто фальшиві?

Герасим *(озирається, затира двері)*. Еге. Та ще й які гроші!

Савка. Я пам'ятаю, як один панок наробив фальшивих грошей, аж із Варшави привозив майстрів, а тільки випустив – зараз і піймався.

Герасим. Ну, а якби були такі гроші, що всяке прийме, то ви б згодились до-стать таких грошей?

Савка. Я? З охотою. Та й де вони є отакі, як це ви кажете?

Герасим. Є... є... куме... Та ви зараз від мене прийняли на десять рублів фаль-шивих бумажок.

Савка *(витяга гроші з кишені)*. Господь з вами! Мені так страшно стало, як тоді, коли ходив викликать безп'ятого... *(Розгляда)*. Гроші всі натуральні, як є!

Герасим. Отже, побий мене Бог, меж ними є фальшиві; і таких грошей можна купити, скільки хочеш... Пристанете в компанію? Купимо сто тисяч.

Савка. Сто тисяч!

Герасим. Отже, все-таки перше, ніж купити таку суму, їдьте ви, куме, хоч зараз в казначейство і розмінійте ці гроші: як казначей прийме, то всяке прийме...

Савка. А як казначей не прийме та протокола зроблять, га?

Герасим. Скажете, що ви продали незнайомому чоловікові воли і між іншими грішми взяли й ці, а я посвідчу, що іменно так, та й край.

Савка. Добре, їду! Тільки договір краще грошей! Скільки ви мені дасте, як купите?

Герасим. А скільки хочете?

Савка. Скільки? Від кожної тисячі, що купите, мені сто карбованців.

Герасим. Візьміть п'ятдесят від тисячі.

Савка. Ні, куме! Коли вже труситься, то хоч знать за віщо.

Герасим. А, нехай буде по-вашому. Отоді, куме, заживем, га?..

¹ Завідські – породисті.

ЯВА IX
Роман і Мотря.

Мотря. Тікай з дверей, бо як стусону, то й ноги задереш!

Роман. Та ти божевільна?

Мотря. Я не сліпа і не глуха, чула, що їдеш на оглядини; бач, як вирядився.

Роман. Тю! Та як за одним заходом подивлюся на свиней і на Пузиревих дівчат...

Мотря *(крізь сльози)*. Дивись, дивись, хоч нехай тобі і повилазить... *(Штовха його од дверей і виходить)*.

Роман *(сам)*. Оце дівка! Оце робітниця, оце жінка – сама за косарем зв'яже! Та хоч би батько цапа скакав¹, а я таки женюсь на Мотрі.

ЯВА XI
Герасим і Параска.

Параска. Звели і нам коней запрягти.

Герасим. Навіщо?

Параска. У церкву поїду з Мотрею.

Герасим. До церкви можна й пішки піти, тут недалеко – три верстви.

Параска. Що ж, тобі більше коней жаль, ніж жінки?

Герасим. Скотина гроші коштує, вона цілий тиждень робить на нас, а в неділю, що мала б відпочити, гони в церкву. Це не по-Божому і не по-хазяйськи.

Параска. Та й я ж цілісінкый тиждень на ногах і роблю не покладаючи рук!

Герасим. Параско! Не лайся, щоб я часом ради неділі не дав тобі по потилиці.

Параска. Бий, бодай тобі руки посохли! І змолоду з синців не виходила, бий і на старість! У! Харциз² – коняку жаліє, а жінку бить збирається... Тьфу!

Герасим. Ах ти ж, відьма чортова, то ти оце мене дратувать заходилась, та я... *(Кидається на Параску, хватає за очіпок)*.

Входить Копач. Калитка цілує Параску.

Діалог із текстом

- 1 Чому Герасим будить наймитів далеко до сходу сонця? Чим пояснює свої викрики?
- 2 Кум Савка заздрить начебто добрим стосункам подружжя Калиток. А які в нього самого стосунки з власною жінкою? Прочитуйте відповідний уривок.
- 3 З якою метою Калитка позичає Савці разом з іншими купюрами й десять нібито фальшивих карбованців?
- 4 Про що свідчить той факт, що хліб у хаті зберігають під замком?
- 5 Чому Герасим і Параска мають зовсім протилежні думки про те, хто є бажаною невісткою?
- 6 Що саме найбільше цінує в Мотрі Роман? Чи можна сказати, що він, як і його батько, на перше місце ставить вигоду? Доведіть свою думку.

ДІЯ ТРЕТЯ
Декорація та ж.

ЯВА I

Герасим одягнутий лежить на лаві, спить; а потім Роман.

Роман. Ого, батько сплять і досі. Чи не випили, буває, вчора! Тільки вони не охочі гулять, хіба хто могоричу поставив, а на свої не будуть пити. Від своєї, кажуть, у грудях пухне. *(Виходить)*.

¹ Скакати цапа – те саме, що «дїбки ставати», щосили опиратися чомусь.

² Харциз – розбійник.

Герасим (*сонний, бурмоче, так бува в кошмарі*). Ва-ва-ва! О-о-о-ші! Го-ом, го-ом! (*Балака ясніше*). Не дам, не дам, не дам! (*Стогне*). У-у-у! (*Схоплюється*). Господи, помилуй! (*Оглядається кругом*). Спав... Тьфу! Снилось, що кум гроші однімав. А робітники, мабуть, сплять. (*Біжить до дверей, одчиняє і кричить*). Хлопці, вставайте! Чепіга зайшла!

ЯВА II

Входить Роман.

Роман. Де там Чепіга, вже сонце зійшло, давно всі на роботі.

Герасим. Чи вподобались дівчата? Га?

Роман. Та мене, тату, у горниці¹ і не кликали, я на кухні й обідав.

Герасим. Оце гарно... А сто чортів їх матері – хазяйського сина і в хату не закликали. Ну, а Бонаventura ж що?

Роман. Бодай той Бонаventura сказився! Тільки підїхав під крильце², а він зараз зіскочив з фургона й почав кумедію приставлять: вірші читає, по-турецькому, чи що, балака. Тут вийшов і Пузир. Теж регоче і закликає його у хату. Бонаventura, показуючи на мене, каже: «Кличте ж і його, це Калитчин син – хазяїн гарний...» А Пузир одказує: «Голяк масті, чирва світить»³! У мене гості не такі, щоб рядом його посадить».

Герасим. Ах ти ж пузир з горохом!.. Стривай лишень, хтось, либонь, підїхав. (*Біжить до вікна*). Чи не кум Савка вернувся?

Роман вийшов.

Ой Пузирі! Глядіть, щоб ви не полопались, а замість вас Калитку розіпре грошвою... Отоді я вам покажу, як хазяйнувати! Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьогтем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Їдеш день – чия земля? Калитчина! Їдеш два – чия земля? Калитчина! Їдеш три – чия земля? Калитчина!.. Отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!

Входить Гершко, одягнений чисто, по-городському.

ЯВА III

Гершко і Герасим.

Гершко. Здрастуйте, Герасим Никодимович.

Герасим. А ти звідкіля знаєш, що мене звуть Герасим, та ще й Никодимович?

Гершко. Хто ж не знає такого хазяїна... Всі знають.

Герасим. Невже всі? (*Набік*). От тобі й чирва світить. (*До Гершка*). А чого ж ти приїхав до мене?

Гершко. Я можу вам помагати покупати землю Смоквинова.

Герасим. Як? Грошей даси?

Гершко. Извольте, з нашим удовольством: Смоквинов позичає на удиченіє хазяйства п'ять тисяч! Хе-хе-хе! Він любе смачно їсти, а ви любите землю... Давайте йому п'ять тисяч під закладну, візьміть добрі проценти – і земля буде ваша.

Герасим. Яким побитом?

Гершко. Земля Perezalozhena ув банк; прийде строк платити – її будуть продавати з аукціону, тоді ви приймете на себе банк – і земля ваша.

Герасим (*про себе*). Що ж його робить? Два діла збіглось докупити... Кума ще нема... Голова тріщить! (*До Гершка*). Треба подумати.

Гершко вийшов.

¹ Горница (русизм) – світлиця, вітальня, в якій приймають гостей.

² Крыльце (русизм) – ганок.

³ Голяк масті, чирва світить – голодренець, некозирна карта (у переносному значенні – «не великий пан»).

ЯВА IV

Герасим (*сам*). Упустить землю Смоквинова – все одно що посиротить свою землю на віки вічні. А тут знову – як його упустить случай: дать п'ять, а взять сто тисяч! Господи! Коли б тільки кум благополучно розміняв, а тоді я й Гершка обманю. А кума нема. Ну що, як кума арештували? От тобі й сто тисяч.

Входить Савка.

Кум! Слава Богу, діждався... думав – умру. Що?..

ЯВА V

Савка і Герасим.

Савка. Годяться, куме. (*Випускає шию Герасимову з рук*).

Герасим. Годяться. Скажіть ще раз це слово, скажіть, куме!

Савка. Годяться! Вип'ємо, я вам розкажу.

П'ють.

Ви думаєте, я мало трусився в городі? Зціпив зуби, підійшов до віконця... Не знаю як – само зірвалось з язика: «Розміняйте гроші!» – «Давай, – каже, – чого стоїш?» Я дав, а в самого думка: «Тікати чи ждати?» І стою, як окам'янів. Коли це мене штовхають: «Чи ти, земляк, заснув, чи що? Тобі казначей дають гроші, а ти мов не бачиш і не чуєш?» Тоді я очувався, дивлюсь: срібні гроші дає мені в пачці... А якийсь пан питає: «Чого смієшся? Раденький, що дурненький?»

Герасим (*цілує*). Сьогодні увечері у нас буде сто тисяч!

Савка. А у мене тільки десять!

Герасим. Куме! Я подарю вам ті сто рублів! (*Вийма запродажню і рве*). От вам запродажна! Погуляймо ж трохи, а увечері, куме, як смеркне – на вокзал... Я ніколи не гуляю, щоб не було підозріння. А от що: засватаю я Романа на Мотрі – буде причина нашої гульні. (*Гука*). Параско! Мотре! Романи! А йдіть сюди!

ЯВА VI

Ті ж, Мотря, Параска й Роман.

Герасим. Обідав Пузир Романа! Не закликав у хату, так я женю Романа на Мотрі. Мотре, підеш за Романа?

Мотря. Атож!

Герасим. Стара, що ти скажеш?

Параска. Я рада, що ти мене послухав! Такої невістки пошукать.

Герасим. А ти, Романи?

Роман. Спасибі вам, тату, що ви уважили мою просьбу.

Завіса.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

ЯВА VI

Параска і Мотря.

Параска. Іди, дочко, внось сюди з комори вечерю, а я трохи поприбираю.

Мотря пішла.

І що це старий задумав? То не хотів у церкву коней давати, а то і сам поїхав, і цілу обідню¹ стояв навколішках; то не хотів Мотрю сватати за Романа, то посватав; ніколи не гуляв, а то так добре випили з кумом; та все радіє чогось, веселий такий. І куди вони оце поїхали? Звелів, щоб вечеря була готова, щоб ставні² були зачинені, свічка

¹ Обідня – служба у церкві у першій половині дня, до обіду.

² Ставні (руси́зм) – дерев'яні віконниці, якими знадвору зачиняли вікна.

поставлена на столі і щоб і ляльки тут не було¹. Аж страшно мені робиться од цих приборів², і слова тобі не скаже, що задумає робить.

ЯВА VII

Входить тихо Герасим, а за ним Савка, несе на плечах здоровий мішок з кожі.

Герасим. Ідіть же ви, куме, розпряжіть коней і поставте їх біля фургона.

Савка. Ходім удвох.

Герасим. От тобі й маєш!.. А хто буде біля грошей?

Савка. Хіба ж їх хто візьме тут?

Герасим. Краще я тут посидю – береженого й Бог береже.

Савка. Одходить од грошей не хочеться, так би й держався за мішок. (*Вийшов*).

ЯВА VIII

Герасим сам. Світить свічку, засвітив, поставив, глянув на мішок, поцілував його.

Герасим. Я не то що, я й єврея сьогодні обманив: поки мішок розшили – дзвінок, він вийняв пачку, глянув я на неї – гроші... всередині колотиться, а сам думаю, як би його обманить; другий дзвінок – зашамотався, бере мішок, не дає... Давай гроші, каже. Слово за слово, а тут – третій; я тоді йому тиць замість п'ятох та тільки три тисячі. Ха-ха-ха! Отак ушквар! А він, не лічивши, прямо в вагон.

ЯВА X

Входить Савка.

Савка. Ну, куме, ніде нічирк! Давайте мені моє, та поки глуха ніч, я піду.

Герасим. Куме, де ви дінете таку силу грошей? Нехай у мене будуть на схові.

Савка. Ні, так не буде! Я знайду, де своє сховат, а ви ховайте своє.

Герасим. Візьміть собі яку тисячу, бо зараз попадемося, а решту через год.

Савка. Куме!.. Давайте моє мені... (*Вийма ніж з-за халяви*). Бачите? Не розпалюйте мене, бо тут вам і амінь!

Герасим (*вийма з-за халяви ніж*). А ви думаєте, що я без запасу? Ха-ха-ха! Тільки знаєте, це все чортзна-що! (*Ховає ножа*). Це я для дороги мав... здіймайте лиш свиту, закривайте вікно, та будемо ділитися...

Закривають вікна свитами.

Савка. Не журіться, я зумію заховат, аби було що. (*Підходить до мішка*).

Герасим. То вам п'ять тисяч?

Савка. Десять... десять... кажу вам, десять... не розпалюйте мене!

Герасим. Беріть, беріть десять... (*Набик*). Щоб тебе за печінку взяло. (*Вийма з мішка пачки по тисячі, а кум розгляда*). Оце одна, а це друга, а це третя...

Савка. Стривайте... куме, гляньте...

Герасим. А що?

Савка. Та це не гроші, це чистісенька бумага!

Герасим. Як?!

Савка. Чиста бумага! Тільки на трьох пачках спереду і ззаду наклеєні гроші, а то все чиста бумага.

Герасим (*хвата пачки одну за другою, перегляда*). Бумага!.. Обманив!.. Куме, він же гроші давав, я сам бачив! (*Несамовито*). Ха-ха-ха!.. Сто тисяч! Ха-ха-ха!

Савка. От же збожеволіє! Куме, заспокойтесь, що з воза впало, те пропало.

Герасим озирається, хватає пояс на лаві і біжить з хати.

Куме, куме! Куди ви? Господь з вами! Схаменіться, що з воза впало, те пропало.

Входить Параска.

¹ Щоб і ляльки тут не було – щоб не було ні душі.

² Прибори (архаїчне) – тут: приготування.

ЯВА XI

Савка і Параска.

Параска. Боже мій милостивий, куди він побіг, чого він так галаснув¹?

Савка. Сором признаться. Гляньте: оце добро ми купили за п'ять тисяч.

Параска. А Господи, Господи! Та чого ж він побіг?

Савка. Я сам до пам'яті ніяк не прийду, всередині все колотиться.

Голос Копача: «Поможіть, рятуйте!»

Чуєте! Хтось кричить!..

ЯВА XII

Ті ж, Копач і Герасим.

Копач *(несе Герасима на плечах)*. Та допоможіть-бо!

Параска. Що з ним, що з ним, скажіть, на милость Божу? Що?

Копач. Стривайте, я розкажу, а ви тим часом тріть груди, добре тріть. Так, так... стоп! *(Прислухається до серця)*. Тріть, тріть, тріть... Опит – велике діло... Серце наче ворухиться... А-а.

Савка. Кажіть, що трапилось?

Копач. Щастя маєте, що я ліг в клуні спать... Тільки сниться, щось мене по носі чирк, чирк... я рукою лапнув вгору, піймав за ногу, нога гойднулась, задригала і вивалась, та як захарчить. Я схопився, мов несамовитий, але зараз опам'ятався, запалив сірничок, дивлюся – і в очах потемніло! На перекладині висить Никодимович.

Параска. Боже мій, Боже, яке тяжке нещастя! *(Плаче)*. Старий, старий!

Герасим. Де я? *(Спазми)*.

Копач. Пийте воду. *(Подає)*.

Герасим н'є.

Савка. Та годі, куме! Буде здоров'я, будуть і гроші, а я навіки від них одрікаюся, ніколи в світі не буду хотіть більше, ніж Бог дає. Такої пригоди ніколи не ждав.

Копач. Які гроші?

Савка. Он гляньте, як нас обманули.

Копач. На тім тижні в городі була така сама оказія²! І багато видурили?

Савка. П'ять тисяч...

Герасим *(захльобується воздухом)*. Ой... Ой!.. Пропала земля Смоквинова! Нащо ви мене зняли з вірвовки? Краще смерть, ніж така потеря! *(Ридеє)*.

Завіса.

Діалог із текстом

- 1 Чи сподобалося Герасимові, як його сина зустріли Пузири? Чи була така реакція господаря очікуваною і чи вважав Калитка таку поведінку багатія для себе ганьбою? Чому?
- 2 Прочитайте й проаналізуйте монолог Герасима, у якому йдеться про його заповітну мрію. Доведіть, що в душі Калитка може бути навіть тонким ліриком.
- 3 Як ставиться Герасим до ідеї Гершка обплутати Смоквинова свіжим боргом? Прочитайте вголос уривок, де йдеться про те, що Калитка ніколи собі не пробачить, якщо прогавить землю поруч зі своїми нивами.
- 4 Що ви можете сказати про шахрайську жилку в характері Калитки? На яку суму він обдурив Невідомого і як саме це йому вдалося зробити?

¹ Галаснути (діалектне) – скрикнути, заверещати.

² Оказія – пригода, випадок.

- 5 Як зреагував Герасим на те, що замість грошових банкнот йому підсунули звичайнісінький папір? Чи можна поспівчувати Калитці?
- 6 Чому Роман дуже дивується, що батько вперше в житті проспав схід сонця та ще й звечора з кумом пив за власні гроші?
- 7 Із якої причини і Савка, і Калитка бояться навіть на мить відійти від мішка з грішми?
- 8 Про що саме свідчить висновок Герасима Калитки: «Краще смерть, ніж така потеря»? Чому в читачів і глядачів ця фраза неодмінно викликає сміх?

Діалоги текстів

- 1 За власною ініціативою об'єднайтеся у «малу» групу знавців зарубіжної літератури, самостійно прочитайте комедію Мольєра «Скупий» і усно на наступному уроці в присутності всього вашого класу порівняйте образ головного персонажа цього твору з образом Герасима Калитки з комедії «Сто тисяч» Івана Карпенка-Карого.
- 2 Для естетичного задоволення самостійно прочитайте повість-фентезі Володимира Аренєва «Порох із драконових кісток. Сезон Кіноварі» й у вигляді усного реферату ознайомте своїх одно-класників зі змістом і героями цього твору. Чому в цьому творі бездуховність і людська скупість показані огидними і навіть небезпечними явищами?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте перше фото із сучасної постановки комедії «Сто тисяч» Київського академічного театру на Подолі. Знайдіть у тексті комедії уривок, який відповідає змісту фото, й прочитайте відповідну сцену в особах.
- 2 Яку сцену комедії ілюструє друге фото? Чи вдало, на вашу думку, актор Роман Халаїмов ужився у роль кума Герасима Калитки – Савки? Чому ви так вважаєте?
- 3 Якби ви були режисером, якого сучасного актора ви запросили б на роль Герасима Калитки? Чому ваш вибір саме такий?

Сцени з вистави «Сто тисяч» у Київському академічному театрі на Подолі ►

ТЕАТР І ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ: з часів Стародавньої Греції до сьогодні

Театральне мистецтво відоме з давніх-давен. Документальні факти свідчать, що театр повноцінно функціонував ще в античні часи. Історія давньогрецького театру охоплює тисячу років (приблизно VI ст. до н. е. – V–VI ст. н. е.), а це означає, що античний театр був затребуваний і відіграв особливу роль у житті найрозвиненіших міст-держав.

Акторами тоді могли бути лише чоловіки, а щоб здаватися вищими і щоб глядачі з великої відстані могли їх краще бачити, вони одягали *котурни* – взуття з високими дерев'яними підставками під підошвами. Щоб глядачі легше сприймали зміст

творів, які ставилися на сцені, актори носили маски двох видів – комічні і трагічні. На перших було зображено усмішку, на других – уста із загнутими вниз кутиками.

Твори, які в ролях розігравали на театральних підмостках, теж були двох видів. У трагедіях герой страждав, мучився від невимовних потрясінь і переслідувань долі. Трагедії закінчувалися переважно смертю улюбленця глядачів. Комедії викликали регіт публіки, бо висміювали людські вади. Комедію в античні часи вважали «низьким» жанром, трагедію – «високим». Ці два сценічні жанри різко протиставлялися один одному. Комедія змальовувала буденне, приватне, дещо ідеалізоване життя, та висміювала людські вади, приписуючи їх тільки плебеям¹, які, так би мовити, через низьке походження мали природне право на брехливість, скупість, користолюбство. Проте навіть комедія, за Аристотелем, виводила людей «не в усій їх підлості, адже

смішне – тільки частина потворного», більше того – «смішне – певна помилка.., але безболісна і не шкідлива». Представників аристократії, привілейовані класи на сцені не висміювали й узагалі їх не вважали здатними на негідні вчинки.

♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦
¹Плебей – представники простого народу.
♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦♦

Майже дослівно думку античного філософа повторив видатний німецький письменник і знавець театального мистецтва Готтольд-Ефраїм Лессінг (1729–1781) вже у XVIII столітті: «Комедія хоче виправляти людей сміхом, а не висміюванням». Отже, комедійний жанр ставив за мету тільки навертати винних на правильний шлях.

За часів Середньовіччя в Європі театральні вистави набули релігійно-повчального характеру. Саме таким змістом вирізнялися й перша літературна драма Феофана Прокоповича «Володимир», і українські вертепні драми, які розігравали на Різдво у вертепах – пересувних лялькових театрах.

Вертеп мав вигляд двоповерхової дерев'яної скриньки. На верхньому поверсі розігравали сцени з Нового Заповіту: народження Христа, переслідування Іродом Діви Марії з Божественним немовлям, винищення невинних дітей; на нижньому поверсі діяли сварлива баба, хитрий селянин Макогоненко, боязкий лях, що лише на словах вихвалявся своїми подвигами, злодійкувата циганка, мужній запорозький козак. Тобто угорі, як у давньогрецькому театрі, розігрувався високий зміст трагедії, а внизу – низький зміст комедії.

Незважаючи на певні обмеження й умовності, у середньовічній Європі театр посів достойне місце поряд із музикою, живописом та скульптурою. За гарної погоди мандрівні актори розігравали вистави на площах міст. Замість декорацій встановлювали стовпчики з написами «ліс», «хата», «замок», «озеро», «парк». Один із найвідоміших драматургів Франції Жан Расін (1639–1699) так визначав роль театру в житті столичного міста своєї держави: «За тим впливом, що його мало на наш театр усе те, в чому я наслідував Гомера чи Еврипіда, я із задоволенням переконався, що здоровий глузд і розум були однаковими в усі часи. Смак Парижа виявився подібним до смаку Афін, мої глядачі були схвильовані тим самим, що викликало сльози в освіченого народу Греції».

Тривалий час у західноєвропейському театрі розробляли тільки два жанри – комедію і трагедію (хоча ще в часи Вільяма Шекспіра на сцені не було жодних декорацій, а комічні й трагічні античні маски не використовували), однак сценічні герої вже не були однозначними. Навпаки, їхні характери вирізнялися поєднанням позитивних і негативних рис, різкими змінами настрою, іноді – навіть мети, раптовим перевихованням негативного героя чи несподіваним і фатальним моральним падінням персонажа позитивного. Драма як окремий жанр виникла у XVIII столітті,

в добу Просвітництва, в Німеччині й Франції. На відміну від комедії, у драмі розкривалося приватне життя героїв, однак не для висміювання, а для висвітлення всієї складності стосунків між людьми та між людьми і суспільством.

В Україні елементи театрального дійства з часів сивої давнини були у весняних обрядах та різдвяному вертепі, а весілля завжди являло собою народну драму. Поміщики утримували приватні театри з кріпаками-акторами, які в будні відробляли панщину, а на свята веселили панів своїм перевтіленням на сцені; у великих містах діяли театри, на сценах яких здебільшого грали мандрівні російські театральні трупи або місцеві митці-аматори. Професійного українського театру не існувало до кінця XIX століття, власне, до виникнення й становлення театру корифеїв. На гастролях у Петербурзі українські актори мали такий шалений успіх, що під час вистав театру корифеїв порожнів зал імператорського театру. Драматург Олександр Островський (1823–1886), порівнюючи репертуар російського імператорського й українського національного театрів, перший називав місцем «пустої забави», а про другий писав, що досвідчені столичні глядачі лавиною сунули «в український театр, де показувалося мужицьке життя». Іван Франко назвав гастролі театру корифеїв у Петербурзі тріумфом українського мистецтва.

Драматичні жанри від лірики та епосу відрізняють суттєві особливості. Це насамперед яскраво виражений конфлікт, перелік дійових осіб на початку твору, обов'язковий поділ твору на дії та яви. Сюжет у драматичному творі розгортається на основі діалогів, монологів та вчинків дійових осіб; авторські зауваження подані у вигляді ремарок, надрукованих дрібним шрифтом у тексті твору. Драматичний твір має, так би мовити, двох авторів: драматурга, який написав твір, і режисера, який поставив його на сцені.

Драма, комедія і трагедія сьогодні є основними драматичними жанрами. Безперечно, з часом вони набули виразних і лише їм притаманних особливостей, відшліфувалися як жанри. Наприкінці XIX століття з'явився ще один драматичний жанр, який увібрав у себе ознаки комедії і трагедії – *трагікомедія*. Першим зразком трагікомедії окремі літературознавці вважають драматичний твір «Мартин Боруля», написаний у 1886 році Іваном Карпенком-Карим. Незважаючи на те, що головний персонаж (та інші дійові особи твору) виведені сатирично, автор звів до мінімуму роль комедійної інтриги, поставив на першому плані суспільно-психологічну характеристику провідних персонажів.

Комедія (від давньогрецького слова «комос», яке в античні часи розуміли дослівно: весела вулична компанія перевдягнених у кумедний маскарадний одяг людей, які жартували, танцювали й горлали пісень) – як жанр літературного роду драми – призначений для постановки на театральній сцені твір, у якому засобами сміху таврують негативні явища суспільства або гостро висміюють негативні риси характеру персонажів.

Трагедія (буквальний переклад – «пісня козлів» (плач-блявання)) – спочатку давньогрецька театралізована вулична розвага на честь бога врожаю Діоніса; пізніше – гостросюжетний драматичний твір, в основі якого – непримиренний і дуже актуальний конфлікт, що закінчується переважно смертю героя, гідного вважатися взірцем для інших. Таким конфліктом у трагедії Івана Карпенка-Карого «Сава Чалий» є питання зради Україні яскравого представника її народу.

Новітня комедія може закінчуватися навіть смертю лиходія, користолюбця, егоїста, але гине такий персонаж через власну заздрість чи неймовірну скупість, тому в читачів або глядачів не викликає співчуття, а тільки сміх. Наприклад, Герасим

Калитка з комедії Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч» мало не вчиняє самогубство, а Терентій Пузир із комедії «Хазяїн» таки помирає, але життєві висновки цих дійових осіб, що цілком вкладаються у відому фразу Калитки «Краще смерть, ніж така потеря!», переконують, що йдеться про нікчемне життя і дріб'язкових людей.

У драматичному творі й зараз трагічний герой завжди наділений яскраво вираженими рисами борця, свідомого патріота, носія народної моралі й культури, отже, є виразним винятком на тлі інших дійових осіб. Комічний сценічний персонаж, навпаки, завжди шаржований¹ і дещо карикатурний, адже іншим способом на сцені неможливо розкрити непривабливу сутність людини. Драматичний герой найбільш близький до реальних людей. У його характері є багато позитивних рис, хоча притаманні й певні вади характеру і недоліки поведінки. Така дійова особа на сцені має право на помилки і їх спокутування чи виправлення шляхом моральних або фізичних зусиль. Виховне призначення драматичного героя полягає в тому, що він страждає, але переборює труднощі й таки досягає успіхів, а тому ненав'язливо спонукає глядачів у власному житті брати з нього приклад.

Коли ж літературознавці ведуть мову про трагічне, комічне чи драматичне у творі, то в цьому випадку йдеться не про сценічні образи, а про емоційно-естетичні категорії, що передбачають певні переживання літературних героїв і відповідну оцінку їхніх вчинків глядачами, слухачами, читачами. Емоційно-естетичні категорії притаманні не тільки творам літературного роду драми, а й майже всім жанрам

епосу й лірики. Адже персонажам усіх родів літератури властиво переживати складні ситуації й такі, що потребують їхнього непростого особистісного вибору (драматичні), опинятися в трагічному чи комічному становищі.

1 Шаржований – зумисно дещо спотворений, викривлений, карикатурний; такий, у характері якого виставлено на перший план негативні й непривабливі риси.

Діалог із текстом

- 1 Доведіть, що античний театр дав початок нинішньому.
- 2 Прочитайте цитату Аристотеля про комедію і висловіть власну думку на цю тему.
- 3 Розкажіть про українську вертепну драму та її призначення.
- 4 Яку роль відіграв театр корифеїв в історії українського народу і розвитку його культури?
- 5 Назвіть особливості драматичних творів? Чим вони відрізняються від лірики і прози?
- 6 Що таке трагедія як жанр? Назвіть приклад трагедії в українському красному письменстві.
- 7 Як ви розумієте категорію трагічного? Чи стосується воно тільки трагедії як жанру? Використовуючи «Літературознавчий словничок», поданий у розширеному варіанті підручника під QR-кодом, випишіть у свій зошит визначення категорії трагічного. Наведіть приклади цієї категорії в прозовому творі (на ваш вибір).
- 8 Назвіть основні ознаки жанру комедії. Кого вважають батьком української комедії? Які драматичні твори комедійного жанру цього автора досі є актуальними й затребуваними?
- 9 Випишіть із «Літературознавчого словничка» визначення категорії комічного. Розкрийте зміст категорії комічного на матеріалі прозових творів, які ви прочитали раніше.
- 10 Як ви вважаєте, категорія драматичного ближча до категорії комічного чи трагічного? Свій висновок належно аргументуйте й на підтвердження наведіть приклади з художніх творів.
- 11 Який драматичний твір називають трагікомедією? Які ознаки йому властиві?
- 12 Які драматичні твори Вільяма Шекспіра вам відомі з уроків зарубіжної літератури?

З української прози

Найпопулярнішими в усі віки й для всіх народів були й залишаються епічні твори, які здебільшого написані прозовою мовою. Епічний рід в усіх літературах світу найбільше розвинений, найбагатший на жанри, а читачами проза сприймається як найзрозуміліша, бо найближча до мови спілкування.

Крім того, щоб подавати інформацію для роздумів, висвітлювати минуле, показувати виразки суспільства, ганебні вчинки історичних осіб чи типових громадян-приспосованців і нещадно осуджувати їх за хиби, слабодухість, зраду, користолюбство, прозова література, як і поезія, здатна щемливо торкатися найтонших струн людської душі.

У епічних творах митці найправдивіше відтворюють життя, показують страждання, муки й боротьбу, виводять героїв, які близькі читачам, адже діють у подібних до їхніх умовах життя, шукають виходу із ситуацій, які трапляються на кожному кроці, не занепадають духом, а після всіх негараздів та випробувань таки стають володарями власної долі. Водночас у прозі автор на крилах уяви легко переносить читачів у вигаданий світ, пропонує життя неймовірне, прекрасне, густо насичене подіями, а отже, суттєво відмінне від реального існування звичайної людини. Пригадайте твори Івана Франка, Володимира Винниченка, Михайла Стельмаха, Григора Тютюнника, Всеволода Нестайка, Ярослава Стельмаха, Володимира Рутківського, які ви прочитали в попередніх класах. У цих прозових текстах, крім справді життєвого, багато авторами вигаданого, однак важливого й такого, що допомагає кожному читачеві зрозуміти себе, стати кращим.

На жаль, упродовж кількох століть українська література була красним письменством народу бездержавного, уярмленого. Закономірно, що неволя й становище громадян колонізованої країни відбивалися й на тематиці та проблемах, які порушували українські письменники у своїх творах, а в прозі – найширше. Видатний український літературознавець Сергій Єфремов, аналізуючи тяжке становище української літератури, писав, що в українців література виконувала, крім притаманних їй функцій, ще й спеціальні завдання, бо не могла спускати з очей найважливішої справи – «якої не знають ті щасливі народи, які живуть безпечно од національного гніту, – функції народного заступництва», тому завжди поставала «ще й адвокатом», тобто захисником і заступником рідної нації.

«Відколи існує художня література, відтоді прагне вона зрозуміти Час і Людину в ньому».

Анатолій Погрібний

Читаючи повість Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» або оповідання Олександра Довженка «Ніч перед боєм», ви вкотре пересвідчитесь в тому, що автори цих прозових творів щиро захоплюються витривалістю свого народу, величезною силою його духу й нестримним бажанням волі. На відміну від своїх попередників, у радянські часи письменники не завжди могли вести мову про злободенні проблеми відверто, бо знали, що в такому випадку їхні твори просто не вийдуть друком. Тож в оповіданні «Білий кінь Шептало» Володимир Дрозд повів мову не лише про красиву породисту тварину з непередбачуваним норовом – і неминучу деградацію благих поривів колгоспного коня-трудяги, а й про знеособлення й покору обставинам яскравої людської особистості. В образі білого коня Шептала читач легко впізнавав поламаних системою народних самородків, які не змогли вирватися з колгоспного рабства й там змарнували свою долю.

Поетика назви

Назва художнього тексту ніколи не є випадковою, адже вона відіграє роль чарівного ключика для розуміння твору. Пригадайте, коли минулого року ви тільки відкрили сторінки підручника з біографією В. Винниченка, назва оповідання цього автора – «Федько-халамидник» – одразу підказала вам, що йтиметься, напевно, про якогось неслуха. А назва повісті Івана Франка «Захар Беркут» наштовхнула вас на думку, що автор розповідатиме читачам про людину горду, безстрашну. Цього навчального року ви прочитаєте твори Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркути» та Юрія Винничука «Місце для дракона». У першому випадку слова «шпага» й орлине прізвище героя налаштують вас на повагу до літературного персонажа – як оборонця справедливості, у другому – слова «місце» і «дракон» насамперед зацікавлять, чи знайдеться такому доісторичному ящуру місце в сучасному світі. Має свої прозорі смисли й назва повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною». Безперечно, після прочитання твір розкриється повніше, однак важливою є й поетика назви.

Діалог із текстом

- 1** Чому такий рід літератури, як епос, – найрозвиненіший і найпопулярніший? Кого з українських прозаїків ви знаєте? Які їхні твори читали?
- 2** Чим література бездержавного народу відрізняється від літератур народів вільних, не уярмлених іншими націями?
- 3** Чому українські письменники радянського часу не завжди могли порушувати актуальні проблеми? Що саме ви довідалися про прихований зміст твору В. Дрозда «Білий кінь Шептало»?
- 4** Які теми ви вважаєте актуальними для сучасної прози? Перелічіть їх.
- 5** Пригадайте функції художньої літератури і проаналізуйте роль кожної.
- 6** Прокоментуйте думку літературознавця Анатолія Погрібного. Поясніть вислів: «зрозуміти Час і Людину».
- 7** На які думки наштовхує вас назва повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною»? Йдеться про кошти, фінансові витрати чи щось інше, важливіше?
- 8** Після повного прочитання й аналізу цього твору ще раз зверніться до тлумачення поетики назви і встановіть, чи правильними були ваші перші міркування.

3 Їмський указ – підписаний 18 травня 1876 року російським царем Олександром II у місті Ємську державний документ, яким заборонялося не тільки друкувати українські твори, а й перекладати з іноземних мов художні твори українською мовою і ввозити видані українські твори з-за кордону.

▲ Віра Устимівна Коцюбинська – дружина письменника

проте це письменника не злякало. Він навіть поїхав до Канева і на могилі Т. Шевченка дав клятву жити й творити для народу.

Восени 1891 року Михайло Михайлович успішно склав іспит на звання народного вчителя, що давало йому право працювати в сільських початкових школах. Оскільки на М. Коцюбинського в жандармерії завели справу, офіційно влаштуватися на вчительську роботу було неможливо. Він підробляв репетиторством, але це були непостійні заробітки. Михайло Михайлович, зокрема, учив грамоти дітей бухгалтера цукроварні в подільському селі Лопатинцях.

Перший художній твір М. Коцюбинського – оповідання «Андрій Соловейко, або Вченіє світ, а невченіє тьма», у якому розповідається про здібного хлопчика, що дуже натерпівся в дитинстві, але таки вибився в люди. Михайло Коцюбинський надсилав до Львова для друку в дитячому журналі «Дзвінок» свої вірші («Наша хатка»), оповідання для підлітків («Нюрнберзьке яйце»), літературні казки («Завидючий брат»). Молодий письменник спілкувався з сільськими малюками, для яких у кишені завжди мав кілька цукерок, розпитував дітей про їхні ігри, працю на полі, пригоди, а на основі таких щиросердних сповідей написав оповідання для дітей «Харитя», «Ялинка», «Маленький грішник».

Письменником постійно «опікувалася» поліція, поки взагалі не заборонила йому займатися навіть репетиторством. У 1892–1896 роках Михайло Коцюбинський працював в Одеській філоксерній комісії, яка боролася з філоксерою – шкідником винограду. Повість «Для загального добра», в основу якої лягли реальні факти, розповідає про страшне горе виноградарів, яких розоряла і філоксера, й антифілоксерна комісія, що палила заражені виноградники й прирікала їхніх господарів до зубожіння. Твір мав широкий розголос серед читачів і приніс М. Коцюбинському велику славу.

У 1898 році М. Коцюбинський переїхав із дружиною та сином до Чернігова, де влаштувався на посаду діловода в земстві. Як активний громадський діяч, письменник домігся виходу в Чернігові літературних альманахів, установлення пам'ятника зачинателеві нової української літератури Іванові Котляревському (1769–1838) в Полтаві. У 1903 році на відкриття монумента безсмертному авторові «Енеїди» й «Наталки Полтавки» з'їхалися митці з усієї України.

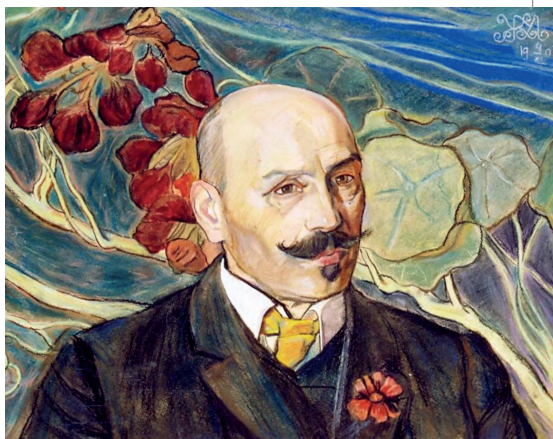
◀ Група українських письменників на відкритті пам'ятника Івану Котляревському в місті Полтаві (1903).
Передній ряд: Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Гнат Хоткевич; задній ряд: Василь Стефаник, Олена Пчілка, Михайло Старицький, Володимир Самійленко

«Поліг великий майстер рідного слова, що в огненному горні свого творчого духу переливав його в самоцвітні кришталі і, як великий будівничий, виводив їх, свої мистецькі твори, повні художнього смаку, глибокої задуми і безмірно широкої любові до людей».

Панас Мирний

До виходу у світ повісті Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» (1902) в українській літературі вже були твори про втікачів від панщини, наприклад повість Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря». Однак саме Коцюбинський вивів перший у нашому красному письменстві образ жінки-втікачки, яку на шляху до волі разом із коханим могла зупинити тільки смерть.

До кінця своїх днів Михайло Коцюбинський займався літературною творчістю. Коли разом із старшим сином Юрієм відпочивав у мальовничому селі Криворівня в Карпатах, захопився давніми легендами й віруваннями гуцулів й на основі розповідей місцевих жителів написав повість «Тіні забутих предків». Митець почав писати художній твір про ватажка карпатських месників-опришків – Олексу Довбуша, проте завершити не встиг. 25 квітня 1913 року письменник помер. Поховали митця в Чернігові на Болдиній горі.

▲ Михайло Жук. М. М. Коцюбинський (1907)

Діалог із текстом

- 1 Де і коли народився Михайло Коцюбинський? Що ви дізналися про його дитячі роки? Чи були вони щасливими?
- 2 Де майбутній письменник здобував освіту? З якої причини припинив навчання в духовній семінарії в Кам'янці-Подільському?
- 3 Як «опікувалася» поліція майбутнім відомим українським класиком?
- 4 Що вам відомо про перші твори М. Коцюбинського?
- 5 У чому М. Коцюбинський виявляв активність як громадський діяч після переїзду до Чернігова?
- 6 Коли помер і де похований письменник?
- 7 Що особливого вніс М. Коцюбинський у тему масових втеч кріпаків від панів і остогидлої панщини?
- 8 З'ясуйте роль Михайла Коцюбинського в літературному й громадському житті. Що про це сказав Панас Мирний?

Повість «Дорогою ціною»

Повість Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» присвячена тяжким часам 30-х років XIX ст., які випали на долю нашого народу. Непосильна панщина, повна безправність кріпаків і безмежна влада поміщиків, віковична неволя вбивали в душах козацьких нащадків останні пориви до волі й справедливості. На явний

супротив і протистояння обставинам життя виявлялися здатними лише одиниці непокірних і безстрашних.

У центрі художнього твору М. Коцюбинського з промовистою назвою «Дорогою ціною» – закохана пара, Остап і Соломія. Безмежне панське самодурство посягнуло на їхню честь і щастя ще з самого початку: поміщик видав заміж красуню Соломію за старого візника-фірмана, а Остапа-бунтаря вирішив відправити в армію, в якій тоді служили двадцять п'ять років. Нащадок козацького роду, який пам'ятав розповіді свого дідуся про його героїчне минуле, Остап Мандрика вирішив тікати на інший бік Дунаю, у Бессарабію, яка була під владою Туреччини й де панщини не існувало. Письменник надзвичайно тонко показує непросте рішення Соломії, коли вона сама обирає шлях великої небезпеки, але водночас право бути зі своїм коханим. Соломія надзвичайно смілива, рішуча, навіть відчайдушна, кмітлива й винахідлива. В дорозі втікачів чекає багато пригод і небезпек. Разом із ними рятуються втечею інші ще вчорашні кріпаки, дві доби переховуються по яругах, чекаючи перевізників, отже, читачам стає зрозуміло, що подібні втечі вже набирають масовості.

Важкопоранений російським козаком із того берега вже на вільній землі, Остап стає тягарем для Соломії, але кохана не покидає його, намагається знайти вихід, гарячково шукає порятунку. У придунайських плавнях Соломія починає блукати, адже ніколи такого безмежжя очеретів не бачила, а тим часом до підупалоного силами Остапа навідується голодний вовк. Читачі розуміють, що і дівчина, й парубок будуть боротися до останнього подиху. Доля сприяє обом: вони залишаються живими навіть в умовах страшної пожежі у плавнях. Соломії вдається прилаштувати Остапа в помешканні циган до часу його одужання, а самій доводиться заробляти на прожиток для обох і на плату циганам за наданий куток. Ось тільки доля відвертається від закоханих: несподівано турецька влада робить обшук у циганському помешканні, через вогнестрільну рану підозрює пораненого Остапа в протизаконних діях і заарештовує. Місцевій владі стає зрозуміло, що поранений – кріпак-утікач із протилежного берега Дунаю, а тому його неодмінно передадуть російському «правосуддю». Звісно, це означає, що на Мандрику чекає багаторічна сибірська каторга.

Попри всю винахідливість дівчини, спроба Соломії порятувати Остапа з допомогою Івана Котигорошка закінчується невдачею. Ось тільки до останньої хвилини озброєні турки-вартові не могли зрозуміти, що на їхній човен готується напад: «Оста-а-пе! – співала Соломія. – Ми їдемо тебе-е визволити!.. Іван б'є одного, я стріляю другого, а ти візьми собі третього...». Смерть Соломії описано в повісті вражаюче, а ще страшнішим символом стає вже порожній човен, у якому ще кілька хвилин тому пливли Остапові визволителі і який тепер несе за течією дунайська вода.

Повість Михайла Коцюбинського «Дорогою ціною» має коротку післямову. З неї ми довідуємося про вже старого Остапа, який живе в убогій хатинці над Дунаєм, іноді чує з-під води голос коханої і надривно чекає зустрічі з Соломією вже на тому світі.

Ідеєю цього твору М. Коцюбинського є вічний порив до волі українського народу і дорога ціна за таку волю. Остап і Соломія стають уособленням вірності, сили духу, самопожертви.

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

Повість
(Скорочено)

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство¹, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством². То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвищав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю. Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей...

Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути³, засилано на Сибір, катовано канчуками⁴, тавровано⁵, мов худобу, або з оголеною напівголовою одсилано в кайдахах назад до пана, знов у неволю, на панщину...

I

– То ти, Остапе?

– Я, Соломіє...

– Тікаєш... покидаєш мене... І отес я лишуся сама з тим осоружним⁶ чоловіком.. Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, – кричить, – гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу⁷: «Веди мені зараз Остапа Мандрику... З живого шкуру здеру, чисто оббілюю... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню... В некрути, – каже, – оддам...»

– Злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо, та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

– Ти ж кудю подасися, Остапе?

– Та мені аби на Чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

– Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем – та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Човен стукнувся об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

– Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся...

– Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощай!..

Остап йшов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром й пасухами. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худо-

¹ Поспільство – народні маси.

² Ремство (архаїчне) – невдоволення.

³ Нєкрути – рекрути, солдати, яких брали на військову службу за наймом або повинністю.

⁴ Канчук (архаїчне) – нагайка з переплетених ремінців, інколи із залізними кульками для ще болючіших ударів.

⁵ Тавровано – помічено тавром, міткою, знаком, який робили на шкірі з допомогою розпеченого заліза.

⁶ Осоружний – огидний, немилий серцю, поганий.

⁷ Осаула (архаїчне) – прикажчик у панському маєтку.

▲ Кадр із фільму «Дорогою ціною»
(кіностудія імені О. Довженка, 1957)

бою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані, – хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуса катувати на стайні нагаями...

Уявляється йому Дунай, широкий-широкий. За Дунаєм – Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигинали шиї... Козацтво – як мак... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шабля. Попереду – Остап. Козаки вклоняються

йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться – Остап попереду – через луки й поля до них у село, в Уманщину...

Світало. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло і м'якими хвилями розплавалося поміж небом і землею. Над полем, у високості, співали вже жайворонки. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись, міг послати за ним навздогін. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидно, спинити його... Коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

– Соломіє!.. Чи ти здуріла?

– Може, й здуріла... – сміялася Соломія...

– Чисто парубок... Куди ти й по що?

– За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

– Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?..

– Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Далі прокинулася і чую, що все мені гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне...

– А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми.. Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу...

– А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!.. – повеселішав Остап.

Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом із близькою людиною до решти помирили Остапа з несподіваним випадком; його заспокоїли Соломіїні доводи, і обидва товариші послули сном молодості.

Сонце було низько, так у два чоловіки від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від реготу.

– Ха-ха-ха!.. От козак-розкозак! – реготався Остап. – Ха-ха-ха!

Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

– Ха-ха-ха!.. Голова молодицина, а ноги парубочі...

Вони реготались, мов діти: вона – тонко і дзвінко, як молода дівчина, він – грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

– Що ж воно буде? Та ж як хто підгледить твій очіпок¹, не мине нас халепа.

– А ось що буде! – рішуче промовила Соломія. – На, ріж...

¹ Очіпок (архаїчне) – старовинний жіночий убір заміжньої жінки у вигляді шапочки з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи й закріплюючи волосся.

– Що ти кажеш? – жажнувся Остап.

– Ріж, кажу...

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце, і на очі набігли сльози...

II

Була темна, осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у півні. То був Дунай. В одній з яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушилися люди. Два дні і дві ночі сиділи вони тут, у вогкості й півні, ховаючись від козаких пікетів¹, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з опівночі, мусили вони прокрастися у комиші і чекати перевозчиків із-за Дунаю...

– Гаси вогонь! – обізвався хтось пошепки. – Крий Боже, ще помітять...

– Іване, – перервав хтось врешті тишу, – розкажи-но, як тебе жінка біла та як ти од неї забіг аж сюди...

– Зроду такого не було... хе-хе-хе..., – непевно якось сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень покори. Він прив'язався до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кожним її словом ладен був скочити хоч у пекло...

– Чи не час нам у дорогу? – поспитала Соломія.

Рушили... Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути наготові, а сам десь зник... Ураз – що се? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув. Три вогні горіли, як свічки в церкві, і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко, жалібно завив голодний вовк...

– А що, вовк добре заскиглив? – шепнув дідок на вухо Іванові і засміявся.

– А щоб же вас ведмідь загриз... борони Боже! – здивувався той.

Місце було небезпечне – тут раз у раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Коли се на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

– Ви всі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кожний хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли... Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі...

Що далі було – ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві,

¹ Коза́чий піке́т – російський прикордонний сторожовий загін.

з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали... Вони ледве вилізли з глибокого провалля і опинилися на спаленій сонцем сірій полонині... Інколи над берегом Пруту проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки. За Прутом була Туреччина¹...

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Якийсь час плили вони в тумані, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті наблизитись до берега. Остап придержав пліт – і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості сильне обурення стрепенуло його істоту, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

– Бодай ти запалася, триклята країно, з твоїми порядками!.. – заляв він.

Одночасно на тому березі почулася кінська ступа.

– Хто там?.. – кинув у пільму кордонний козак і бахнув наосліп із рушниці.

– Ой! – скрикнув Остап, ухопившись за груди і захитався.

– Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з Богом! – добродушно промовив козак і подався далі...

Діалог із текстом

- 1 З якою метою автор точно вказує час, коли відбуваються події у творі?
- 2 Чому найжорстокіші каральні заходи царського уряду не могли зупинити потік утікачів з України? Як про це сказано в тексті?
- 3 Що ви можете сказати про тему та ідею повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною»?
- 4 Чому, на вашу думку, український письменник початку ХХ століття вирішив написати художній твір про те, що потяг до волі в представників нашого народу не згасав ніколи?
- 5 Про що вели розмову Остап-утікач та Соломія?
- 6 Чому Соломія вирішила перевезти Остапа човном?
- 7 Про що думав Остап, добираючись навпростець до Чорного шляху?
- 8 Із якої причини парубок-утікач спочатку не зрадів появі ще одного подорожнього? Чого остерігався Остап?
- 9 Де і як провели перший день Остап і Соломія? Чому вдень їм подорожувати було небезпечно?
- 10 Що сталося під час переправи через Дунай?
- 11 Як ви розцінюєте той факт, що Остап і Соломія не полишили думки перебратися на турецький берег? Як саме вони вирішили втілити задум у життя? Чи було це безпечною затією? Чому?
- 12 З якими тваринами і чому саме з ними порівнює М. Коцюбинський закріпачений український народ?
- 13 Яку мрію виношував Остап-утікач? Як ви вважаєте, чи міг він стати справжнім запорожцем? Поясніть свої висновки.
- 14 У якому образі в досвітніх сутінках перед Мандрикою постала Соломія? Як вона пояснила Остапові своє рішення тікати з рідного краю разом із ним?
- 15 Доведіть, що навіть невимовно страждаючи через втрату волосся (обстригання коси в ті часи вважалось ганьбою для її власниці, й подібний засіб приниження громада використовувала дуже рідко, здебільшого як кару для гулящої жінки), Соломія виявила себе як сильна духом людина, передбачлива і кмітлива.

¹ Мається на увазі: молдавська територія, яку окупували турки.

- 16** Якою є авторська позиція щодо втікачів із панської неволі на початку твору і в момент очікування перевозу через Дунай?
- 17** Як урятувалися від погоні прикордонників Остап і Соломія?
- 18** Який вихід для досягнення мети своєї втечі знайшли Остап і Соломія? Про що свідчили їхні дії?
- 19** За допомогою яких художніх засобів М. Коцюбинському вдалося передати високу напругу очікування гуртом утікачів перевозу на турецький берег?
- 20** Пригадайте з історії, хто з російських царів запровадив в Україні кріпосне право. Коли це сталося?
- 21** Які трагічні для України події передували запровадженню кріпацтва?
- 22** Знайдіть в інтернеті інформацію про плавні¹ Дніпра й Дунаю, їхній рослинний і тваринний світ, а також територіальні розміри цих заплав у XIX столітті.

III

– Що тобі? – прискочила Соломія до Остапа.

– Ой, – тихо стогнав Остап, – поцілив мене отут, під серце...

Соломія торсала Остапа за одержу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

– Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині², цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті. Остап біг за нею, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре...

– Стій... не можу... – шепнув він, опускаючись додолу...

Соломія покляла його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут без людської помічі, без харчів, посуваючись так поволі! Чи не краще б лишити тут Остапа, – вона ж йому однаково нічим не годна допомогти, – та самій метнутись й пошукати виходу?

– Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати... – згоджувався Остап...

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе.

Соломія стала міркувати... Вона піде проти вітру... здається, управо більш гнеться куня³... Йшла і старалась нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи. Управо – горіло... так, управо горіло, і туди гнав вітер вогонь. По сих непролазних пушах, певно, ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались барлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки: вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги...

Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Що робити? Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

– Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

¹ Плавні – заболочені, порослі вологолюбними рослинами низькі береги і заплави річок, які затоплюються під час повеней.

² Цмоковина (діалектне) – трясовина.

³ Куня (діалектне) – волоть очерету, верхівки цієї рослини із зібраним у вінички насінням.

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула. Соломія ще раз гукнула – те ж саме. Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Вона знайде людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа...

Однак краю плавням не було... Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть... З криком «Ох, Боже мій!» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестрахи перед наступаючими бурунами вогняного моря...

* * *

▲ Кадр із фільму «Дорогою ціною»
(кіностудія імені О. Довженка, 1957)

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу. Гарячка палила його всередині, він шохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову...

«Соломіє... Соломіє...» – стогнав хворий. Удовсвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

– Ти, Соломіє? – поспитав він і одкрив очі.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, з голодними очима. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Звір трошки присунувся до Остапа. Остап зачерпнув пригоршню води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди. Вовк клацнув зубами і блимнув

очима. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, кілька раз сердито клацнув зубами, крутнувся і щез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. І Остатові стало жалко Соломії. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ Божий, людей, обняти Соломію...

Остап зсувається зі свого ложа і повзе...

IV

Край битого шляху, яким селяни наддунайських сіл їздять у Галац¹, заховався серед купи верб та поміж очеретами циганський виселок. Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі, і намагалася щось вимовити. Врешті їй удалось прохрипіти:

– Люди... добрі... рятуйте... рятуйте!.. Остап лежить там, недалеко... ходім...

– Содеш душа?² – питав старий циган.

Соломія зверталась до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою... Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалася вздовж плавнів.

¹ Галац – портове місто на території тодішньої Туреччини, а тепер – Румунії.

² Содеш душа? (циганське) – Що кажеш?

– Кай жа?¹ – тривожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не відповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

– Остапе!..

Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав вогню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді уса й густі брови...

– Люди добрі, – благала Соломія, стоячи на колінах, – змилуйтеся, прийміть нас... Візьміть усе, що маю... все... Ось нате...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет. Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

– Мішто!..² – сказав він коротко...

Лишаючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а чоловіки хропли під стінами на лавах або щезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни хатчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видко було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу. Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана – вона се помічала з його лихих поглядів, із його бурчання.

– Соломіє!.. Сядь коло мене...

За два тижні він уже зводився з лави. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із циганками по селах, може, хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, допоможуть, не те що чужі.

Циганки, певно, доміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в першому ж таки селі вони одвели її до заможного болгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові кращу страву. Однак старий Гіца якось приступив до неї, простяг руку, і крикнув:

– Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Раз якось Остапові не спалося. Він відхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чийсь коні, спутав їх і відвів у комиші.

І чим більш Остап придивлявся, тим більше помічав і все більше запевнявся, що попав у злочинське гніздо.

– Треба тікати звідси! – говорив Остап Соломії.

* * *

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодро. Якось перед світом Раду уніс у хату побитого, скривавленого Гіцу... На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри³, зробили трус і пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, оповідав, як він опинився у плавнях, його не слухали, погнали бранців по дорозі в Галац. Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза, що жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть...

¹ Кай жа? (циганське) – Куди йдеш?

² Мішто! (циганське) – Добре!

³ Жовніри (полонізм) – солдати, вояки.

Соломії сьогодні щастило. Болгарин був задля свята трохи напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Зростала певність, що все скінчиться добре, – і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі.

– Соломіє!.. Хе-хе-хе...

Соломія озирнулась: перед нею стояв Котигорошок.

– А що? Ви думали – пропав?.. Де ж Остап?

– Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі... Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Двері були підперті кілком ізнадвору. Що сталося? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Нікого. Де ж усі поділися?.. Соломія гукнула Остапа. Ніхто не обізвався. Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку – коня й воза нема. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди і горло. Де Остап?

– Га! Хто ж його знає!.. Ходім у конак¹, – радив Іван, – так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конака. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечеті і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами спокійно вислухав їх через драгомана². Він перекинувся кількома словами з іншим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

– Попалась пташка... Ціле гніздо накрили... Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій okazii, бо рана гоїться вже... Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі...

Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Іван з'явився, як обіцяв, із полудня.

– Ну, що? – накинулась на нього Соломія.

– Бакшиш³ треба дати... Як не дамо, відвезуть раба Божого до москалів... Розказував Савка, – ви ж пам'ятаєте Савку? – що як його відвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро і відіслали до пана...

Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах, – вона роздобуде їх. Вона від рота відриватиме кожен шматок, кожен шеляг⁴ складатиме на викуп. Може, й Іван запоможе.

– Ось вам усе, що склав, хай і моє до купи... – наче вгадав її думку Іван.

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала, та грошей було мало. Проте не було іншого способу, як ходити в конак. Драгоман, однак, небагато обіцяв.

Утік до нас – сиди тихо, а робиш шкоду – айда назад...

¹ Конак (тюркське) – тут: приміщення місцевої влади.

² Драгоман – товкмач, перекладач.

³ Бакшиш (тюркське) – грошова подачка, хабар.

⁴ Шеляг (архаїчне) – гроші, дрібна монета.

– Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік помирає, – Соломія ткнула драгоманові гроші.

– Нічого не буде... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Як тільки свіне¹, приходить на берег – побачиш чоловіка...

«Відвезуть... відвезуть... відвезуть...» – стукало щось молотком в її голову за кожним кроком, коли вона поспішала до Івана.

– Відвезуть... – промовила вона, дивлячись на нього сухими очима. – Позавтра... Ми його відіб'ємо...

– Таже його турки везимуть, гей! – налякався Котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Він дістане собі і їй рушницю – кожен румун їх має в хаті, – вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і впливуть на річку. Там чекатимуть, аж везимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїться? Та на прощання вона нагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відлупцює його...

– Та я з вами хоч у пекло... Що мені – страшно вмирати, чи що!.. я готовий, аби ви... – Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію...

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Вона чекала Івана. Невже він не прийде? Та ось показалась коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Скинув весла у перший скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

– Набитий², – стиха обізвався Іван, відпихаючись від берега. Вони відпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видно було, як тікали від них білі береги з чорними вербами. Там, над водою, купка людей лагодилась сідати в човен. «Чи їх троє, чи четверо?» – вона ніяк не могла порахувати... Турецький човен теж вплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо – двоє на веслах, а двоє – один проти одного. Соломія впізнала Остапа. Треба його сповістити.

– Оста-а-пе! – співала Соломія. – Ми їдемо тебе-е визволити!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім. Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин³ від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез⁴. У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

– Алла! – скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап. Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сну. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину заляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими

¹ Свіне (діалектне) – почне світати, розвидниться.

² Набитий (архаїчне) – заряджений.

³ Аршин (архаїчне) – давня міра довжини; один аршин дорівнював 0,711 метра.

⁴ Фез (тюркське) – феска, турецький головний убір, червона шапочка у формі зрізаного конуса з китицею.

людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз. Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре і полетів навзнаки в воду.

Хибкий човен нагнувся під вагою його тіла і викинув Соломію. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій – той самий, що був під Івановим веслом, – держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпався перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить, усе пропало... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона мусить поспішати, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають, і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

– Остапе!.. – з розпукою кличе душа.

– Соломіє-є!.. – доноситься до неї крик серця.

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

* * *

Чимало води утекло в Дунаї з того часу...

Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру. Що не кажіть, а він живий, той вітер.

Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки. Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай, і шепче:

– Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

– Оста-а-пе-є!..

– Отак вона мене часто кличе, – оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку. – Як тільки вітер загуде – так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись:

– Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до Бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

- 1 Чому поранений Остап і Соломія не зупинилися після фатального пострілу прикордонника, а ще довго бігли плавнями навмання?
- 2 З якою метою Соломія вирішила покинути пораненого Остапа? Як Соломія подбала про найнеобхідніші потреби пораненого, залишаючи його в плавнях? Про що свідчила її турбота?
- 3 Що змусило героїню повісті повернутися до Остапа? Чи змогла вона його знайти? Чому?
- 4 Чому Соломія уперто шукала виходу з плавнів? Як сподівалася здійснити план порятунку Остапа?
- 5 Чому пожежа довела Соломію до відчаю, й вона почала панічно бігати плавнями?
- 6 Що саме марилося пораненому Остапові в час Соломіїної відсутності? Як боронився поранений парубок від вовка? Чи становив голодний вовк реальну небезпеку для пораненого Остапа? Чому сіроманець так і не зважився напасти на безпомічного Остапа?
- 7 Прочитайте абзац з III розділу повісті «Дорогою ціною», який починається словами: «Гаряча хвиля б'є до серця, в голові прояснюється...». Про що свідчить вольове рішення Остапа не залишатися на місці й чекати смерті, а рухатися вперед, рятуватися, використовуючи навіть найменшу можливість?
- 8 Як саме автор наголошує на Соломіїній вдячності циганам за надання притулку їй і пораненому?
- 9 Чому Остап і Соломія швидко зрозуміли, що їм треба терміново переселитися в інше помешкання?
- 10 Де головна героїня твору зустрілася з Іваном Котигорошком і чому дуже зраділа старому знайомому?
- 11 У якому вигляді застали циганське помешкання Соломія та Іван Котигорошок після арешту циганів?
- 12 Куди змушена була звернутися Соломія, не виявивши в помешканні Остапа?
- 13 Що саме довідалася Соломія від представника турецької влади? Чому надана героїні інформація виявилася дуже невтішною?
- 14 Як поставився Іван до Соломіїного горя? Чим саме він їй допоміг?
- 15 Яку послугу зробив Соломії драгоман, віддячуючи за бакшиш? Чим була ця інформація для героїни твору дуже цінною? Який план порятунку Остапа виник у Соломії? Прочитайте відповідну цитату вголос.
- 16 Яку роль у порятунку Остапа мав відіграти Іван?
- 17 Чому для Соломії велике значення мала кількість турецьких конвоїрів у човні, яким везли Остапа?
- 18 Як саме Соломія сповістила милого про свій план його порятунку? Чому турки не запідозрили ймовірного нападу до самого зіткнення двох човнів?
- 19 З якої причини задум Соломії можна назвати заздалегідь приреченою на невдачу авантюрою затією?
- 20 Як загинув Іван? А Соломія? Прочитайте вголос відповідний уривок і доведіть, що Соломія не втрачає волі, збирає усі свої сили для порятунку. Про що це свідчить?
- 21 Для чого автор випускає великий проміжок життя Мандрики й показує нам Остапа через багато років після смерті Соломії, уже старим дідом? Скільки років минуло від часу загибелі Соломії до подій, описаних наприкінці твору? Що відбулося в житті Остапа за цей час?
- 22 Чому Остап переконаний, що Соломія засмутилася б, якби довідалася, що йому випало на долю?
- 23 Які епізоди повісті засвідчують велику силу волі Остапа й Соломії і усвідомлення ними необхідності бути вільними, щоб стати щасливими? Прочитайте вголос відповідні цитати.
- 24 З якої причини автор так багато уваги приділяє опису смерті Соломії? Як саме проявляється авторське ставлення до своєї героїні в цьому уривку повісті?

- 25 Як ви розумієте народне прислів'я: «Життя не має ціни, але воля дорожча за життя»? Чи може це прислів'я бути епіграфом до повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною»?
- 26 Доведіть, що почуття кохання в Остапа й Соломії виявилися дуже глибокими.
- 27 З якою метою автор уводить у повість майже казковий образ вітру?
- 28 Чи є романтичним образ Соломії у творі? Чому ви так вважаєте? Доведіть, що уявну розмову старого Остапа з Соломією, яка озивається до нього з дна Дунаю, змальовано в романтичному стилі.
- 29 Визначте, які епізоди у сюжеті повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною» є зав'язкою, кульмінацією та розв'язкою.
- 30 Уявіть, що вам випала нагода зустрітися з героєм повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною» Остапом Мандрикою. Що ви могли б сказати йому для моральної підтримки?
- 31 Об'єднайтесь у «малі» групи й у кожній із них створіть складений план до образу Соломії. Також у інших «малих» групах з учнів, яким важко дається створення складеного плану, створіть прості цитатні плани до образу Остапа.
- 32 Поясніть роль і місце у повісті «Дорогою ціною» символічних образів, кольорів і звуків у змалюванні письменником стихійного лиха чи трагічної для персонажів ситуації. Що ви можете сказати про художній час у цьому творі? А простір? Чому проблема людської волі в цьому художньому тексті є знаковою?
- 33 Складіть фанфік про щасливе врятування Соломії та її зустріч з Остапом через багато років.

Діалоги текстів

- 1 Пригадайте з історії та творів української чи зарубіжної літератури, що таке кріпацтво. Коли і доки панщина існувала в Європі та Російській імперії?
- 2 Знайдіть у бібліотеці й прочитайте повість американського письменника Джека Лондона «Любов до життя». Чим саме цей твір близький до окремих епізодів повісті М. Коцюбинського «Дорогою ціною»? Визначте спільні для обох творів мотиви.
- 3 Знайдіть у бібліотеці, самостійно прочитайте та опрацюйте оповідання Олександра Довженка «Воля до життя», щоб згодом порівняти його з повістю М. Коцюбинського та фронтовим оповіданням О. Довженка «Ніч перед боєм», яке ви незабаром вивчатимете на уроках української літератури.
- 4 Порівняйте назви творів М. Коцюбинського «Дорогою ціною», Джека Лондона «Любов до життя» та О. Довженка «Воля до життя». Яка з цих назв, на вашу думку, найбільше відповідає змістові творів?
- 5 Використовуючи цитати, доведіть, що у перелічених творах М. Коцюбинського, О. Довженка і Дж. Лондона автори ведуть мову про неймовірну силу людського духу.

Мистецькі діалоги

- Роздивіться репродукцію картини сучасного аргентинського художника Фабіана Переза «Іспанська гітара». Скрипку Гіци витирала від пилу Соломія. Промовиста художня деталь – запилений музичний інструмент – характеризує його власника тільки з негативного боку. Як ви думаєте, чому циган-конокрад майже не користувався скрипкою? Чи таким, як музикант-гітарист на картині аргентинського художника, ви уявляли старого Гіцу з повісті «Дорогою ціною»? Чому?

Фабіан Перез.
Іспанська гітара ►

Олександр ДОВЖЕНКО (1894–1956)

Бог посилає геніїв народів саме тоді, коли нація опиняється у вкрай тяжких умовах існування, проходить надзвичайні випробування. Тільки геній спроможний своїм талантом урятувати народ, виправдати перед Господом за допущені помилки, вказати найкращим представникам нації саме той шлях, який рано чи пізно виведе їхніх земляків до перемоги.

Олександр Петрович Довженко народився 29 серпня (10 вересня – за старим стилем) 1894 року на хуторі В'юнище біля містечка Сосниця на Чернігівщині. Сім'я мала пару коней, великий човен, добротну хату. У багатодітних Довженків із чотирнадцяти дітей вижили тільки Сашко та його молодша сестра Поліна. Цими двома мати Одарка Єрмолаївна, вічна трудівниця з тонкою і ліричною душею, опікувалася самовіддано й жертвовно, а батько, Петро Семенович, щоб дати синові змогу здобути вищу освіту, навіть продав десятину землі. Якийсь час Олександр Петрович учителював у Житомирі, але прогрімилі Перша світова війна, революція, проголошення УНР, війна громадянська, на терени України прийшла радянська влада – й усі життєві плани витіснила кінематографічна творчість.

У біографії видатного українського митця багато білих плям. Є дані, що майбутній кінорежисер був петлюрівським сотником. Як і Володимир Сосюра, Олександр Довженко пережив більшовицький розстріл, в останню хвилину був дивом помилований і примкнув до більшовиків.

Першим успіхом Довженка-кінорежисера можна вважати фільм «Звенигора». Кіно в ті часи було німим, актори відтворювали події і настрої рухами, жестами й мімікою, а для кращого розуміння на екрані з'являлися набрані великим шрифтом коротенькі репліки. Редактор тодішнього журналу «Кіно» Микола Бажан про кінокартину «Звенигора» відгукнувся дуже схвально: «Це – історична симфонія, що рівної їй немає в світовому кіно. Це зафільмована лірика, епос і філософія, виявлені в образах такої глибини й значимості, що багатьом несла до кінця їх розкопати й зрозуміти». Саме довженківською «Звенигорою» було започатковане поетичне кіно з глибокою задушевністю, широкою підтекстовою гамою і питомо українським колоритом.

У 1929 році Олександр Довженко натхненно працював над кінокартиною

Хата Довженків у Сосниці збереглася донині.
Тут відкрито літературно-меморіальний музей ►

▲ Батько та син – Петро і Олександр Довженки (1940)

◆◆◆◆◆
 1 **Чарлі Чаплін** (1889–1977) – американський і англійський кіноактор та режисер.
 ◆◆◆◆◆

«Земля», сценарій якої написав сам. Успіх був неймовірний! У 1958 році у Брюсселі картину визнали найкращою в світі. Чарлі Чаплін¹ надіслав О. Довженкові таку телеграму: «То велике щастя для нас, що Україна має такого славного сина й воістину великого художника».

Коли ж на екрани вийшов фільм О. Довженка «Іван» (1932), то буквально за одну репліку «Не туди б'єш, Іване!» (у цьому епізоді доведений до розпачу селянин нещадно батожив коня-трудягу) кінорежисерові «пришили» звинувачення в антирадянщині. Навіть батьків митця вигнали з колгоспу, прилюдно звинувативши в тому, що вірять у Бога, є прихованими націоналістами, ворогами народу, багачами-куркулями, яких варто виселити з рідних місць. Залишатися в Україні Олександрові Довженку стало небезпечно: за першої нагоди його

заарештують і знищать, як це вже зробили з багатьма талановитими людьми.

З 1934 року О. Довженко працює в Москві. Для тодішньої влади тепер він перестає бути небезпечним, бо перебуває під постійним наглядом. Радянський тиран і диктатор, очевидно, сподівався, що рано чи пізно геніальний О. Довженко напише кіносценарій, де звеличить вожда, як це тоді робили митці Радянського Союзу. Вождь залякував і приручав, нагороджував і вимагав вдячності. Дві Сталінські й Ленінська премії, закордонні відрядження, звання діяча мистецтв, орден Леніна, іменний патефон із гравіруванням: «А. П. Довженко от Сталина» – але, як і батіг, жоден пряник не діяв.

Утім, на певні компроміси митець іти мусив, але не заради безбідного існування, а задля можливості створювати кінокартини, які досі дивують світ, писати фронтові оповідання, кіноповісті «Україна в огні» та «Зачарована Десна».

Перед початком Другої світової війни О. Довженка на короткий час відпустили в Україну для зйомок фільму за повістю М. Гоголя «Тарас Бульба».

Із перших днів війни Олександр Довженко почав вести «Щоденник».

Кінорежисер на власні очі бачив, що зробила війна з Україною. Щоб підтримати дух народу, написав кілька коротких, але дуже емоційних оповідань, які часто друкувалися у фронтових газетах, звучали по радіо: «Воля до життя», «Мати», «Ніч перед боєм». Дійовими особами цих творів були прості люди, до війни – переважно звичайні хлібороби. Деякі герої мали риси самого автора. Наприклад,

Петро Колодуб згадує, що до війни був садівником. А великий пошанувач краси й поет у душі Олександр Довженко на всіх кіностудіях, де працював, власноручно посадив чудові яблуневі сади!

▲ Олександр Довженко з дружиною Олією Солнцевою

«Все життя він змушений був відкуповуватись від режиму. За геніальну “Звенигору” мав платити антиукраїнським “Арсеналом”, за мудру “Землю” – силованим “Щорсом”, за бунт “України в огні” – казенним “Мічурінім”. Справді, яка трагедія художника».

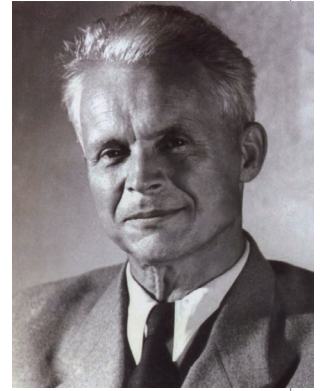
Олесь Гончар

«Мабуть, зустріч із живим Мікеланджело не справила б враження більшого, ніж те, що залишилося після зустрічі з ним, автором “Землі” й “Арсеналу”. Великість. Крилатість. Могуття духу. Ось такими, напевно, були люди епохи Відродження».

Олесь Гончар

«Довженко – рідкісний приклад палкої відданості митця своїй нації. Він родоначальник нового не тільки в кіно, а й в літературі...»

Бартелемі Амангаль, французький кінокритик

▲ Олександр Довженко

Митцеві боліла доля рідного народу. Довгими фронтовими ночами ставало страшно від думки, що правди ніхто з митців не розповість, а тому нащадки й не знатимуть, що довелося пережити в 1940-х роках українській нації. Попри величезні ризики, кінорежисер зважився написати твір про перші місяці війни, важкий відступ радянської армії, трагедію мирних жителів України, які залишалися на окупованій території. Ця кіноповість мала промовисту назву – «Україна в огні». Усі, хто читав рукопис, вважали твір геніальним і пророкували його авторові славу. А вийшло навпаки. «Україна в огні» потрапила до рук Сталіна, який викликав кінорежисера в Москву, а згодом нацькував на митця оскаженілу зграю придворних підлабузників. Той страшний день у своєму житті Довженко назвав власним «кремлівським розп'яттям».

Кіноповість «Україна в огні» заборонили на довгі роки. Довженко відмовився її переробляти, хоч йому рекомендували центрального персонажа зробити росіянином, а ще – обов'язково ввести у твір образ Сталіна, замінити заклики «За Україну!» закликами «За Сталіна!».

Ще одна кіноповість О. Довженка про війну, цього разу вже про переможний наступ радянської армії – «Повість полум'яних літ», мала значно кращу долю, але вийшла вона на екрани вже після смерті автора. Головну роль у цьому фільмі зіграв учень О. Довженка – актор кіно, поет і прозаїк Микола Вінграновський. Про свого наставника він залишив спогади «Рік з Довженком».

До останніх днів свого життя О. Довженко рвався в Україну, проте дозволу так і не отримав. Не дозволяли геніальному кінорежисерові знімати фільми за його ж кіноповідями. Тоталітарна система робила все, щоб геніальний Довженко вважався «радянським», «російським», а не українським митцем. У «Щоденнику» є такі щемливі рядки: «Перед смертю я попрошу Сталіна, аби... з грудей моїх виїняли серце і закопали його в рідну землю у Києві деś над Дніпром на горі». Не судилося. Помер Довженко 26 листопада 1956 року в Москві, похований на Новодівичому кладовищі.

Діалог із текстом

- 1 Яку роль відіграють генії в долі свого народу? Чи можуть її змінити?
- 2 Що ви дізналися про сім'ю Олександра Довженка?
- 3 На основі прочитаного доведіть, що юність українського генія виявилася складною.
- 4 Що цікавого ви дізналися про перші фільми О. Довженка «Звенигора» й «Земля»?
- 5 На які компроміси й чому був змушений йти Олександр Довженко?

- 6 Як ви розумієте слова Олеся Гончара: «Ми з вами, Олесю, належимо до однієї, найвищої партії – Партії Художників»?
- 7 Що ви можете розказати про причини переїзду О. Довженка до Москви?
- 8 Чого саме очікував від геніального кінорежисера Сталін? Що і як радили О. Довженкові переробити в кіноповісті «Україна в огні»? Чому митець на це не погодився?
- 9 Розтлумачте вислів «білі плями в біографії». Чи можна його назвати метафорою? Чому?
- 10 Як ви розумієте Довженкове визначення суду над ним у Кремлі? Чому для зіставлення й порівняння автор звернувся до біблійної події?
- 11 Знайдіть у шкільній бібліотеці або в інтернеті твір М. Вінграновського «Рік з Довженком». Доведіть, що це спогади й що твір має автобіографічний характер.

Мистецькі діалоги

- 1 У наш час споруджено багато пам'ятників О. Довженку на його малій батьківщині й у тих містах, де він жив і творив. Сучасний український скульптор Володимир Щур – автор монументальної групи «Мотор!», яка скоро прикрасить центр Києва. Навіть назва скульптури надзвичайно вдало передає співтворчість Олександра Довженка й кінооператора Данила Демудського, важливість для обох митців натхненної режисерської праці. Змалюйте словами скульптурну групу й висловіть свою думку про затребуваність талантів кінорежисера в часи О. Довженка й зараз.
- 2 Зверніть увагу, що скульптор «одягнув» Олександра Довженка в піджак і сорочку, вишити дубовим листям. Як ви думаєте, з якою метою це зроблено? Що підказує глядачам така художня деталь, як листя дуба на вишиванці?

▲ Володимир Щур. Мотор! (Довженко та Демущкий) (2004–2008)

Оповідання «Ніч перед боєм»

Основою оповідання «Ніч перед боєм» є спогад оповідача про горезвісний відступ Червоної армії (таку назву вона мала в роки війни) перед навалою фашистських військ. Своїм стоїцизмом діди вчать молодих, а також цілком справедливо наголошують на всіх неминучих наслідках масового відступу військ: «Чим же далі ви тікаєте, тим більше крові проллється! Та не тільки вашої, солдатської, а й материнської, й дитячої крові!».

Композиція оповідання «Ніч перед боєм». Оповідання О. Довженка має обрамлення, в яке тісно взятий спогад капітана Колодуба. Твір починається звісткою про завтрашній наступ, і молоді необстріляні солдати дуже хвилюються, а тому розпитують свого командира, в чому особистий секрет його безстрашності. Замість відповіді командир вдається до спогадів про подію, яка, виявляється, на початку війни йому самому перевернула душу. Тож тепер Герой Радянського Союзу капітан Колодуб навіть планує після війни обов'язково розшукати дідів Платона й Савку, щоб подякувати їм за науку.

НІЧ ПЕРЕД БОЄМ

Оповідання
(Скорочено)

– Товаришу командир! Завтра ви поведете нас у бій. Ми всі ось тут – і старі, що вже по пів року на війні, і молоді, ось вроді Овчаренка, що йтимуть до бою вперше, – усі ми знаємо, що завтра бій буде великий і дехто з нас, звичайно, загине. Чи правду я кажу?

Іван Дробот, молодий танкіст з приємним і скромним лицем, хвилювався.

– Правду, – одповів просто і спокійно Герой Радянського Союзу знаменитий їхній командир Петро Колодуб. – Продовжуйте, Дробот, що ви хотіли сказати перед боєм.

– Я хотів спитать вас, хоча про вас і пишуть у всіх газетах і на зборах говорять як про людину безстрашну і невтомну, хоч ви на вид такий, пробачте, і маленькі, і не дуже неначебто й здорові, так от, звідки воно у вас береться, оте все, що говорять..., скажіть нам неофіційно, так, ніби ми і не на війні зовсім. Де ваш не бойовий, а, так би мовити, внутрішній секрет? Чи, може, я не так висловився, пробачте.

Дробот почервонів од свого довгого запитання.

– Ні, дякую, Іване, і я вам одповім, тим більше, що секрет таки у мене дійсно є.

– Це було на Десні, – почав знаменитий капітан, усміхнувшись. – Вони були сміливі, діди оті, сердиті і не боялися смерті.

Бійці сиділи у присмерку в найрізноманітніших позах, притулившись один до одного чи обнявши один одного. Всі вони були різні і всі рідні... Пройдуть літа, загояться рани, приорюються ворожі кладовища, забудуться пожарища і многі події поплутаються в сивих головах од частих спогадів..., але одне зостанеться незмінно вірним і незабутнім – високе і благородне почуття товариства і братства всіх юнаків, що розбили і стерли з лиця землі фашистське божевілля.

– Ми несли на плечах своїх пораниених товаришів, падали з ними і йшли далі. Ніде правди діти, були такі, що й стрілялися од розпачу, і гордості, й жалю.

Колодуб примовк замислившись.

– Нас було небагато, чоловік п'ятнадцять. А до війни я був садівником...

Капітан Колодуб так тепло і разом з тим з такою тонкою, знайомою всім іронією усміхнувся, що за ним тихо усміхнулася вся землянка.

– Ми вибилися з сил. Перед нами за селом велика ріка. А німці були недалеко...

– Тікаєте, бісові сини? – спитав нас дід Платон Півторак, що виходив уже з сіней з веслом, сіткою й дерев'яним ковшем. – Багато я вже вас перевіз. Ой багато, та здорові все, та молоді, та все – перевези та перевези. Савко! – крикнув Платон до сусідньої хати. – Треба перевезти, нехай вже тікають. Га?.. Це вже, мабуть, останні.

Савка вийшов із своєї хатки і дивився на нас... Було йому літ сімдесят. Він був маленький, з підстриженою борідкою. Був би сильно схожий на святого Миколу-угодника, коли б величезна стара кепка не лежала у нього на ушах та землистого кольору светр не висів на ньому. За дідом Савкою виходив чималий хлопець з двома опачинами¹.

– Еге-ге! – сказав дід Савка і хитро подивився на нас. – Одежа ось нова, і ремні², еге, і самі ось молоді, а звертаєте неначе не туди, га?!

– Ходім уже, годі! – сказав Платон.

– Заспокойтеся, човен є, і чималий, – сказав я тихо нашому супутнику Борису Троянці, що хвилювався увесь час більш за всіх. Він не вмів плавати.

¹ Опáчина (діалектне) – весло.

² Ремні – військові портупей офіцерів, шкіряна перев'язь через плече.

– Не знаю, чого вони оце так тікають, – мовив дід Платон, ідучи за Савкою до річки, так ніби нас тут зовсім не було. – Чого вони так тієї смерті бояться?.. Уже якщо судилася вона кому, то не втечеш од неї нікуди.

– Еге! – погодився Савка. – Ні в танку не сховаєшся, ні в печі не замажешся.

– Душа несерйозна, – сердився Платон. – Візьми мого Левка. Як він на Кохин-Голі¹ тих, як їх? Читав листа? А це – казна-що, не люди.

Діди йшли попереду з сітками і хропачами² дуже повільно, ніби на звичайну нічну рибну ловлю, і, здавалося, не звертали жодної уваги ні на гарматну стрілянину, ні на рев німецьких нахабних літаків, – одним словом, увесь німецький феєрверк, що так замучив нас за останні дні важкого відступу, для них ніби не існував зовсім.

– Слухай, батьку! Ти не можеш іти трохи швидше? – звернувся до Платона Троянда.

– Старий я вже швидко ходить. Одходив уже своє.

...Перед нами була тиха широка Десна. За лозами темні ліси, а над річкою і над лісами вечірнє небо, якого я ніколи таким ще не бачив. Сонце давно вже зайшло. Але його проміння освітлювало ще з-за горизонту верхи велетенського нагромадження хмар, що насувалися з заходу на все небо. Величні німі зловісні блискавиці горобиної ночі³ палахкотіли, не вгасаючи, між шарами хмар. Природа була ніби в змові з подіями і попереджала нас своїми грізними знаками.

Деся за нами і ліворуч попід хмарию носилися ракети, мов змії.

– Ну, сідайте, повезем. Чого стали? – сказав дід Платон. – Повезем уже, а там, що Бог дасть. Тікайте, чорт вашу душу бери...

Ми розсілися у човні мовчки, і кожний думав свою невеселу думку.

– У тебе готово, Савко?

– Можна.

– Ач, що робиться! Страшний Суд⁴, чи що, починається?

Дід Платон подивився на небо і плюнув у долоню. Потім він узяв весло і сильним рухом одштовхнувся од берега. Савка з онуком гребонули опачинами. Я дивився на тиху чарівну річку, і на берег, і на суворого кормчого діда, що піднімався наді мною на фоні урочистого неба. Сором, і розпач, і невимовний жаль, і безліч інших гострих почувань охопили мою душу, і скрутили її, і пригнули. Прощай, моя рідна, дорога Десно.

Мене вивів із думи голос Платона. Він ніби думав уголос:

– Сьогодні вранці заходить до хати якесь дермо собаче та все кругом у зброї та в ремінні, та не в абиякому ремінні, а новому. А це ж усе гроші!

– Еге!

– Вставай, – каже, – вези, годі спати. А я три ночі не спав, возив.

Платон трохи помовчав.

– А оце недавно, перед вечором, перевозив з Митрофаном одну партію. Так одно, чорти його батька бери нехай, вроді отого, що коло тебе в очках сидить, теж у новому ремінні, так ще револьвер витягло та кричить – вези, каже, мерщій, куркуль!.. А в самого руки тремтять і очі викарячені, немов у носаря⁵ чи в окуня, од страху.

¹ Кохин-Гол – перекурена назва річки Халхин-Гол, поблизу якої з весни до осені 1939 року на території Монголії точилися кровопролитні бої між Японією і СРСР.

² Хропач (діалектне, від слова «хропати» – «робити шум») – спеціальне рибальське знаряддя, яким заганяють рибу в сіть.

³ Горобіні ночі – народна назва літніх найкоротших ночей, а також нічних гроз із блискавками і громом.

⁴ Страшний Суд – згадана в Біблії подія після кінця світу, коли Бог судитиме всіх, хто коли-небудь жив на землі, й праведники будуть щедро винагороджені Господом, а грішники – страшно покарані.

⁵ Носар (діалектне) – йорж.

– А, чорті-що.

– Еге. Так товариші заступились. Що ж ти, кажуть, діда обижаєш? О, здорово гуцає. – Прислухався Платон до гарматних пострілів. – Скоро, мабуть, появиться герман.

Пролетіли перелякані качки.

– «Діду, перевези...» – сердився Платон.

– Еге, – підхопив Савка. – А не знають, трясця їх матері, що вже кому на війні судилося вмерти, так не викрутишся, ніякий човен тебе не врятує. Бери вліво, бистра велика, – загірбав Савка опачиною.

– Бери. Коли б оце Левко із своїм полком та був тут, той би не одступив, ні. Той би цього човна повернув назад! – розсердився Платон і наліг на весло.

– Еге! Отакий і мій Демид. Його огнем печи, на шматки ріж, ну не одступить. Куди твоє діло! – сказав Савка і плюнув на долоню. – А ці думають урятуватися, а воно, мабуть, вийде на те, що харкатимуть кров'ю довго... Це ж усе доведеться забирати назад!

– А доведеться! – підхопив Платон і гребонув веслом з усієї сили три рази. – Шутка сказати, скільки землі доведеться одбирати назад. А це ж усе кров!

Дід був для мене живим грізним голосом нашого мужнього народу.

– Наша частина змушена була відступити, – сказав полковник.

– Не вміли битися. От тобі і відступ, – сказав Платон. – Що у військовому статуті сказано про війну?.. Сказано: коли цілиш у ворога, возненавидь ціль. Еге, вмирать боїтеся. Значить, нема у вас живої ненависті. Нема!

Ми не знали, що одповідати.

– О, пливе щось. Наш чи німець? – Платон притяг до човна труп. – Німець. Ач, куди забрався! У Десну!..

– Я, діду, ненавиджу фашизм усією душею, – крикнув Троянда і навіть встав од хвилювання.

– Значить, душа в тебе мала, – сказав Платон. – Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока і бистра, як Дніпро, друга – як Десна ось, третя – як калюжа, до кісточки, а часом буває, що й калюжки нема, а так щось мокреньке, неначе, звиняйте, віл покропив.

– Ну, а якщо людина нервова? – образився Троянда і розсердився сам на себе.

– А ти прикуй себе од страху ланцюгом до кулемета та й клади ворога мовчки до смерті, – сказав Платон. – А то виходить, що ненависті в тобі багато, а нервів і себелюбства ще більше. От і – «перевезіть, діду». А ненависть твоя на щось інше витратиться. Яка ж ціна їй, коли умирать не вмієш?

– Ну, це не всякий може, – пробелькотав щось збитий з пантелику Троянда.

– А треба, щоб усякий міг, коли ворог суне...

– Подай чо-го-го-го! Човен подай! А-га-га-га... – почулося з того берега.

– О, вже розпинаються нервені¹ душі. Накликають німця. А нема того, щоб тихо посидіти! – сказав Савка.

Видно, йому хотілося щось іще сказати, чимось перебити своє невдоволення.

– Ти собі подумай, Савко, як оце народу дивитися на отаке паскудство. Він же надіявся на їх усіх, як я на свого Левка, а воно он що виходить – «діду, перевези»!

– А вони тікають. Стійте тікати! Чим же далі ви тікаєте, тим більше крові проллється! Та не тільки вашої, солдатської, а й материнської, й дитячої крові.

– Не знаю, як ти, Савко, – сказав Платон, – а мене б з Дніпра чи з Десни не те що Гітлер, а сам нечистий би не вигнав, прости Господи, не при ночі згадуючи.

– Легко сказати, діду, а побачили б ви танкетки! – виправдувався лейтенант Сокіл.

¹ Нёрвені (діалектне) – нервові.

– Людська душа молодецька сильніша за всяку танкетку! Була, єсть і буде! Як то в піснях про Морозенка співають: «Де проїхав Морозенко – кривавая річка». О! Ото був воїн!..

В цю мить він здався мені жорстоким і несправедливим дідом.

– Хіба ви думаєте, що біль і жаль не роздирають наші душі, не печуть нас пекельним вогнем? – простогнав я йому в самі очі.

– Думайте ви. П'єте ви, як бачу, жаль і скорботи. Марно п'єте. Це напої бабські. А воїну треба напиться зараз кріпкої ненависті до ворога та презирства до смерті. Ото ваше вино... Перемагають горді, а не жалісливі! – сказав дід Платон і примовк.

Він висловив, нарешті, свою думку. Це була його правда. Він стояв на кормі з веслом, суворий і красивий, і дивився вперед поверх нас. У цей час далекобійний снаряд упав коло нас у Десну і підніс угору великий водяний стовп.

– Ого!.. А що риби поглушить в річках! – почувся голос Савки.

– Спустіють, мабуть, і річки, і все на світі. Приїхали.

Човен м'яко уткнувся в річний пісок. Я вийшов із човна на берег абсолютно спустошений і разом з тим якийсь неначе зовсім інший, новий. Я неначе втопив у Десні і свій жаль, і тугу, і розпач відступу. На одну мить мені здалося, що кинься я зараз назад до Десни – і вода б розступилася переді мною. Цього я, хлопці, ніколи не забуду...

Ми стали прощатися з дідами.

– Постійте трохи, – сказав Платон. – Так що ж прикажете передати герману?

– Передайте, що ми повернемось. Не дрейфте¹, діду. Повернемось! – спробував підбадьорити діда Троянда.

Дід подивився якимось мимо планшеток Троянди і легенько сплюнув.

– По-дай чо-го-го-го! Ого-го-го! – лунало з того берега.

– Прощайте, діду, – тихо говорили мої попутники, зникаючи в лозах.

Ми пішли в лози. Я йшов останнім і думав про діда Платона. «Спасибі йому, – думав я, – що не пожалів нас, не окропив нашу сумну стежку сльозами, що викресав з мого серця огонь уночі... Правдо, чом же ти часом така гірка та солонка!» Потім я побіг назад, до Десни. Я мусив щось сказати на прощання дідові Платону. Я вибіг на висип. Платон стояв на березі по кісточки у воді з веслом, як пророк, нерухомий, і дививсь, очевидно, нам услід.

– Прощайте, діду, – мовив я, задихаючись. – Ми вас, діду, ніколи...

– Иди, не крутись перед очима, – сказав Платон Півторак, навіть не подивившись на мене. По сухому темному його лицю текли сльози і падали в Десну.

– Оце, друзі мої, і все, – сказав капітан Колодуб і запалив люльку. – ...Багато я знищив ворога, що й говорить!.. Але, де б я не був, як би не гули навколо мене ворожі вихори, їм ніколи вже не затушить того вогню, що викресав з мене колись у човні дід Платон... Що наша кров, коли страждає вся наша земля, увесь народ? – голос капітана зазвучав, як бойова сурма. – Я, хлопці, у бою сторукий, помножений стократ на гнів і ненависть!.. А все ж такі нічого в світі я б так не хотів, як після війни поїхати на Десну до діда Платона і...

– І сказати йому, що він помилявся, товаришу Герой Радянського Союзу.

– І поклонитися діду Платону в ноги за науку, – сказав капітан Колодуб, ніби і не почувши зовсім Троянди.

– Ні, товаришу капітан, не поклонитесь ви діду Платону, – зітхнув молодий танкіст. Всі обернулись. Це був Іван Дробот. Був якимось особливо схвилюваний.

– Діда Платона, товаришу капітан, уже нема живого, – сказав Дробот. – Ото як ви пішли у лози, через годину прибігли німці. Довго вони били діда, що перевіз вас, хотіли

¹ Дрейфити (суржик) – боятися, панікувати.

розстріляти, а потім був приказ негайно переправитися на другий берег. Ну повезли. Насіло їх вщерть. Випливли на середину Десни. Тоді дід Платон і каже:

- Савко, прости мене!
- Бог простить.
- У другий раз!
- Бог простить.
- Прости утретє!
- Бог простить.
- Прости і ти мене, Платоне, – сказав дід Савка.
- Бог простить.
- У другий раз!
- Бог простить.
- У третій раз!
- Бог простить.

Та за третім разом як повиймали вони весла, та як стрибнули на правий борт, та й перекинули човна. Все потонуло – і кулемети, і німці, і діди. Один тільки я виплив на наш берег.

- Я онук діда Савки. Я сидів на другій опачині...
- Встать! – скомандував Колодуб.

Всі встали. Колодуб був блідий і урочистий. Він стояв з закритими очима. Потім на мить став на одне коліно, і всі послідували за його рухом.

- Готові до бою? – спитав Колодуб і виріс перед бійцями, як дід Платон на Десні.
- Готові на будь-який огонь!!!

Діалог із текстом*

- 1** Розкрийте поетику назви фронтового оповідання Олександра Довженка «Ніч перед боєм». Яку важливу інформацію вона містить? Спростуйте або доведіть доцільність такої назви для твору.
- 2** Чи справді старі перевізники зневажали радянських солдатів, які вимушено відступали перед німецькою армією?
- 3** Для чого діди постійно ведуть мову про своїх синів, які з їхніх розповідей постають героями?
- 4** Доведіть, що діди-перевізники мають високу людську гідність і надзвичайно сильні духом.
- 5** Як ви розумієте слова діда Платона: «Душа, хлопче, вона буває всяка. Одна глибока і би-стра, як Дніпро, друга – як Десна ось, третя – як калюжа, до кісточки, а часом буває, що й калюжки нема»?
- 6** Який приклад героїзму подали перевізники юному Іванові Дроботу, внукові діда Савки?
- 7** Яким постає перед читачами молодий танкіст Дробот? З якою метою автор наділяє його такими рисами, як надмірна балакучість, але водночас сором'язливість і делікатність у спілкуванні зі старшими фронтовими товаришами?
- 8** Чому місцем дії у творі стає Десна? Як змальовує письменник річку свого дитинства під час відступу радянської армії?
- 9** З якою метою діди ведуть мову про те, що відступ армії матиме страшні наслідки, адже згодом доведеться все повертати з боями й великою кров'ю?

* Додаткові запитання до твору Олександра Довженка «Ніч перед боєм» у рубрику «Діалог із текстом» доступні в електронному додатку за QR-кодом та посиланням на початку підручника.

- 10 Доведіть, що діди виявилися віруючими людьми, тому передсмертний ритуал прощання й прощення мав для них дуже велике значення навіть у час війни.
- 11 Чи додала сили духу молодим бійцям розповідь Петра Колодуба й згадка Івана Дробота про геройський учинок дідів-перевізників? Що вони відчули й на які вчинки спромоглися?
- 12 У чому полягає ідея оповідання О. Довженка «Ніч перед боєм»? Як саме бійці висловили полеглим дідам свою повагу і як віддали їм честь?
- 13 Патріотизм у мирний час і в воєнну добу – це різні поняття чи одне й те саме, яке Ліна Костенко назвала «притомністю духу»? Чому ви так вважаєте?

Мистецькі діалоги

- 1 Роздивіться та опишіть картину української художниці Тетяни Яблонської «Ворог наближається». Чому на передньому плані полотна – жінка з дитиною на руках і розгублена маленька дівчинка, а довкола – руїни і дим?
- 2 Роздивіться картину сучасного художника Валерія Кузнецова «З перемогою, синочки!». Доведіть, що цей твір перегукується із змістом оповідання О. Довженка «Ніч перед боєм». Скільки дітей втратили на війні старенькі батьки? Чому вони вітають із перемогою навіть мертвих героїв? Наведіть цитати зі щойно прочитаного оповідання О. Довженка, які підтверджують, що бійці припускають власну загибель, але вже не бояться смерті.
- 3 Роздивіться світліну воєнних літ. Чи можна нею проілюструвати таку думку О. Довженка: «Всі вони були різні і всі рідні... Пройдуть літа, загояться рани, приорюються ворожі кладовища, забудуться пожарища і многі події поплутаються в сивих головах од частих спогадів.., але одне залишиться незмінно вірним і незабутнім – високе і благородне почуття товариства і братства всіх юнаків, що розбили і стерли з лиця землі фашистське божевілля»? Чому для визначення солдатської дружби на війні краще підходить словосполучення «воєнне братство», ніж «воєнне товариство»? Яка відмінність між цими поняттями?

▲ Валерій Кузнецов.
З перемогою, синочки! (1984)

▲ На сходах Рейхстагу (фото, 1945 р.)

◀ Тетяна Яблонська.
Ворог наближається (1945)

Ніна БІЧУЯ (нар. 1937 р.)

Ніна Леонідівна Бічуя народилася 24 серпня 1937 року в місті Києві, а зростала з ранніх літ у Львові. Батьки вихували доню свідомою україркою: «Мати навчила мене доброти, всепрощення. Коли я мала шість літ, батько відважився оповісти мені про голод тридцять третього. У дитинстві я вміла мовчати. Нині то б напевно не втримала тільки для себе такої нелегкої таємниці». Найбільше галицьке місто, рідна мова, яка звучала звідусіль, оточення свідомих українців зробили свою виховну справу. Львів на сторінках книжок Ніни Бічуї постає повноправним героєм, якому вдається позитивно впливати на всіх дійових осіб.

Здобувши середню освіту із золотою медаллю, Ніна вступила на факультет журналістики Львівського університету імені Івана Франка. З 1958 року почала працювати журналісткою, згодом – помічником режисера з літературної роботи у Львівському театрі юного глядача, ще пізніше – редактором газети товариства «Просвіта» у Львові. Крім того, читала лекції студентам, працюючи старшим викладачем кафедри театрознавства та акторської майстерності Львівського університету.

У літературу Ніна Бічуя ввійшла в 60-х роках минулого століття. Перша її книжка – «Канікули у Світлогорську» (1968). Ще до цієї публікації молода авторка надсилала до редакції «Літературної України» своє оповідання, однак через хвилювання не вказала свого імені й по батькові, тільки ініціали. Письменник Євген Гуцало, який тоді працював у цій газеті, надіслав схвальний відгук і зробив цікаве зауваження: «З Вашого підпису не можу зрозуміти, жінка Ви, чи, може, чоловік, але з того, як пишете, таки, мабуть, чоловік...».

Як письменниця Ніна Бічуя одразу виявила себе дуже яскраво. Її перу належать книжки: «Дрогобицький звіздар», яку редагував Євген Гуцало, – про українського філософа, астронома, астролога, першого українського доктора медицини часів Середньовіччя Юрія Котермака, більше відомого як Юрій Дрогобич; «Біла віла» – про Лесю Українку, «Повісті», «Квітець у човні», «Родовід», «Бенефіс», «Десять слів поета». Для дітей вона написала чудові повісті «Канікули у Світлогорську», «Шпага Славка Беркути», «Звичайний шкільний тиждень», «Яблуна і зернятко».

Твір, який ви незабаром прочитаете й аналізуватимете на уроках, був перевиданий «Видавництвом старого Лева» (Львів, 2010). Події у повісті «Шпага Славка Беркути» відбуваються в середині 60-х років XX століття, однак читач такої віддаленості в часі майже не помічає, бо кожен із ваших ровесників уявляє себе в подібних ситуаціях. Проблеми, порушені Ніною Бічуєю, – вічні й хвилюватимуть ще не одне покоління.

▲ Обкладинка книжки Ніни Бічуї «Канікули у Світлогорську» (1968)

▲ Ніна Бічуя

▲ Обкладинка книжки
Ніни Бічуї «Шпага
Славка Беркути» (2010)

«Її проза буквально приголомшила мене: журналістка, про яку я ніколи нічого не чув і її авторських спроб не читав, запропонувала жмут історичних оповідей. Стиль її творів був достоту такий, як вона сама... не цяцькований, а позначений високим артистизмом, стрімким летом авторської уяви, вишуканістю й шляхетністю, відбивав внутрішню сутність авторки».

Роман Іваничук

Ось що пише авторка: «У тій моїй фортеці, що зветься рідним домом, є двоє фехтувальників, вже зовсім дорослих: мій брат і мій син. Брат був тренером з фехтування для мого сина (і не тільки). Діялося це дуже давно, так, так, ще в минулому столітті... Давно? А спробуйте витягнути його у себе з-під ніг, і все нинішнє полетить шкереберть. Ми всі стоїмо на плечах одне в одного. Від самісінького початку історії людства. Не можна порушувати єдність... У нашій фортеці досі зберігається синова шпага, її уже торкаються крихітні рученята моєї правнучки. Шпага – це наша родинна реліквія. Але історія про Славка Беркуту – історія не братова й не синова, у них були свої хлоп'ячі та юнацькі пригоди, а в книзі зовсім інша, напіввигадана, напівправдива, але таки не їхня особиста історія. Її зовні, й за характерами ні брат, ні син на жодного з персонажів книги не схожі. Усі мої літературні герої разом і зокрема більше думками й поривами душі схожі... на мене».

Вишуканість мови автора і героїв книжок – важлива ознака художніх творів Ніни Бічуї. За світосприйманням вона – урбаністка: героями її творів є міські жителі, події відбуваються в місті. Словниковий запас героїв письменниці заворожує і не-

нав'язливо спонукає рідною мовою користуватися як мистецтвом. Твори Ніни Бічуї перекладено багатьма мовами світу. У рамках важливої для ювілейного Форуму видавців теми «Жінка у світі, що змінюється» було обрано двадцять найдостойніших мисткинь, серед яких і Ніну Бічую. Письменниця чи не єдина з-поміж українок має честь носити Орден Усмішки. Це міжнародна нагорода, яку присуджують митцям діти. Кавалерами цього ордена були Папа Іван Павло II, Далай-лама, матір Тереза, шведська письменниця Астрід Ліндгрен, яка написала геніальні твори для дітей, а також сучасний поет Іван Малкович. Перекладає Ніна Бічуя з польської мови, пише історичну прозу, в художніх творах торкається теми театру.

Діалог із текстом

- 1 Що цікавого ви дізналися про письменницю Ніну Бічую? Які книжки вона написала? Які з них ви, можливо, читали?
- 2 Яка життєва позиція авторки повісті «Шпага Славка Беркути»?
- 3 Поясніть оцінку ранньої творчості Ніни Бічуї майстра слова Романа Іваничука.
- 4 Як ви розумієте терміни «урбаністична проза», «письменник-урбаніст»?
- 5 Які унікальні нагороди має Ніна Бічуя?

Повість «Шпага Славка Беркути»

Звичайно, ви найбільше любите читати про своїх однолітків, особливо якщо вони – сучасне покоління учнів. То лише деяким дорослим та при цьому ще й помилково здається, що ваше дитинство безтурботне та безпроблемне, що нібито ви нічим глибоко не переймаєтеся. Але ж це не так! Кожен і кожна з вас уже пережили свої перші емоційні та моральні травми, великі чи малі розчарування, гіркі прикросі, на власному досвіді переконалися, що дорослішати – непросто і відповідально. Саме тому вам потрібна розумна книжка, в якій літературні герої стикаються з тими самими або дуже подібними проблемами, які зараз особливо хвилюють і вас особисто. Думаємо, повість Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркути» допоможе вам успішно розв'язати чимало власних проблем, знайти відповіді на багато найпекучіших і навіть потаємних запитань.

Повість «Шпага Славка Беркути» належить до *урбаністичної прози*. Іншими словами, події в цьому творі відбуваються у великому місті і саме з міськими підлітками. Точніше – у Львові, а ще точніше – з трьома хлопцями й дівчинкою, приблизно вашими ровесниками – Славком Беркутою, Юльком Ващуком, Лілі Теслюк та сусідом Ващука – Стефком Вусом. Звісно, в цьому творі є й інші персонажі, але вони другорядні й менш вагомі.

Спочатку, звичайно, поведемо мову про дівчинку. **Лілі Теслюк** з'явилася у 7-Б класі три роки тому й відразу ж зачарувала всіх: красива, розумна, досконало володіє англійською мовою, танцює в балеті й навіть уже знімалася в кіно! Тільки не треба з презирством і огидою кривити губи! Це не «мажорка», як ви любите висловлюватись про дочок багатеньких батьків. Та й сама письменниця навіть не старається змалювати цю дівчинку ідеальною: Лілі може підвести однокласників, пообіцявши «підтягнути» усіх із англійської мови, а на заняття не з'явиться, здатна прилюдно покепкувати зі Славкових вух. Проте дівчинка не цурається тяжкої фізичної праці: вдома сама мие вікна, не соромиться зізнатися Юлькові, що любить дешеві цукерки «Барбарис», старається пом'якшити Славків конфуз, виправляючи свою помилку й заявляючи, що навіть усі єгипетські фараони мали великі вуха. Лілі наділена яскравим характером. Вона першою кидається захищати несправедливо оскарженого Беркуту, навіть особисто вирушає до дитячої кімнати міліції, протестуючи проти шкільного судилища над хлопцем. Також саме Лілі виводить на чисту воду й «ідеального» Юлька Ващука і, нарешті, відповідає взаємністю Беркуті. Цікаво? А це ще далеко не все.

Ось нікому не потрібне «зозулення» **Стефко Вус**, який і до бабусиної смерті ріс напівсиротою, а тепер мусить жити в занедбаній квартирі з батьком-алкоголіком. Цей хлопчик погано вдягнений і взутий, часто прогулює заняття у школі, за убогий зовнішній вигляд із нього насміхаються однокласники, але в Стефка добре серце й тонка психіка. Стефко любить свою маленьку сестричку, жаліє сороку з переламаним крилом, у дитинстві з приємністю слухає пісні старої розквітлої липи, у кроні якої гудуть цілі рої бджіл. Вус відчуває муки совісті, коли дає Юлькові адресу вуличного хулігана Лопуха, щоб той зі своїми друзками побив Славка Беркуту. Читаючи повість, ми надіємося, що знайомство Стефка зі старенькою вчителькою піде йому тільки на користь, адже ця досвідчена людина морально допоможе хлопчикова стати на ноги.

А тепер перед вами **Юлько Ващук**, підліток із нібито дуже благополучної і можливої сім'ї, яка постійно втовкмачує в голову своєму єдиному нащадкові, що він аж ніяк не з «кола» простих дітей, які його оточують у школі і на вулиці. Юлько нібито дружить зі Славком Беркутою, але в їхніх стосунках із кожним днем усе більшають тріщини непорозуміння. Величезним ударом для Юлька стає рецензія в газеті на книжку, видану його батьком, але, як виявляється, списану з інших досліджень. Плагіат, літературна крадіжка – велика ганьба, проте Ващуківі батьки продовжують розігрувати перед сином виставу, нібито нічого не сталося. Врешті, й сам Юлько з раннього дитинства байдужий і черствий. Та в найогиднішому вигляді Ващук постає аж тоді, коли не лише намовляє вуличних хуліганів розправитися з Беркутою, а й у дитячій кімнаті міліції видає себе за нього. У спонтанному бою на шпагах зі Славком Юлько зазнає незначного поранення з власної вини, адже затіяв цю авантюру сам, але якраз Ващук і його батьки роздувають дріб'язкову справу до краю. Ващук не вміє і не хоче визнавати свою вину, він боягуз, адже мало не благає Лілі Теслюк, якій напередодні подарував бурштинову статуетку й цим вчинком майже освідчився в коханні, щоб вона ще бодай один день промовчала, кого саме затримала міліція під прізвиськом їхнього однокласника Славка.

Та художньо найдовершенішим у цьому творі є образ **Славка Беркути**. Цей хлопчина заслуговує поваги вже тому, що ще в молодших класах силою власної волі має мужність побороти свою страшну хворобу. Довгий час він самовіддано дорожить дружбою з улюбленцем долі Юльком, але коли починає по-дорослому розбиратися в людях, вже не може й не хоче навіть Ващуківі бездумно й покірно поступатися. Батьки Славка є для свого сина авторитетом і взірцем поведінки. Він рівняється на них і вже навіть у такому юному віці готовий самостійно вирішувати надзвичайно складні для його віку питання. Славкові властиві муки совісті, він має мужність визнавати власну вину. Та найголовніше – це вже цілісний характер, справжній громадянин.

Як бачите, у цій повісті порушено багато актуальних для вас питань, а животрепетні для літературних ровесників проблеми чекають насамперед вашого особистісного розв'язання на уроках літератури.

ШПАГА СЛАВКА БЕРКУТИ

Повість
(Скорочено)

Про те, що сталося пізніше

Був вечір. Звичайний вечір з першим, дуже раннім і дуже лапатим снігом. Однак трьом хлопчикам, які вийшли з магазину, було зовсім байдуже, якого кольору сніг. В одного кишеня відстовбурчувалася, він ласкаво поплескав по ній і прицмокнув:

– Гарний набуток! Я ж вам казав – Надя дасть пляшечку. Мене тато завжди до Наді посилає, коли хоче промочити горло.

Один із супутників «бувалого» хлопчини голосно реготав, а другий – високий, у хутряній шапці – весь час намагався йти осторонь, мовби хотів показати, що не має анінайменшого відношення до тих двох... Пройшли на подвір'я, де добули з кишені булку, оселедця і пляшку вина. Хлопець у хутряній шапці відмовився пити:

– Ні-ні, я не хочу.

– Тихо! – раптом шикнув третій. – Хтось іде!

Двоє кинулися тікати. Третій, високий, спіткнувся об ящик...

У дитячій кімнаті міліції записали прізвище затриманого, його адресу, номер школи... Немолода жінка втомлено мружила очі, ніби надто довго дивилася на яскраве світло:

– ...Отак, як бездомні кошенята, на чужому подвір'ї, біля смітника, – дуже весело?

І компанія чудова, такі виховані джентльмени, правда?

Хлопець мовчав. Знервовано м'яв шапку і не дивився на жінку.

– Кажеш, не знаєш навіть їхніх прізвищ? Ну, гаразд. Іди, йди, йди...

Хлопець перевів подих, ніби хотів щось вимовити, однак не сказав нічого, тільки постояв ще якусь мить і вийшов, не прощаючись.

Чотири портрети

Юлько Ващук

Малювалися хлопцеві коні... Таким тільки багатирів носити на спинах...

– Що ти малюєш?

Долонею прикривав папір і дивився спідлоба.

– Не покажу.

Мої коні. Неприборкані, необ'їжджені.

У кутку кімнати стояв рояль. На різьбленому пюпітрі – підставки для свічників, у котрих ніколи не було свічок.

– Заграй що-небудь, синку! Тебе ж просять. Дорослих треба слухатись.

Під пальцями – байдужі клавіші. І байдужі звуки. А якщо кулаками по клавішах?

– Та хіба ж можна так? Хіба так можна?

– Дивний хлопчик!

Сказав Шекспір: тільки погані люди не люблять і не розуміють музики. Годинами хлопчик сидить над роялем й вимолує у клавішів пісню, щоб зрозуміти і полюбити її, а клавіші нічого не дарують, і навіть коні перестають малюватися. Хлопець шматує папір, шпурляє геть олівці, а потім знову знаходить – червоний, синій, – малює коней, синіх з червоними гривами, і в тому полум'ї раптом чує музику, якої не дарували струни. Може, не такий уже він поганий?

Можна бути іронічним і суворим. Трохи вниз куточки уст і вгору ліва брова (гримаса виходить жалібна, ображена), хлопцеві здається, що він виглядає, як римський імператор Гай Юлій Цезар на малюнку в підручнику історії. Виходить у двір, а мати кличе:

– Юльчику, дитинко, ходи додому, чуєш, Юльчику!

Хлопець вертається, і мама просить:

– То не для тебе компанія, не твоє коло. Ти зовсім інший, синку.

А потім приходиться друг – приходиться Славко Беркута, вони сидять за однією партою в школі, – Славко Беркута задумливо розглядає коней і каже:

– Звідки ти змалював? Я десь бачив такого коня.

Паленіє¹, мовчить Юлько і дивиться недобрим поглядом, і коли Славко йде додому, Юлько збирає і палить малюнки.

...Туман і мжичка. Батько любить таку погоду. Він каже, що вона гармоніює з настроєм міста, із сірим тлом будинків... У таку погоду вони часом ходять на старий Львів. Туди, де вулиця Руська, де рештки оборонних валів і порохова башта..., а в середньовічному дворіщі – голова химери² з виноградним гроном у зубах над замуrowаним входом до виннички.

¹ Паленіє (діалектне) – червоніє з сорому.

² Химєра – міфологічна істота, що мала голову лева, тулуб кози і хвіст дракона.

– Чи прийде хто на поклін до моїх будинків, як ми сюди ходимо? – сказав одного дня батько, і стало Юлькові трохи сумно і трохи дивно. – Коли людина не певна, що її робота залишиться навіки, то, може, не треба братися за ту роботу? Мовчи, сину, то я сам до себе...

І Юлькові сумно і навіть страшно чомусь, а вдома він ударив пальцем по клавішах: «сі», «сі», «ля» – баси, густі й серйозні.

– Я більше не гратиму... Бо... бо з мене не буде... Ріхтера¹...

Лілі Теслюк

Вона сиділа за другою партою, біля вікна. Сьомий «Б» тоді ще був четвертим, коли Лілі вперше з'явилася на порозі класу. Просунулась у двері світло-руса пелехата голова, і тоненький голос повідомив:

– Хелло! А мене вам зараз відрекомендують!

Через десять хвилин четвертий «Б» довідався, що йому неймовірно пощастило, – нова учениця виявилася просто-таки незвичайною дівчинкою. По-перше, знала англійську мову так само добре, як українську, бо, бачите, брат її вчиться на англійському відділі в університеті. По-друге, безліч разів виступала по телевізору в дитячих передачах. По-третє, знімалася в кіно. По-четверте, вчиться у балетній студії театру. Під час перерви вона сідала на учительський стіл, гойдала довгими ногами в строкатих панчохах і, страшенно горда з загальної уваги, перелічувала усі свої таланти.

– А тоді, як я знімалася в кіно, режисер сказав, що я обов'язково стану кіноактрисою. У мене є мільйон фотографій – і я, і режисер, і Ганна Романюк... Що? Ти не чула про Ганну Романюк? А хто така Майя Плісецька² – ти знаєш? А що таке па-де-де³ і батман⁴ – ти знаєш? Чекайте, зараз я вам покажу!

Лілі зіскакувала зі столу і показувала балетні па, дівчатка пробували повторити за нею кожен рух, а хлопчак і чмихали зневажливо, і чудувались, і розпитували; учитель приходив якраз у ту мить, коли Лілі переконувала клас, що може простояти на пальцях рівно десять хвилин. Славко Беркута якось навіть махнув рукою і сказав:

– Кінчай хвалитись! От я умію на руках ходити! Е! А ти вмієш? Ні? От бачиш!

– Подумаєш, на руках! Ти ж все одно в кіно не знімався!

– Зате... зате я в сорочці народився! – раптом сказав Славко.

Лілі засміялась:

– І ще в тебе вуха великі. Вуханчик ти!

Славко почервонів і ледве втримався, аби не затулити вуха руками. Перепадало відтоді Славкові з тими вухами, Лілі дивилась на нього ласкавим поглядом, кивала головою:

– Ти не журися, Славчику, в усіх єгипетських фараонів були ще більші вуха! Не віриш? А ти подивись, подивись – навіть у бога Озіріса⁵ вуха, як лопухи, бачиш?..

Вона й сама недовго ображалася, що її перестали слухати і розпитувати про знімання в кіно. Мугикала пісеньки на уроках, носила в клас паяца⁶ з великим червоним ротом від вуха до вуха: натягне на долоню, а він вклоняється, плеще короткими ручками і показує язика: спробуй тоді відповідати урок, як тобі клоун язика показує!..

¹ Святослав Ріхтер (1915–1997) – один із найвидатніших піаністів ХХ століття.

² Майя Плісецька (1925–2015) – видатна радянська і російська балерина.

³ Па-де-де – одна з основних музично-танцювальних форм у балеті; буквальный переклад – танці в парі.

⁴ Батман – елемент танцю.

⁵ Озіріс (Осіріс) – єгипетський бог відродження, могутній правитель підземного царства, владика потойбіччя.

⁶ Паяц – клоун.

– Чілдрен¹, – сказала Лілі, – я відкриваю курси англійської мови. Записуйтесь. От побачите – я буду найкращою у світі вчителькою.

Діти приходили на заняття, ніби це й справді були курси. Цілих два тижні на уроках ніхто не порушував дисципліну. А потім дівчинка не з'явилася на заняття. Хтось уже запропонував іти додому, коли на порозі врешті стала «вчителька». Обличчя в неї аж палахкотіло рум'янцем, коротка зелена куртка вся змокла від снігу, а в руках Лілі тримала зв'язані до купи ковзани.

– Хелло, чілдрен! А я на ковзанах їздила. Славний був лід!

– Ми тут час гайнуємо, а ти на ковзанці!

– Як тобі не соромно!

– А хто вам велів сидіти? Йшли б і собі на ковзанку! – не дуже впевнено порадила вона.

Славко Беркута підвівся з-за парти, мовчки натягнув пальто і мовчки пішов із класу. І за ним, немовби й не помічаючи своєї «вчительки», рушили геть усі ображені «курсанти». Лілі стояла, недбало хмикаючи, доки вони виходили, а потім жалібно схлипнула, сіла за парту і, затулившись мокрим холодним рукавом, довго плакала в порожньому класі.

А іншого разу вона надумала ставити п'єсу про Попелюшку, і, звичайно, головна роль належала їй. Однак виявилося, що по ходу дії Попелюшці необхідно співати. А Лілі, на жаль, уміла все на світі, крім цього. Вихід із становища знайшли – Лілі стоятиме біля самої завіси, старанно ворушачи губами, а за завісою буде співати дівчинка Ліда. І раптом в останній момент, коли вже навіть афіші вималювали, Лілі Теслюк не прийшла до школи. Схвильовані артисти прибігли до неї додому:

– Лілі, ти ж зриваєш виставу!

– Я хвора, – кволим голосом повідомила Лілі і показала градусник. – У мене температура тридцять вісім... Нехай Ліда замість мене грає, вона всю роль знає від початку до кінця. Нехай вона, вона вам заграє і заспіває...

Потішені артисти не вчули гіркоти в словах Лілі... Ніхто з них поняття не мав, що Ліда напередодні говорила Попелюшці:

– Добре тобі, ти будеш на сцені, а я за завісою... Коли хочеш знати, я всю роль вивчила, я все не гірше від тебе...

Лілі пів ночі зітхала, а вранці нагріла градусник біля груби, і мама здивовано обмцувала їй голову, примушувала говорити «а» та «е», аби переконатися, чи нема в доні ангіни.

Стефко Вус

Давно то було чи недавно? Давно, мабуть. І ніби не з ним, Стефком, усе діялось, а з кимось іншим. Лежало село межі горами. У хатніх присінках² стояла стара діжка, де баба Олена квасила на зиму капусту. За діжкою жив їжак. Неподалік од хати росла велика, старезна липа. Коли вона цвіла і від неї йшов такий солодкий дух, що аж голова паморочилася, то починала співати. Співала низьким, оксамитовим голосом, щодень одну і ту ж монотонну, але дуже гарну пісню, і минуло немало часу, поки Стефко додумався: то бджоли прилітали по мед густим роєм і так гули, непримітні у зеленій липі, що здавалося, дерево співає. Сонце гріло, баба розповідала казки. Сонце любило Стефка, і баба любила Стефка. Гладила шорсткими, негнучкими пальцями кучеряву густу чуприну:

– Кукулику³ мій, сиротя бідне...

¹ Чілдрен (англ.) – діти.

² Присінки (діалектне) – маленькі сіни, власне, коридорчик.

³ Кукулік (діалектне) – пташеня зозулі, у переносному значенні – сирота.

Восени вони з бабою ходили по гриби... Баба мала повнісінький кошик грибів, Стефкові не хотілося вертати додому отак собі, складніруч¹, він струшував із гілок ліщини коричневі горішки-лусканці, а вдома жменями висипав їх малій Насті – то для неї була найкраща лакомина². А потім баба померла, і Стефка мовби хто закаменив. Сидів у темніні на горищі, бійно³ йому було, і сумно, і здавалося, що цілий світ пішов у переверти. «Кукулику мій, сиротя бідне...» Аж тепер відчув себе Стефко сиротям. Приїхав з міста за ним та Насткою тато. Стефко досі бачив його зрідка, батько лиш на свята часом приїжджав, привозив коли-не-коли якогось гостинця, котрого Стефко немовби кому навкори⁴ зразу ламав і нищив. Од батька все тхнуло горілкою, був він величезний, з густим голосом та недобрим сміхом...

Батькова квартира була незатишна і забарложена⁵; малі Настчині руки не могли там дати лад, а батько про той лад і не дбав ніколи. Траплялося, приходив додому п'яний і то сварився, то раптом починав жалісливо каятися перед дітьми. Стефко йшов собі геть. Тинявся вулицями, затискала його нехоть до власної домівки, книжок, повчань і настанов, кілька днів не з'являвся до школи, і тоді вчителька приходила до них додому. У п'ятому класі залишився на другий рік...

– Не кури, Стефку, не треба, – просила Настка.

– О, маю ще одну вчительку, – гнівався Стефко, але не дуже, бо ж була Настка маленька, худа, варила на трьох, як уміла, борщ та картоплю, обгортала у чистий папір Стефкові книжки та латала його подерті штани й сорочки. Настка одна лишилася з давніх часів, та ще спомин про бабу, про холодний потік і співучу липу.

Славко Беркута

Добре високим і сильним. А якщо ти у вісім років скидаєшся на дошкільнятко, до того ж у тебе ноги болять у суглобах при кожному кроці, то, мабуть, краще ходити попід стінами: безпечніше. Однак Славко не тримався стін.

– Стверджую, що ваш син склав іспит на справжнього мужчину, – сказав лікар, виписуючи Славка.

Хлопець стояв біля матері – маленький, блідий, давно не стрижений і тому трохи схожий на дівчинку. Недовірливо дивився на лікаря – цей високий, широкоплечий дядечко, мабуть, кепкував собі, бо ж ніякого екзамену він не складав, а лежав у лікарні; з тугою думав, що не можна буде грати у футбол, бігати, стрибати. А що ж тоді можна?

Почалася зима. Тоненький ясинець⁶ постягував калюжі, а потім ударив справжній мороз, і хлопчик не витримав більше послуху. Натягнув черевики з ковзанами. Прикушував губу, стояв якусь мить зажмурки з болю, а тоді таки йшов... Спершу біля дому, неподалік, пізніше – в парк і врешті на ковзанку. Ноги ставали міцнішими, пружніли м'язи, і вже не доводилося весь час думати: як добре великим і сильним – їх ніхто не штовхає... Мама потім ніяк не могла повірити, що хлопець сам себе вилікував.

– Добре, що я не знала про його вправи на льоду, – сказала вона татові, – я б відібрала ковзани, і хтозна, чи міг би хлопець зараз бігати...

¹ Складніруч (діалектне) – упорожні, з порожніми руками.

² Лакомина (діалектне) – ласощі.

³ Бійно (діалектне) – страшно, моторошно.

⁴ Навкорі (діалектне) – наперекір.

⁵ Забарложена (діалектне) – нечупарна, давно не прибирана.

⁶ Ясиніць – перший тоненький і крихкий лід.

Юлько вмів малювати. Славко брався і собі. Нічого не виходило.

– Шкода паперу, – сміявся тато. – Ніколи не намагайся робити щось тільки тому, що це роблять інші. Своє шукай...

– Про що думаєш? – поцікавилася мама.

– Сам не знаю... Дитячого садка вже не буде, – чи то запитав, чи то ствердив.

Раніше не міркував над тим, що чогось може вже ніколи не бути... Вони були всім класом у природничому музеї, Славко побачив мамонта. В дерев'яній клітці стояв скелет, прикритий темно-сірою, мовби просмоленою шкірою, однак уявився справжній мамонт, сумний і замислений, він хитав хоботом – обережно, щоб не розвалити дерев'яної клітки, яка заважала йому поворухнутись; на білому папірці значилося: «Мамонт». І латинкою – «Елефант». Напевно, мамонтові було образливо, що до нього причепили етикетку.

Мамонт забувся, коли почалося фехтування. Потрапивши вперше на змагання шпажистів, Славко раптом подумав, що бачить справжнісіньких марсіан, – такими дивними здалися йому спортсмени в білих костюмах і масках... Знав із першого ж вечора: фехтування – це те, без чого тепер не обійдеться. І як тоді, коли відважився на хворі ноги натягти важкі черевики з ковзанами, розумів, що мусить домогтися свого.

Діалог із текстом

- 1 Що ви можете сказати про поведінку підлітків, які купили спиртні напої в гастрономі? Чи можете за зовнішніми ознаками визначити, у яких сім'ях виховувалися ці хлопці? Чому ви так вважаєте?
- 2 Хто такий Юлько Ващук? Яке його улюблене заняття?
- 3 Чи пишається Юлько своїми батьками? Кого з них більше любить?
- 4 Чи міг би цей хлопчик із заможної і добропорядної сім'ї спілкуватися з вуличними хлопцями, про негідні вчинки яких ви дізналися на початку твору? Чому ви так вважаєте?
- 5 Мати Ващука не дозволяла синові бавитися з іншими дітьми у дворі. Добре це чи погано? Чим була мотивована заборона? Чи вважаєте ви такі аргументи слушними?
- 6 Поява Лілі Теслюк у класі стала небуденною подією. Невже дівчинка справді була особливою?
- 7 Юлько Ващук робить висновок, що «люди говорять різні, зовсім протилежні речі, розмовляючи самі з собою – і даючи поради іншим». Лілі Теслюк вихваляється своїми артистичними здібностями балерини й глибоким знанням англійської мови. Як ви вважаєте, така поведінка заслуговує схвалення чи осуду? Чи багато людей так поведуться?
- 8 Лілі запізнилася на заняття зі своїми товаришами, яких почала вчити англійської мови, бо їй заманулося піти на ковзанку. Як ви це розцінюєте? А який вчинок Лілі свідчить про високу порядність дівчинки?
- 9 Що цікавого ви можете розповісти про дитинство Стефка Вуса? Якими барвами письменниця змальовує образ його старенької бабусі? А батька? Чому бабуся називала Стефка кукуликом?
- 10 Чи можна осуджувати Стефка за те, що йому довелося залишитися ще на один рік у п'ятому класі? Назвіть справжню причину життєвих негараздів хлопця.
- 11 Які риси характеру проявив Славко Беркута, коли тяжко захворів? Про що це свідчить?
- 12 З ким із героїв повісті ви б хотіли дружити? Чому?
- 13 Чи цікавить Юлька класична музика й чи мріє він стати віртуозним музикантом? Чому ж заявляє, що геніального піаніста з нього не вийде, а тому не варто марнувати час? Чи погоджуєтеся ви з такими висновками вашого літературного ровесника? Відповідь аргументуйте.

- 14 Батько Юлька Ващука часто вживає в розмові слова наукового й офіційно-ділового стилю, мати весь час спонукає сина неухильно дотримуватися правил етикету, і Юлько врешті-решт переймає манери батьків. Чи подобається це вам особисто й чому?
- 15 Чи впливає, на вашу думку, родинне оточення на виховання дітей? Які моральні чесноти батьків і друзів особливо важливі в підлітковому віці?
- 16 Уявіть собі Юлька Ващука перед дзеркалом. Чому наслідування хлопчиком зовнішніх рис римського імператора Гая Юлія Цезаря смішне й навіть пародійне?
- 17 Порівняйте мову батьків Юлька Ващука і самого хлопця з мовою батьків Славка Беркути і його словниковим запасом. Чиє спілкування вам більше подобається і чому?
- 18 Бути вихованим і вдавати культурного – одне й те саме чи протилежні речі? Наведіть відповідні приклади з тексту повісті. Як ви думаєте, до чого може призвести награність і штучність у поведінці?
- 19 Доведіть, що вродлива Лілі – доброзичлива й завжди намагається пом'якшити негативний результат своєї поведінки, якщо припустилася якихось помилок, а перший красень у класі Юлько вважає для себе недостойним вибачатися чи перепрошувати. Як ви розцінюєте їхні промовисті вчинки? Чому саме так?
- 20 Коли саме Славко Беркута відчув, що час – незворотний потік і найбільша втрата? Чи кожную дитину хвилюють подібні проблеми? Чи відчували щось подібне ви особисто? Як розцінювали неминуче проминання дитинства?
- 21 Яку роль для увиразнення поетичної душі Стефка Вуса відіграє образ розквітлої липи?
- 22 Чому письменниця подає факти з життя своїх героїв, починаючи від десятирічного віку цих дітей, хоча основні події у творі відбуваються тоді, коли Юлько, Лілі й Славко вже вчаться у сьомому класі?
- 23 Знайдіть у «Літературознавчому словничку», поданому у розширеному варіанті підручника під QR-кодом, термін «екскурс» і застосуйте його значення і роль у процесі аналізу відповідних уривків тексту повісті.

Мистецькі діалоги

- Роздивіться картину української художниці Валентини Цветкової «Весняний ранок» і уявіть, що прототипом хлопчика був герой повісті «Шпага Славка Беркути». Хто саме, на ваш погляд? Чому ви зробили такий висновок? Яким постає місто на картині? А Львів на сторінках повісті?

▲ Валентина Цветкова.
Весняний ранок (1961)

Двоє дітей і місто

...Дівчинка у синьому сарафані має вікна. Стоїть на підвіконні, на шостому поверсі останнього в місті будинку, і має вікна. А під нею пливе вулиця – охайною мозаїкою тротуарів, жовтими спинами тролейбусів, строкатими сукнями дівчат.

...Стоїть на вулиці хлопчик, стоїть і дивиться, як дівчинка має вікна, йому трохи моторошно від того, що вона висить над вулицею, мов ластівка, що причепилась до свого гнізда, і хочеться покликати її:

– Агей, Лілі! – А потім махає рукою. – Чи не могла б ти зійти униз, Лілі?

Вулиця – як довга казка, яку можна оповідати без кінця...

– «Се же король Данило, князь добрий, хоробрий і мудрий, іже созда города многи, і украсіє є разнолічними красотами...»

– Де ти це чув, Юлька? – питає дівчинка.

– Десь вичитав. Слухай, Лілі, чи не здається тобі, що тут, на старому місті, не тільки ми ходимо? Наші предки залишилися тут навіки – невидимі, як духи.

...І попливло місто із схилів Княжої гори, як ріка... У чорні брами на Ринковій площі вступають у дивних шатах горожани. В аптеці у мідному важкому начинні товче сухі зілляська схожий на ченця аптекар. Вулицею котиться віз із колесами, оббитими залізом. До металевих ободів додумалися тільки в п'ятнадцятому столітті. Першу аптеку відкрили у Львові в сімнадцятому.

Рвалися до валів татарські лучники. Середньовічні школярі, які, може, годину тому спокійно сиділи, слухаючи казань¹ мудрого ритора² чи гарними тенорами та молоденькими підбасками витягали чисту ноту за кантором – учителем співів, – тепер бралися до зброї, щоб захистити місто.

Юлькові приємно: він говорив про речі, яких Лілі навіть не знала.

– Слухай, – сказав Юлько. – Слухай, Лілі, я прочитаю тобі вірші... Хочеш?

– Хм...

– Я їх ще нікому... Це мої вірші, я тобі першій...

Очима таємничими, як підземні озера,
Ти мене вабиш кудись і кличеш.
Я хочу розгадати символ твого обличчя,
Я хочу знати, куди мене кличеш...

– Хм... А ти бачив підземні озера? Ні? Це тобі Беркута розповідав, що вони – таємничі?

Жовтий кленовий листок здригався на губах, коли дівчинка говорила.

– А! – мовила Лілі й несподівано засміялася: – Слухай, ти любиш барбарис? Я маю десять копійок, дай ще вісім – і буде сто грамів барбарису. Він кислий, і від нього язик червоний стає.

Юлько теж засміявся – що ж, барбарис так барбарис. І Лілі вже не нагадувала галицьку князівну. Вона буденно розгортала з паперу липкі цукерки, від яких язик робиться червоний. І розмова почалася зовсім буденна.

– А пам'ятаєш, як ти прийшла до нас у клас?

– Угу. Тоді Беркута ще стріляв із водяного пістолета... А ти сказав про це вчителів. Навіщо ти сказав?..

– Я вже не пам'ятаю.

– І ви тоді побились. А взагалі ви дружите, правда?

– Може. Хлопці у нас якісь такі... Знаєш, я вигадав якомсь байку і сказав, що це Шекспір. Вони повірили – про що ж тоді з ними розмовляти?

– А якщо я також... не зовсім Шекспіра читала?..

– Ти все одно розумна, ти б здогадалася, що я вигадав.

– Розумна? Як ти? Чи трохи менше? – зморщила носа дівчинка, і раптом впали кутики її вуст, піднялася вгору ліва брова – дівчинці вдалася Юлькова гримаса, трохи поблажлива, трохи зневажлива. З такою гримасою дивився Юлько на білий світ.

Блакитні печери (З точки зору Славка Беркути)

Знов я про Юлька так думаю, що він сказав би: «Чого чіпляєшся до мене, Беркута?» А я не чіпляюсь, я сам не знаю, в чому справа... Коли справді треба сперечатися і

¹ Казання (архаїзм) – промови, лекції.

² Ритор – учитель риторики, той, хто вчив учнів ораторського мистецтва, власне, правильно komponувати й зрозуміло виголошувати перед своїми слухачами промови на різні теми.

навіть щось різке йому сказати, то я мовчу, мовби нічого не трапилося. Саме так було, коли ми надумали йти до Блакитних печер. Я розповів Юлькові, що їздив з батьком до Страдчого – невеликого села під горою, залісною й стрімкою, на самому вершечку якої стара-престара дерев'яна церква. А низом – печера.

– Пустити зайця в печеру – він аж під Києвом з другого боку вискочить, – жартували страдцівські хлопчак.

А ще казали, немов у тій печері в давнину татари спалили мешканців села, котрі заховалися від татарської неволі. Тому ніби й село Страдчим зветься... Розповів я Юлькові про Страдче, а потім до Блакитних печер покликав. Про Блакитні печери я почув від одного восьмикласника, який вибирався туди зі своїми приятелями, і попросився й собі з ними. Варто було послухати, як Юлько запалився до того походу:

– Наука про печери! Спелеологія! Раптом візьмеш та й відкриєш на стіні малюнки первісних людей. А підземні озера! А сталактити¹!

Юлько обіцяв навіть принести фотоапарат з блищем і два ліхтарики – один для Лілі, другий для себе... Стоїмо на автобусній зупинці.

– Та й де ж твій Юлько? Тепер ми сплюха якогось чекати маємо!..

– Може, з ним щось трапилося?.. – спробувала захистити Юлька Лілі.

Я зайшов у телефонну будку, а за якийсь час спокійно повернувся до зупинки.

– Що, Славку, він уже вийшов? – запитала Лілі.

– Вийшов!.. Спить він, як ведмідь у січні, і лапу вві сні смоче.

А наступного дня Юлько навіть словом не заїкнувся про печери. Може, чекав, що я запитаю, чому він не прийшов? Але я не запитав...

Максимальне навантаження

– Мамо, а у нас на трен... – з порога почав Славко і немов спіткнувся. – Мамо, чому ти така? Мамо?!.

У кімнаті страшенно душно, пахне валеріанкою і ще чимось незвичним.

– Мамо! Ти що, мамо?

– Синку, – сказала мама. – Вони не прилетіли. Нічого не відомо...

Мовби велика холодна хвиля впала на Славка.

Тато випробовував літаки. Від нього пахло хмарами. Пахло небом і простором... Тато любить мамині коси. Синові несподівані запитання. Прозорі яблука – папірочки... І голубі на світанні стовбури беріз... «Він є, він буде, прийде і запитає: як справи, голубе? Він прийде і запитає, він прийде», – як заклинання, повторював Славко... Мама лежала, заплющивши очі, син обережно прикрив її хусткою. Хустка сповзла з маминих плечей. Мама удавала, ніби спить, а може, й справді заснула...

Ніч була страшенно довга, і тато не приходив. А потім дзеленчав дзвоник, шелестіли сторінки підручників, галасували в коридорах першокласники. У школі все йшло своїм звичаєм...

Батько не раз брав сина в аеропорт. Славко думав про літаки, старанно обминаючи в думці згадки про батька. Згадувати – це ніби про те, що було, а тато є, є, є!

– Беркута! Славко Беркута! – черговий із червоною пов'язкою на рукаві з порога гукав Славка. – Де Беркута, хлопці? Його до телефону!

Беркута? Це він. До телефону!.. Крізь тріск і шипіння почувся мамин голос:

– Знайшлися, синку! Вимушена посадка. Рація зіпсувалася, не було зв'язку.

¹ Сталактити (у перекладі з грецької – «крапання зверху») – мінеральні (вапнякові) утворення, що звисають зі стелі печер.

– Тато?!

– Ні, не тато... Другий пілот...

Радість: «Не тато, не з татом»... Вийшов з учительської. Мабуть, він дуже підлий... Але ж він радий не з того, що хтось загинув, а того, що тато є... Другий пілот. Тихий, маленький Євген Павлович, з волоссям, підстриженим їжакувато...

Удома, незважаючи на безсонну ніч, не ліг відпочивати. «Де вони зараз? Коли прилетять? Не всі...» Хтось подзвонив. Тільки щось не мамин дзвінок, мама дзвонить весело, а тут просто-таки несміливо.

Хлопець не впізнав голосу, але все одно відімкнув двері.

– Що, твоїх нема?

– Ні, – відповів Славко, зрадівши гостеві.

Це був механік з аеропорту, Комарин.

– Ех, ти-и! – сказав раптом сльозливо Комарин і погладив Славка по голові.

Хлопець відсторонився – він лише тепер помітив, що Комарин добре-таки напідпитку, від нього тхнуло їдкою сумішню горілки, цибулі й машинного масла.

– Хіба тобі скажеш, хлопче?.. Мені три ночі підряд одне й те ж ввижається – я на землі лежу, ніби приклеєний, а на мене літак падає, падає, реве і падає, і нікуди я від нього подітися не можу!.. Ти знаєш, де він сівав? У нього свій столик був біля вікна... Завжди, бувало, питав: «Як тут земля без нас – усе в той же бік обертається, хлопці?»

Славкові раптом як обручем перехопило горло. Комарин говорив про другого пілота.

– Я перед польотом оглядав, я все оглядав, ти чуєш, не винен я-а-а!

Але тут знову подзвонили. Славко кинувся до дверей і ледве встиг відхилити їх, а вже міцні татові руки підняли його вгору, як у дитинстві... Від тата знову пахло хмарами, небом і трохи втомою... І коли він помітив сльози на синових очах, то відвернувся, ніби йому обов'язково треба було відвертатися, скидаючи плащ, і син зрозумів, що батько ставиться до нього, як до дорослого, не хоче бачити його слабкості.

– А-а-а! – сказав Комарин і рушив до батька. – А я прийшов до тебе.

– А ти пригадай, ти пригадай, Комарин, чи не був ти трохи неуважний?

– Брешете! – раптом закричав Комарин. – Вам так простіше – на механіка усе!

Комарин затулив обличчя шапкою і, п'яно стогнучи, вийшов.

Славко все-таки наважився запитати:

– Це через... Комарина?

Запаливши сигарету, батько якусь мить думав, що сказати.

– Ти чув про максимальне навантаження? У цього, – тато кивнув на стілець, де сидів перед тим Комарин, – у цього максимум дуже незначний. Пхінькає він, як немовля, ходить п'яний і всіх запевняє – не винен. Відповідальності боїться, а не того, що людина...

Сорока з перебитим крилом

Антон Дмитрович записав у журналі відсутніх, подивився на клас, закрив журнал і сказав:

– Я думаю, ви не заперечите, якщо я запропоную вам прогулянку до парку.

Дерева без листя, як вирізані з чорного картону, скидалися на декорацію, і це було гарно – синє небо, червоне сонце, низьке, велике, ніби наколите на гостре гілля чорних дерев. Славко залюбки ступав м'якими, вогкими стежками... Ліворуч, на закруті стежки, достеріг Юлька і ще якогось незнайомого високого хлопчика в обтріпаному пальті – навіть здалік він виглядав нечесаним і занедбаним. На тлі цього нечупари різко вирізнялася Юлькова модна куртка й начищені до блиску черевики.

– О, Беркута! – озирнувся Юлько. – Ти глянь, яке опудало ми тут знайшли...

– Крило в неї, мабуть, перебите, – сказав нечупара. – Я йому кажу – нехай до себе візьме, поки крило загоїться, я сам би взяв... та... хтозна, чи мій татуньо не здумає її на суп обскубти.

– Ви що, знайомі? – здивувався Славко.

– В одному домі живемо, – трохи неохоче пояснив Юлько. – Стефко це, Стефко Вус, соловей-розбійник з нашого двору тут над сорокою розчулюється!

– Ти б менше патякав, – буркнув Стефко. – Бери сороку, у вас вдома місця досить.

– Авжеж, тільки сороки мені й бракувало! – з огидою скривився Юлько і тицьнув птаху черевиком. Вона відстрибнула вбік.

– О, – протяг Юлько, – ти ще й друг живої природи? Бабрайтесь¹, коли маєте охоту...

І Юлько пішов геть, розминаючи ногами мокрий, вкритий коричневим листям суглинок.

– До Надії Григорівни треба її нести, вона вилікує одразу... Їй завжди то птахів, то кошенят носять, вона любить їх...

– Та добре, неси, коли знаєш куди.

І вони пішли, Славко з сорокою, котра, мовби й не відаючи полоху, тихо й довірливо сиділа на згині руки, – і Стефко Вус, заболочений, у семилатному² своєму пальтечку та з колючим поглядом спідлоба.

...Анітрохи не здивована несподіваним дарунком, донька Надії Григорівни взяла птаха і сказала, що з сорокою все буде гаразд, хлопці можуть не хвилюватися, за кілька днів нехай приходять подивитися.

Юлько вдома

Юлько був невдоволений – не відповів Славкові як слід, коли той шарпнув його за рукав. Та ще й при Стефкові!

– Щось сталося? – стривожено зазирала синові в очі мама.

Вона була у біленькому фартушку, такому білому, що Юлько завжди дивувався – як можна мати такий білий фартушок, пораючись на кухні!

– Нічого, – сказав Юлько, цілуючи матір у щоку. – Так смачно пахне!..

Юлько скинув черевики, перевзувся у домашні капці – підлога була натерта до блиску й самому не хотілося залишати на паркеті сліди.

– Я вже готовий, мамцю. Чи можна їсти?

– Так, так, – похапливо відповідає мати, несучи з кухні тарілку, на якій аж палахкотіла рум'яна смажена картопля з яєчною.

– А серветочку, мамцю? – ласкаво попросив Юлько і усміхнувся матері.

«Гарна моя мама, – провів її поглядом Юлько, наколовши на виделку хрумтячу картоплю. – Я колись намалюю її портрет, слово честі».

– Мамцю, а кава буде?

– Звичайно, Юльчику, – мама ще раз пішла на кухню.

Чого хоче від нього Славко Беркута? Колись готовий був за Юлька у вогонь і воду скочити; не треба, не велика біда, але чого ж чіплятися? Ще коли вчилися в п'ятому класі, вони якось грали в сніжки, до пізнього вечора мокли в липкому снігу, і десь там зосталась Юлькова шапка – чи то збили суперники, чи то сам загубив, вже й гра скінчилася, а Юлько з Славком шукали шапку, і врешті Славко віддав йому свою.

– Ти бери, бери! Я ніколи не простуджуюся, сам знаєш.

¹ Бабратись (діалектне) – порпатися в чому-небудь брудному.

² Семилатний (архаїзм) – буквально: із сімома латками, тобто порваний, подертий.

І пішов Юлько додому у Славковій шапці, була вона геть мокра, одне вухо майже обірвалось, та все ж рятувала од вітру й морозу... А одного разу, – Юлько напевно знав, що так воно й було, – Беркута під час турніру програв йому партію в шахи, навмисне програв, аби Юлько став чемпіоном серед п'ятикласників. Тепер спробуй запитати – «Чого ти чіпляєшся, Беркуто?» – обов'язково почувеш: «Не чіпляюсь, а маю рацію...» Яка там рація? І в чому?

Стефко вдома

...Писати на високому підвіконні було страшенно незручно, але на столі – ще гірше: тато Вус ніяк не міг зібратися приладнати четверту ногу.

– Нехай Настка вчиться, – сказав Стефко. – Йдіть собі самі по цигарки, я не піду, бо змерз.

– Ну й діточок мені Господь послав! – зітхнув старший Вус, але став натягати плащ, бо коли Стефко казав – ні, таки то вже було «ні».

– Йди, іди, тату!.. Висунься трохи на свіже повітря – засидівся...

У цій маленькій кімнатці старший Вус широчезними, крутими плечима затуляв світло, що просякало крізь вікно, і здавалося, ось зараз як лиш крок ступить, переверне і триногий стіл, і саму кімнату. Настка при цьому виглядала ще дрібнішою, худенькою і зовсім непримітною, мов цвіркун у запічку. Батько залишив за собою відчинені навстіж двері. Стефко запитав у сестри:

– Їсти є що?

– А он, – мовила Настка з-над книги, – на столі...

Стефко взяв склянку молока і вкраяв байду¹ хліба.

– Учителька приходила, питала, де ти... Учора з третьої квартири казали, що ти в них під дверима палив щось.

Хлопець мовчав. Допікає Настка, мов жигавка², коли б не Настка отак говорила, він би не стерпів: нікого то не обходить, чи робить він уроки, чи ні, сидить сиднем удома чи десь ходить.

– Стефку, – вела своє Настка. – Не можу я тут більше.

Настка, видно, готова була розплакатися, але тільки кліпала очима; і раптом згадалася Стефкові ота птаха на мокрому листі – аж самому щось підступило до горла, і він закашлявся, мовби захлинувшись молоком.

– Я думаю, тобі також треба до інтернату. Ходімо разом, Стефку!..

Перестав жувати хліб, обмірковуючи Настині слова. Уявив раптом цю кімнату без Настки, без її тоненького голосу («Знову десь ходив, Стефцю»), подумав, що зробить-ся ще тісніше в цій кімнаті...

– Ти не будеш тут жити?

– Ніби тобі не однаково...

Настя зітхнула й знову схилилася над книжкою, а він узявся допивати молоко.

Славко вдома

– Мамо, ти не будеш сердитися?.. Ти сказала – купи масла, а я побачив книжку...

Славко повернувся з магазину. Налив собі й матері чаю, зіпер книжку на хлібницю. Читав: «Ще в шкільні роки обриси Африки завжди нагадували мені знак запитання». Цілий світ Славкові здається знаком запитання...

– Послухай, мамо: «На гладко відполірованих льодовиками скелях я бачив зображення носорогів і слонів, висічені первісними художниками».

¹ Байда (діалектне) – окраєць, скибка (хліба).

² Жигавка (діалектне) – запальничка.

– «Останні таємниці старої Африки»? Коли закінчиш, даси мені, Славку...
Бачила його замислене, майже зовсім ще дитяче обличчя. Син.

Театральна вистава

Театр увесь блакитний і урочистий – від розпису стелі і стін до оббивки крісел. Музи, легкі, як балерини, мчать кудись у вічному леті з вінками в рожевих руках.

За важкими складками завіси ховається щось надзвичайне і гарне, сьомий «Б» на гальорці нетерпеливиться й хвилюється, чекаючи дива. На сцені повинна з'явитися Лілі – вона запросила клас на прем'єру «Лускунчика», де має роль Маші-маленької... Спершу ніхто не впізнавав Лілі. Та коли сьомий «Б» врешті зрозумів, що оте диво на сцені – таки справді їхня Лілі, на гальорці зчинився галас, як у класі під час перерви. Тупотіли ногами й кричали:

– Лі-лі! Лі-лі!

А потім увесь зал – серйозні дяді й тітонки у вечірніх сукнях, молоді дівчата з пишними зачісками й старі дідусі у старомодних костюмах, і оркестранти із скрипками в руках, і навіть диригент – усі аплодували Лілі. Вона вклонялась і дивилася вгору, і навіть помахала рукою своїм друзям, – у цю мить була схожа знову на себе, звичайну, буденну, не завжди слухняну, але завжди веселу дівчинку; сьомий «Б» відчув, що успіх Лілі належить кожному з них і усім разом, бо хіба не в сьомому «Б» була Лілі Теслюк?

Юлько стояв трохи осторонь. Однак мав для неї сюрприз – маленька бурштинова балерина, уся така поривчаста й легка, як сама Лілі, лежала в Юльковій кишені, старанно й надійно запакована. Балерину Юлько хотів подарувати дівчинці після вистави і тепер весь час торкався подарунка рукою: часом не загубив?

– Ох, діти, – зітхнула Лілі. – А... послухайте... де Беркута? Він що – не прийшов?..

– Просив, щоб ми тобі не казали, що він прийде перед самим кінцем вистави.

– Авжеж, хотів? Хіба спортсмени цікавляться балетом? – скривився Юлько. – Дуже йому потрібен балет!

– Навіщо ти так, Юлько? – запитала Лілі. – Ти ж неправду кажеш.

І до Лілі знову повернувся незвичний смуток – так буває завжди, коли сумніваєшся у чомусь. І знову захотілося на сцену, де її підтримувала музика.

Діалог із текстом

- 1 На основі змісту розділу «Двоє дітей і місто» доведіть, що Юлько Вашук закохався в Лілі.
- 2 Якою постає дівчинка в очах закоханого підлітка, коли миє вікна у своїй квартирі?
- 3 Чи любить Юлько Львів? На основі чого ви зробили свій висновок? Чи багата фантазія в підлітка? Як це виявилось?
- 4 Чому Славка дуже вразили слова Юлька: «Чого чіпляєшся до мене, Беркута?»
- 5 Детально розкажіть про поїздку до Блакитних печер. Як уже на початку екскурсії розкрилися характери окремих персонажів повісті? Кого з них ви почали поважати більше, а хто у ваших очах чимало втратив? Чому?
- 6 Що сталося з екіпажем літака Беркутиного батька? Як відреагували на біду Славко та його мати? Що вони пережили в ту ніч і наступного дня?
- 7 Чому Славко не стримав сліз, коли, нарешті, побачив батька? Чи можна його зрозуміти?
- 8 Створіть словесний портрет механіка Комарина. Як ви вважаєте, чи була його вина в тому, що довелося терміново робити посадку, через що один із членів екіпажу загинув?
- 9 Як ви розумієте вислів «максимальне навантаження»? У прямому чи переносному значенні його вживає Славків батько?

- 10 Коли саме й чому Славко «відчув себе приналежним до світу, де ніхто не має права легко-важно, безвідповідально і нерозсудливо ставитися до життя»?
- 11 Які риси характерів проявилися в підлітків, які знайшли покалічену сороку? Чия поведінка вам особливо не сподобалася? Чому?
- 12 У яких умовах жили Стефко й Настка? Чому маленька сестричка вирішила погодитися жити в інтернаті? А як поставився до цього її брат?
- 13 На основі прочитаного доведіть, що Стефко й Настка дбають одне про одного в непростій ситуації.
- 14 Як ви думаєте, Стефко Вус і Славко Беркута бодай чимось подібні? Чи багато спільного в характерах Стефка та Юлька або в Юлька й Славка? А відмінного й навіть протилежного? Чому? Свої висновки належно аргументуйте.
- 15 Як ставився Юлько до Стефка? Гірше чи краще, ніж до Славка? Чим таке його ставлення пояснюється? Чому всі хлопці-однокласники в очах Юлька не заслуговували на похвалу й повагу? Чи можна людей оцінювати з такого погляду, як це робить Вашчук? Чому ви так вважаєте?
- 16 Як ви ставитеся до того, що замість масла Беркута купив книжку?
- 17 Славко не зміг разом з усіма однокласниками подивитися виставу, у якій одну з основних ролей грала Лілі Теслюк. Як Юлько розцінював його відсутність? Чи здогадалися ви, що й Славко Беркута закохався в талановиту дівчинку? На основі яких фактів?
- 18 Юлько прочитав Лілі дуже цікаву поезію. Як ви думаєте, про кого цей вірш і хто його написав? Чому хлопець не розповів про це обраниці свого серця?
- 19 З якої дріб'язкової причини Юлько розчарувався в дівчинці?
- 20 Лілі нагадує Юлькові про свій перший день у новій школі. Що саме недоброго в стосунках Вашчука і Беркути помітила ще тоді новенька школярка? Чому її запитання про стосунки хлопців, які сидять за однією партою і нібито навіть друзі, не сподобалися Юлькові?
- 21 Які висновки для себе зробила спостережлива Лілі про поведінку представників нового колективу?
- 22 У народі кажуть: «Ворог підтакує, а друг сперечається». Чи зміг би Беркута покійно схвалювати будь-яку поведінку й судження Юлька, щоб тільки не втратити друга? Аргументуйте відповідь.
- 23 Чия мати по-справжньому гордиться своїм сином і розуміє, що він уже дорослий, тому має право на свої таємниці і власне життя: Юлькова чи Славкова? Чому ви так вважаєте?
- 24 Що саме – відчайдушне намагання встигнути бодай на кінець вистави чи дорога бурштинова балерина – для Лілі могло би стати вагомим підтвердженням визнання її таланту й закоханості в неї Славка чи Юлька? Поясніть свої міркування.
- 25 З якої причини Юлько Вашчук перед усіма однокласниками, а перед Лілі – передусім, намагався принизити свого суперника? Чи можна вважати такий учинок невихованістю? А підлістю? Доведіть свою думку.
- 26 Якими словами Лілі поставила обмовника Юлька Вашчука на місце? Дайте оцінку вчинку дівчинки.
- 27 Чому Лілі раптом стало сумно: лише через відсутність Славка Беркути?
- 28 Прочитайте вголос розмову Лілі Теслюк і Юлька Вашчука і зверніть увагу, як саме у спілкуванні розкривається характер співрозмовників. Чим відрізняються погляди цих підлітків на людей і світ?
- 29 З якої причини Юлькові колись подобалося, що Беркута готовий був задля нього пожертвувати всім? Чи зловживав він таким ставленням товариша? Чому тепер він злився на Славка, коли той робив йому цілком справедливі зауваження?
- 30 Створіть словесний портрет старого Вуса. Чим цей чоловік відрізняється від батька Юлька? А від батька Славка? Чи може Вус-батько бути прикладом для своїх дітей? А який батько і для кого в повісті є взірцем і порадиником і таким залишиться назавжди?

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте світлини з балету «Лускунчик» П. Чайковського на сцені Київського театру опери і балету імені Тараса Шевченка. Чи подобається вам балет як вид мистецтва? Чому? Поясніть, що таке лібрето.
- 2 Знайдіть фото, на якому Маша-маленька спілкується з Лускунчиком. Чи такою, як ця балерина, ви уявляли Лілі Теслюк?
- 3 На основі переглянутих фото доведіть, що праця акторів балету надзвичайно тяжка й потребує багаторічних тренувань і відшліфовування професійної майстерності.

Діалоги текстів

- Розгляньте фото карстової печери з блакитним озерцем на дні. Уявіть, що саме про неї вели мову хлопчики й сюди збиралися на екскурсію. Розкажіть про враження від печери від імені одного з учасників походу.

Скажи, хто твій учень

З того самого моменту, коли він уперше побачив у спортивному залі шпажистів, хлопчик очей не зводив з високого, стрункого спортсмена.

– Сподобався бій? – запитав він, підійшовши до Славка.

– Дуже.

– То, може, хочеш стати фехтувальником?

– Хочу.

– Хм... – сказав спортсмен. – У мене група повністю укомплектована. І тренування ми давно розпочали... Однак знаєш що? Приходь. Тричі на тиждень – понеділок, середа, п'ятниця. О сьомій годині, не запізнюйся, гаразд?

Часто згадувався Славкові перший урок. Він був ніби випробуванням для хлопця, якому раптом стало трохи нудно. «Ну, все зрозуміло, шпагу треба знати, але я хочу стати на доріжку: випад, так, ще, укол – є! Оце інша річ! А латати костюм – нехай вчать у кравецькій майстерні...» І все-таки він знову прийшов... За якихось пів року тренувань про Беркуту говорили, що він найздібніший учень Андрія Степановича...

Похапцем одягав Славко тренувальний костюм. Мабуть, уперше за весь час хотів, щоб тренування скінчилося скоріше. Ех, можна було б попередити Андрія Степановича, не прийти, він би зрозумів, звичайно, але ж сьогодні вирішується питання, хто з львів'ян поїде на юнацькі змагання до Харкова... Схрестилися шпаги, тонко задзвені-

ли, і Славко усміхався радісно – не так легко завдати укол Андрієві Степановичу. Тренер ніколи не піддається заради того, щоб потішити слабшого суперника, – виграну не буде, аж поки учень, як рівний, не переможе свого вчителя.

Після вистави (Очима Славка Беркути)

Останній, вирішальний бій я тоді виграв з рахунком 4:5. Мене усі вітали, а я чим-скоріш роздягався, хотів утекти в душову¹, адже зовсім пізно. Я так поспішав, що навіть не встиг зрадіти з того, що поїду на змагання до Харкова. Андрій Степанович, мабуть, помітив, що я весь час позираю на годинник, відпустив мене. Я вже знав, що не встигну, запізнюсь, і все-таки чомусь біг, ніби від того, чи добіжу, чи ні, залежало щось дуже важливе...

З тих великих бічних дверей, звідки звичайно виходять артисти, вийшла на вулицю Лілі з мамою і батьком. І з високим хлопцем, – я його упізнав одразу. Це був Юлько. Лілі щось говорила, – я не чув, а тільки бачив, як вона розводила руками, спиналася щомиті, вони йшли й далі всі разом, і Юлько слухав, що говорила Лілі, – він схилявся трохи, щоб краще почути її слова. Може, треба було побігти за ними? Пояснити, чому я не міг прийти на виставу і запитати, як Лілі вдалася роль, і похвалитися навіть, що поїду на змагання до Харкова? Але я стояв і дивився, як вони віддаляються... Звичайно, Лілі тепер образиться. Весь клас прийшов, один Славко Беркута не з'явився, мовби йому нецікаво... Треба було наступного дня пояснити Лілі, чому я запізнився. Але як я мав це зробити? Коли б хоч Лілі сама запитала, якось би пояснив, а вона не питала. Я навіть думав: може, Лілі й не помітила, що я не дивився виставу, нащо ж тоді ні сіло ні впало вискакувати: «Вибач мені, Лілі».

Добре, що скоро поїдемо до Харкова, там ніколи буде про дурниці думати. Здається, ми літаком полетимо. Добре, якщо літаком.

Поки літак летить до Харкова

Вітер, як завжди, видирав землю з-під ніг па льотному полі. І коли Славко побачив Лілі, йому раптом здалося, що вихор може зірвати дівчинку і підняти вгору – така крихітна вона була.

– А, це ти, Беркута? Привіт! Ми з татом зібралися на літаку над містом піднятися. А ти?..

– Летимо на змагання, до Харкова! – Ну, я побіг! До побачення, Лілі!

– Щасливої дороги! – побажала дівчинка і помахала Славкові рукою, і йому знову стало прикро, що він не розповів, як поспішав тоді до театру.

Хлопці сіли в літак, мовби щодень користувалися тільки цим видом транспорту. А поки вони летять, і в них трохи паморочиться голова від уявлюваних подвигів і реальних повітряних ям, на землі відбувається безліч найрізноманітніших подій.

Стефко Вус, приміром, сидить удома. Голодний, самотній і сердитий. Настка перейшла-таки у школу-інтернат, хлопцеві сумно, усе байдуже, не хочеться навіть взуватися і йти по хліб. Тато ще вранці кудись подався – та нехай би собі йшов неворотом... Чіпляються усі до Стефка, кроку не дають ступити: отой чижик-староста намалював на Стефка карикатуру в газеті – сидить Стефко за партою, другий рік у п'ятому класі сидить, і вуса в нього довгі, аж до пояса, вирости.

– Ясно, – сказав йому Стефко. – Ходи, поговоримо?

Малий кров утирав із носа, але вчительці не скаржився.

¹ Душова – кімната для миття, приміщення з душем.

Попід вікнами засвистів Грицько Лопух, біс його і зна, яке в нього справжнє прізвисьце. Стефко не відгукнувся – нехай собі забирається куди хоче... І раптом сорока згадалася, що вони її тоді з тим хлопцем, Юльковим приятелем, віднесли до старої вчительки. Цікаво, чи загоїлося крило в неї? І взявся Стефко натягати на ноги черевики – заболочені, хтозна, чи коли й чищені.

Біля брами наткнувся на Юлька.

– Сервус¹, Стефку, як ся маєш?

– Та так, не згірше, – сказав Стефко і зиркнув на Юлькові нові черевики.

Вони блищали, як люстерко, і Юлько ступав обережно та гордовито. Він пішов праворуч, а Стефко – ліворуч, заклавши руки до кишень пальта, і на обличчі його була написана зневага до цілого світу, а до Юлькових черевиків чи не найбільша. Хоч, правду кажучи, йому хотілося мати блискучі нові черевики. Тільки така розкіш не входила до найближчих планів Стефкового татуса.

Стефко Вус вирішив піти подивитися, чи загоїлося крило в сороки. Він ступав поволі, а тим часом Юлько Ващук устиг купити газету. Він розгорнув її, переглянув заголовки. Раптом спинився, ніби спіткнувся, і сірі рядочки застрибали йому перед очима, наче їх хто смикав. Що побачив Юлько в газеті? Про це Юлько не хотів би признаватися нікому на цілому світі, коли б міг – зібрав би всі газети в місті, щоб ніхто не прочитав того, що прочитав він.

Написав Юльків тато невеличку книжку про Львів. Юлько читав ту книжку, і пишався нею, і любив її, а в тій книжці – говорилося у газеті – було безліч думок, яких тато не сам дійшов. Скористався чужим, як злодій користується чужим годинником чи чужими грішми, списав думки і факти зі старих журналів, що виходили колись у Львові. А хтось інший упіймав тата на крадіжці і розповів про те цілому місту, цілому світові, перелічив прізвиська людей, думками яких скористався тато, і говорив про це холодним, злим тоном. Нікого не хотів бачити тої миті Юлько Ващук і боявся, аби хто його не помітив, аби не кинув зневажливо: «Ага, це він, син того Ващука...». І не хотів Юлько Ващук зватися Юльком Ващуком...

...Літак із учасниками змагання приземлився на бетонованій доріжці в Харкові. Попереду чекали спортивні бої з дуже серйозними суперниками, але львівські хлопці намагалися поводитися так, ніби вже виграли всі бої і везли додому кубок...

Кукулику мій гарний...

Сорока блиснула хитрим оком, широко розкрила дзьоба: «Кк-ха!» – і, перелетівши через усю кімнату, сіла Стефкові па плече. І це зламало Стефкову їжакуватість.

– Впізнала? – здивувався і засміявся, своїм звичаєм показавши усі гарні, великі зуби.

Надія Григорівна – дрібненька, ніби якась кругла, тепла, з малими, як у дитини, руками і добрим, тремтливим голосом.

– Мабуть, упізнала, – погодилася вона з Стефком. – Вона до лихого не піде, тільки стане отак при нозі, дзьоба розкриє, крила розчепирить і все кхакає.

...А потім його запросили до гарячого борщу. Стефко спершу відмовлявся, а коли смачний дух заповнив кімнату і червоний борщ забілили сметаною, хлопець раптом відчув, що йому аж слина підступає і в животі болить – так їсти хочеться, і не втримався, таки сів до столу. Надія Григорівна розповідала про сороку, Стефко їв і сміявся, бо дуже кумедною виявилася знайдена в парку птаха!..

¹ Сервус (німецьке) – салют, привіт.

– А в мене кіт Бурко є. Чорний, як заслінка від печі. Він весною у мандри йде, а коли вже студінь починається, то вертає. Пошкребе лапою двері, мовби ніколи ніде й не блукав, – і до своєї миски...

Стара вчителька запитала, звідки хлопець знає про заслінку від печі. І тоді Стефко розповів про бабу Олену, про холодний потік і співучу липу.

Надія Григорівна не була схожа на бабу Олену, тільки голос мала такий же тремтливий.

– «А мене баба кукуликом кликала», – хотів похвалитися Стефко, але стулив губи, соромився таке говорити.

Кавка знову глянула на хлопця круглим оком – зацікавилася рухом у кімнаті, бо сама вже була втихомирилася, не літала туди-сюди, не смикала Стефка за чубок, не дзьобала його черевиків. Шкода було йти з теплої хати. Одягаючись, засував руки в рукава.

– Я ще до вас прийду. На сороку подивитися.

Ніби не питав, а просто так собі сказав, знаючи, що йому не відмовлять, і таки вгадав, бо Надія Григорівна ще більше ніби потепліла. Погладила Стефка по шорсткій голові, подумала, що треба б йому голову як слід вимити, сказала:

– Буду дуже рада. Коли хочеш – заходь. Чуєш?

«Баба мене кукуликом кликала».

Чому ти так зробив, тату?

Місто Юлько ніяк не міг відділити од батька: батько відкрив йому місто. Навіщо ти так зробив, тату?.. Завтра всі знатимуть. Завтра всі говоритимуть: «Он Юлько Ващук, це його батько...». «Не ходи, Юльчику, в двір, не бався з тими хлопчачами, ти інший, сину, вони не з твого кола...» Юлько бачив себе у колі – мовби відділений од решти, розумніший, кращий, здібний. «Он Юлько Ващук – то його тато!» Добре б завтра прокинутися раптом кимось іншим – не Юльком Ващуком, ні, ким завгодно, аби не Ващуком... Чому ж він має відповідати – завтра і ще потім не раз, напевно: «Це твій батько, так?» Чому він мусить – за тата? То хтось інший. Не мій тато. Він ніколи ніякої книги не писав. Та кажу ж вам, не він. І взагалі, що вас те обходить? Мій тато – не мій; Ващук я – не Ващук? Дайте мені спокій...

А вдома? Як удома? Мама:

– Якась прикрість, Юльчику?

– Ні, мамцю, нічого. (Ніби ти, мамо, не знаєш сама, що трапилося!)

– То гарно, Юльчику, може, хочеш вечеряти?

Тато: «Ходи, я покажу тобі диво...» (Невже ти не розумієш, що дива не буде? Що тролейбусні дроти тепер не виглядатимуть золотими?..) Зрештою, може, це й не так важко: удавати. Всі троє удаватимуть, ніби нічого не трапилося. Чому ж ти так зробив, тату? Ти тоді не думав, що я існую на світі?..

Дискусія за партою

– Привіт чемпіону!

– Кубок твій?

Сьомий «Б» вірив у спортивну зірку Славка Беркути, але клас чекало розчарування – кубка не було. Команда виступила добре. Львівські шпажисти зайняли друге місце, і в командних Беркута не програв жодного бою. Зате в особистих змаганнях завоював тільки четверте місце.

– Давай проаналізуємо, – сказав Андрій Степанович. – Тобі раптом здалося, ніби успіх забезпечений навіть без боротьби, ти розм'як і розслабився – твою слабкість миттю відчули.

Так, правильно все запримітив Андрій Степанович. Бої з найсильнішими спортсменами виграв блискуче, а тим, хто був десь у кінці і навіть не сподівався виграшу, – та ще й у Беркуті! – тим Славко ганебно програв. Він собі подумав: «Ну, що з ними битися? Не бій, а так, розминка». Та коли раптом отямився, було вже пізно. Скис – і програв ще двічі! Найприкріше було, що перший день змагань пройшов чудово. Фотокореспондент схопив на плівку цікавий момент бою, і хлопець, сам себе не впізнаючи, розглядав оту фотографію в газеті.

Хороший то день був. Ходили по місту, їли морозиво, купили торт – справжній палац із солодкого крему. «Палац» купили на честь Славкового дня народження. Повідомляючи про результати першого дня, так і сказали: «Одному з учасників змагань, Ярославу Беркуті, сьогодні сповнилося чотирнадцять років, і свій день народження він добре відсвяткував, вигравши усі бої». Найголовніший, звичайно, був подарунок Андрія Степановича. Він дав Славкові чудову шпагу, новеньку шпагу з дзвінким, як струна, клинком і блискучою гардою¹. Лежала в долоні зручно, мов прикипала, і шпага здавалася продовженням руки, напрочуд необхідним продовженням руки.

– Ну, Беркута, з такою шпагою не виграти першість – просто ганьба! – не приховуючи заздрості, казали хлопці.

Показати в класі газету з фотографією? Ні, нема жодного сенсу. Фотографія тепер була скоріше докором, аніж радістю. І зовсім уже неприємно було чути насмішкуватий голос Юлька:

– Ай-ай-ай, а ми тут приготували урочисті промови на привітання олімпійця.

– Ти повторюй ту промову щовечора, може, для іншого випадку згодиться!..

Шпагу, подаровану Андрієм Степановичем, Славко заховав і вирішив не брати до рук доти, доки сам не відчує, що має на це право.

– Про науку не забувай, – сказала мама. – Ти завжди з крайності в крайність впадаєш, не можеш рівно.

– Я ж не паровоз, щоб рівно, як по рейках. Я людина, – глибокодумно зауважив Славко.

– От я скажу тренерові, що спорт на тебе погано впливає.

Малював Славко материки, а поруч сидів Юлько Ващук. Тепер би Славко не списав у нього відповіді. Коли б у задачі було два розв'язання, зовсім не те вибрав би, котрим скористався Юлько. Та чомусь не зміг би признатися відверто Юлькові, що не може прийняти його таким, як він є. Чому ж ти не кажеш нічого вголос, Славко Беркута? Ти так бажав сидіти з Юльком, що, – аж сором згадати, – заплакав, бо вчителька сказала, що за однією партою вам ніяк не можна: Юлько високий, а ти Котигорошком був тоді, Славку... Учора він здавався другом. Як же це виглядатиме, коли сьогодні ти скажеш раптом, що тобі чимось не до вподоби Юлько Ващук? Хіба те, що Юлько сміється, штовхаючи ногою сороку з перебитим крилом, може бути причиною нехоті до нього? Розберись у своїх симпатіях, Беркута. Може, це також визначить міру максимального навантаження? Цікаво, а яке максимальне навантаження може витримати Ващук?

– Я не машина. І взагалі, не маю наміру вступати з тобою в дискусії на уроці.

– Дискусії! Ну, чому б тобі не сказати – суперечки?

¹ Гарда – руків'я.

- Скажи чесно, чого ти від мене хочеш? Ти, може...
Варвара Трохимівна, учителька математики, постукала олівцем по столу:
– Беркута! Вашук! Втретє прошу припинити розмову, а ви ніби й не чуєте.

Битися з беззбройним (Розповідав Славко Беркута)

Спочатку я вирішив, що мені привиділося: на порозі залу стояли Юлько і Лілі. Я підійшов до них:

- Подивитися хочете?
– Так, – сказала Лілі. – Ти ще не збираєшся додому?

Я вернувся на доріжку. І раптом відчув, що страшенно хвилююся. Чому вони прийшли? Просто так чи не просто так? Червона лампочка підморгнула – є укол! Я навіть не помітив, як це трапилось. Видно, працювати можна механічно. Як читати вірша напам'ять, не думаючи, що означають окремі слова. Краще не поглядати в той бік, де вони сидять, бо можна й не спостерегти небезпеки, у фехтуванні все відбувається блискавично. Коли бій закінчили, я підійшов до них знову. Маску вже не скидав – лоб мокрий, не хотілось, аби Юлько бачив, як я втомився.

– Лілі мене сюди привела, – сказав Юлько, ніби вгадав мої думки. – Не лихопом-на¹, забула, що ти не прийшов на прем'єру.

Добре, що за маскою нічого не видно.

– Я не міг.

– А я думав, що спортсмени не ходять до театру.

– Слово честі, не міг, це було дуже відповідальне змагання.

– Міг би й не їхати, – сказав Юлько, – все одно кубка не привіз.

– Не треба, хлопчики, – попросила Лілі, вона поглядала якось ніби злякано.

– Ну гаразд, треба працювати.

– Працювати? Ніколи б не подумав, що розмахувати в'язальними спицями зветься роботою!

– Чого ти такий, Юльку? – сказала Лілі.

– По-моєму, робота – головою думати, а тут вистачить пари довгих ніг.

– Хотів би я побачити, чи вистачить тобі.

– Спробуймо! Я доведу тобі. За один вечір я...

Хлопці поскидали маски, з'юрилися навколо нас. А Юлько справді досить швидко затямив перші рухи і зробив непоганий випад, я навіть здивувався.

– Бачиш! – засміявся він.

Я не думав тоді, не розмірковував, що битися з Юльком – просто нечесно, все одно, що з беззбройним, він же ніколи шпаги не тримав досі, я мусив йому довести, що сильніший за нього і маю в чомусь рацію.

Мій клинок не витримав удару, розламався навпіл, я не встиг нічого зробити, – мабуть, так шофер не встигає часом загальмувати, – і мій поламаний клинок наштовхнувся на Юлькове незахищене стегно. Все, що відбувалося далі, я пригадую мов крізь сон. Пляма крові на Юлькових штанах. Лікар, мовчанка хлопців, злякане обличчя Лілі... Та одну фразу я почув зовсім виразно:

– Розпустив ти їх, Андрію Степановичу. А тепер маєш кашу.

Я кинувся геть із залу. У коридор вийшов Андрій Степанович.

– Ви... ви мене тепер відрахуєте?

¹ Лихопомна (діалектне) – злопам'ятна.

– Навіщо ти вчинив це побоїще?

Краще б він звелів мені віддати шпагу і ніколи не приходити сюди, у цей зал! Легко говорити про максимальне навантаження, коли все добре. А тут – ледве трапилося таке, за що треба відповідати, – я заховався. Як Комарин?

Лілі не хоче удавати

– Обурливо! Кого виховує наша школа? Ось до чого призводить культ¹ фізичної сили!

Юлько лежав у ліжку. Стегно йому охайно перев'язали. Рана виявилась не така вже й серйозна. Якщо правду казати – рани не було, а тільки глибока подряпина. Батько збуджено ходив по кімнаті.

– Збори, догана – аж до виключення зі школи! Як ти міг приятелювати з хуліганом?

Юлько заплющив очі. Коли слухаєш самі слова, то можна повірити, а коли дивитися на батька, то раптом починають з'являтися думки: «А тато справді такий обурений чи удає?»

– Не хуліган він, тату! І нікуди ти не йди. Ти нічого не знаєш і не розумієш.

– Он як... Ну, гаразд, гаразд.

– Може, він вип'є чашку гарячого бульйону? – тихо запитала мама.

А ти теж удаєш, мамо? Хоч би ти не удавала, мамцю, гарна моя мамо, я твій портет намалюю, колись намалюю. А може, не намалюю. Не вмітиму...

Наступного дня після уроків прийшли дівчата й хлопці з сьомого «Б».

– Болить? – запитала Лілі, і Юлькові раптом захотілося стати щонайменше героєм, пораненим у важкій кровопролитній битві.

– Бачиш, Юльку, от... Я так думаю... Ти сам винен. Якби ти не почав, усього цього не трапилося б...

Ага, то ти не хочеш удавати, Лілі? Ти не хочеш удавати, Лілі?

Два по два – чотири

(З точки зору Славка Беркути)

Ні, я не навмисне це зробив, і однак мені здається, що навмисне. Юльків тато ходив до Андрія Степановича і до школи приходив, викликали моїх батьків, було всього – і Антон Дмитрович зі мною говорив, і директор, і тато. Врешті погодилися, що трапився прикрий випадок, ніхто й не припускав, аби Славко Беркута міг навмисне поранити свого друга. Лиш я один знаю, що це не зовсім випадково, власне, я справді не навмисне поранив Юлька, але ж таки хотів, щоб він відчув, зрозумів, побачив – не все йде в руки, що тільки хочеш, не все так легко й просто. Юлько вже в школі. Сидить поряд. Мовчить. Жодного слова не говорить, як закрижанів. Три дні мовчить. Та й навіщо говорити – він усе сказав тоді, коли я до нього приходив додому.

...Мама купила мандарини:

– Ти повинен піти. Що? Як тобі не соромно! То ти йдеш, сину?

– Ну добре, піду... Але без мандаринів!

Нічого не сказала мені Юлькова мама. І Юлько спершу нічого не казав. Тільки отак своїм звичаєм губи скривив. Я також мовчав. Мама радила вибачення просити. А як? Я думав: «Погано, коли це через мене такий став Юлько, через оту дурну подряпину. Я ж його справді не хотів калічити».

– Беркуто, навіщо прийшов? – запитав Юлько. – Розумієш, ти мені заздриш...

¹ Культ – надмірне шанування, обожнювання чогось або когось.

– Не вигадуй Юльку, чого б я мав заздрити?
– У тебе все добре, все просто, ти думаєш – два по два – чотири, і ніяких сумнівів, хіба ж неправду я кажу?

Багато чого говорив Юлько. Про те, що всі довкола – звичайні, а йому, Юлькові, хочеться тільки незвичайного, бо він і є якраз та людина, якій доступне усе складне. Ми всі думаємо однаково, а він про кожну річ на світі має свою думку. І коли Юлько так говорив, я зрозумів, що хотів йому довести. Але я зовсім не заздрив, слово честі, навіть поняття не маю, як це – заздрити. Сказав Юлькові:

– Не кричи, твоя мати подумає, що ми сваримося.
– А хіба не правда: ми ж таки сваримося. Усе в тебе в порядку, ніколи ніяких неприємностей, ти завжди знаєш, що тобі робити, Славку...

Неправда, Юльку, неправда, я не знаю, що і як чинити. Я мовчав. Навіщо я прийшов до Юлька? Знав же, що не треба йти. Але мама сказала: «Ти маленький боягуз, сину». Тому й пішов.

– Завжди в тебе два по два – чотири, тобі добре, я тебе бачити не можу.
– До побачення, – мовив я. – Бувай здоровий.

Знову говорились не ті, непотрібні слова. Я хотів зрозуміти Юлька: чому він такий, може, щось трапилось у нього, щось, окрім наших суперечок і цієї подряпини на стегні? Долілиць лежав Юлько, заховавши обличчя в подушку, коли я виходив, а тепер він сидить поруч і мовчить; і мені сумно й недобре стає, ніби я програв кілька боїв підряд.

Діалог із текстом

- 1 Чому Славкові дуже хотілося бути схожим на свого тренера? Опишіть першу зустріч і їхнє знайомство. Що саме Славкові подобалося на перших тренуваннях, а що він вважав даремним марнуванням часу? Чи поділяєте ви його думку?
- 2 Які слова запали Беркуті в душу? Чи погоджуєтеся ви, що вчитель і учні, тренер і його підопічні – нерозривне ціле? Чому на плечах старших лежить відповідальність за молодших?
- 3 З якої причини Славко запізнився в театр, незважаючи на те, що хлопець щодуху поспішав? Чи визнала б Лілі таку причину серйозною?
- 4 Які почуття охопили Беркуту, коли він зрозумів, що квапився марно? Що б ви зробили на місці Славка: те саме, що й Беркута? Підійшли б до Лілі, привітали з успіхом і пояснили свою відсутність?
- 5 Чому Беркута не пояснив Лілі причину своєї відсутності в театрі навіть наступного дня?
- 6 Якою поставала Лілі Теслюк в уяві закоханого в неї Славка Беркути?
- 7 Як ви розцінюєте зустріч Лілі з Беркутою на аеродромі? Чому Славко вкотре не зізнався, що насправді дуже квапився, щоб привітати її після театральної вистави, але добіг до театру надто пізно?
- 8 Чим саме карикатура в шкільній стінгазеті обурила Стефка Вуса? Як він розправився з карикатуристом? На чийому боці в такій ситуації ви: на боці «чижика» чи Стефка? Чому?
- 9 З якої причини Стефко позаздрив Юлькові? Яка річ для Вуса-молодшого уявилася недосяжною розкішшю?
- 10 Чому Стефко Вус вирішив провідати сороку? Чи сподобалася хлопчикові Надія Григорівна й про що вони розмовляли зі старенькою вчителькою?
- 11 Чим старенька вчителька нагадувала Стефкові його покійну бабусю? Що він хотів, але так і не зміг сказати Надії Григорівні?

- 12 Що найбільше муляло Славкові після спортивної невдачі?
- 13 Яку клятву дав собі Беркута? Про що це рішення свідчило?
- 14 Чому однокласники не дорікали Беркуті поразкою, а висміював його тільки Юлько?
- 15 Як ви розцінюєте бій на шпагах між Вашуком і Беркутою? Хто спровокував поєдинок, а кому довелося відповідати за нерівний двобій?
- 16 Із якої причини Славкова мама наполягала на тому, щоб син відвідав пораненого однокласника? Чи порозумілися Юлько і Славко? Чому?
- 17 Яка замітка в газеті вибила Юлькові землю з-під ніг? Чому? Чи знаєте ви, що таке плагіат? Знайдіть значення цього слова в тлумачному словнику або словнику іншомовних слів.
- 18 Чому ситуацію з плагіатом у повісті подано так, ніби ніхто з однокласників не дорікає Юлькові вчинком його батька? Більше того, читачам здається, наче ніхто зі школярів чи їхніх батьків не читав тієї газети, у якій плагіатора було розвінчано і поганьблено. А що зробили б ви, якби прочитали в пресі подібне про близького родича свого однокласника?
- 19 Чому напередодні змагань у Харкові тренер запропонував Славкові схрестити шпаги особисто з ним? Чи був цей бій для Беркути важким? Прочитайте вголос відповідний уривок.
- 20 Що ви дізналися про Грицька Лопуха? Як ви думаєте, Лопух – прізвище чи прізвисько? Якщо прізвисько, то на якій рисі підлітка наголошено?
- 21 З якої причини Славко Беркута повернувся зі змагань не лише без кубка, а й навіть без значка? Чи розумів і визнавав причину своєї поразки? Про що це свідчить?
- 22 Як ви можете пояснити слова Славка Беркути: «Я ж не паровоз, щоб рівно, як по рейках. Я людина»?
- 23 Чому саме Славко запитав Юлька про його максимальне навантаження? Що хотів почути від колишнього товариша й що почув насправді?
- 24 Чому Славко Беркута втік після поєдинку з Вашуком у коридор, а згодом узагалі залишив тренування? Чи правильним було його рішення?
- 25 Як поставилися Юлькові батьки до поєдинку на шпагах і поранення сина? Чому Юлько вже не вірив показному обуренню рідного батька? А словам матері? Які висновки зробив для себе?
- 26 З якої причини Вашук-молодший вважав, що в житті Беркути все просто, а в нього – складно, бо Юлько – інший і кращий за усіх? Надуманою чи реальною була причина? Доведіть це.
- 27 Як ви розцінюєте життєву позицію Лілі Теслюк, яка сказала Юлькові правду в вічі? Прочитайте відповідний уривок вголос. Чому письменниця наголошує, що «Лілі не хоче удавати»?
- 28 Стефко Вус не любить свого тата, Славко Беркута гордиться своїм батьком. А як ставиться до батька Юлько Вашук на початку твору й після звинувачення в літературній крадіжці? Прочитайте уривок повісті від слів «Навіщо ти так зробив, тату?...» до кінця абзацу. Чи правильну позицію обрав Юлько? Чому? Чи зміг би так само думати Славко Беркута або Стефко Вус, якби їм довелося щось подібне пережити й робити вибір між рідною людиною і думкою свого оточення?
- 29 Чому вся сім'я Вашука вдає, ніби нічого не сталося? А як, на вашу думку, мали б найрідніші люди реагувати на подібну ганьбу?
- 30 Як ви вважаєте, Юлько прагне знайти істину й жити за законами совісті чи лише вдає носія правди?
- 31 Блискучі Юлькові черевики в сцені зустрічі Вашука і Вуса – це художня деталь, що відіграє важливу роль. Доведіть це, користуючись «Літературознавчим словником», поданим у розширеному варіанті підручника під QR-кодом, і текстом повісті.

- Розгляньте картину української художниці Ольги Кваші «Осінь в моєму місті». Як ви думаєте, Львів на цьому полотні змальований із любов'ю і благоговінням чи тільки точно відтворено міську панораму на задньому плані картини і осінню пору – на передньому? Чому ви зробили саме такий висновок? Чи такі ж почуття до Львова леліють у своїх серцях герої повісті Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркута»? Хто саме? Доведіть свій висновок цитатами з тексту.

▲ Ольга Кваша. Осінь в моєму місті (2011)

Тоді була п'ятниця

Суд? Будуть судити Славка Беркуту? Десятикласники? І двоє з восьмого? А сьомий «Б» відмовився? Інші дивувалися: «Беркута хороший хлопець, що він міг зробити? За що його судитимуть?» Ще інші випитували: «А хто такий Славко Беркута?» Можна було гукнути з відчаю:

– Ну, так, це я, я, я – Славко Беркута!

Розміри Славкової провини зростали від перерви до перерви.

– Що він зробив?

– Кажуть, поранив шпагою товариша, Юлька Ващука.

– А потім напився з якоюсь компанією, гуляв по місту і бешкетував.

Коли прийшов цей лист, Беркуту викликали до директора. Директор весь час повторював:

– Негідник! Честь школи тобі не дорога, можеш забиратися геть!

Потім директор трохи заспокоївся, викликав Варвару Трохимівну і звелів прочитати листа в класі: «Учень вашої школи Ярослав Беркута був затриманий членом народної дружини о 21 годині 23 листопада цього року. Він пиячив у під'їзді з кількома іншими підлітками...». Вдруге Славко зовсім байдуже слухав того листа. 23 листопада? То була п'ятниця. Звичайно у п'ятницю о дев'ятій закінчується тренування. Але Славко тоді вже перестав ходити на тренування. З того самого дня, як трапилася та історія з Юльком Ващуком. Так-так, тоді була п'ятниця, і він удав, ніби йде на тренування, і ніхто на світі не міг би підтвердити, що він того вечора не пив якогось вина у темному підворітті з якимись вуличними хлопцями. Він і сам не міг би нічого довести.

А сьомий «Б» збунтувався. Першою почала Лілі, а потім усі сперечалися, кричали і обурювалися. Насправді ж Беркута до бунту не спричинився, а з останнього уроку взагалі пішов.

Силкувався згадати, що він усе-таки робив тієї п'ятниці? Тинявся парком?.. Їздив тролейбусом з одного кінця міста в другий, а потім знову назад? Але ж ні, здається, того вечора він зустрівся врешті з Андрієм Степановичем, майже біля самої своєї брами зустрівся, і зразу шпигонула думка: «А коли б мама чи тато довідалися, що я не ходжу на тренування?» Хотілося повернутись – і навікача уздовж вулиці.

– Як справи, Беркуто? – запитав Андрій Степанович.

– Та так, нічого. Зима вже. Сніг випав...

– Але ти розумієш – я не це мав на увазі. Чому на тренування не з'являєшся?

Хлопець глянув знишка на Андрія Степановича і побачив, що той не сердиться, навіть ніби сам трохи ніяковіє, і вперше усвідомив, що тренер не надто вже й старший від нього самого, сім-вісім років різниці, як старший брат. Збиваючись, затинаючись

і гублячи слова, почав пояснювати Андрію Степановичу – про себе, про Юлька Ващука, про той випадок у спортзалі, і як він, Славко, просто не міг прийти у зал і глянути у вічі Андрію Степановичу, і як думав, що Андрій Степанович не захоче з ним навіть розмовляти, не те що тренувати.

– Ви... ви колись казали: підступності немає місця у справжньому, великому спорті. Нечистими руками шпагу не втримаєш.

Славко несамохітно глянув на свою руку, звичайна хлоп'яча рука, широка долоня з міцними пальцями, з м'яким рухом у зап'ясті – рука, звикла уже до шпаги.

– Казав. І завжди казатиму, – погодився тренер. – Слухай, тобі, мабуть, додому час, хвилюватимуться там, правда? Мало не забув попередити, тренування починається о шостій, після нас будуть працювати рапіристи. Ми на тебе чекаємо, Беркута!

...Чи не було це тієї п'ятниці? Саме тієї!

Може, попросити Андрія Степановича: «Скажіть їм, скажіть, що не стояв я з хлопчиками у підворотті, не п'ю взагалі ніякого вина. Однак ні, не говоріть нічого. Невже вони думають, що Беркута отак зникчемо?»

Напередодні

О дванадцятій годині дня:

– Ви берете під захист хулігана?

– Хулігана? Який же Беркута хуліган? Ви ж класний керівник сьомого «Б», ви краще від інших повинні знати своїх учнів. Навіть коли б і трапилося щось подібне, то ж треба було спершу з самим хлопцем поговорити, нехай би пояснив!

– Він просто мовчить. Та коли дитина не винна, вона знаходить тисячу доказів, щоб виправдатись, а в Беркути просто нема таких доказів.

Директор, як і Варвара Трохимівна, розводив руками і дивувався:

– Ви збираєтеся стати на захист хулігана?

– Беркута не хуліган. Хіба можна чіпляти до хлопця образливе слово, навіть не спробувавши все як слід зрозуміти? Та навіть коли й трапилося те, – я не вірю, але припустимо, – то чи слід влаштовувати дитячий суд над дорослою людиною? Поставте себе на місце батьків Беркути. Вони – розумні, порядні люди. І раптом тринадцятирічний хлопчак звертається до них з такими словами: «Ви погано виховали свого сина!».

– Товариські суди практикувалися у багатьох школах, і це давало добрі наслідки...

– Дозволяти дітям чинити суд над старшими, вартими всілякої поваги людьми, – це навіть страшно. Так можна травмувати дитину. Беркута вже навіть зараз не схожий на себе. Славко Беркута ніколи так не дивився. Ви розумієте, що це значить?

– Можливо, все почалося давно, а ми не помітили, не знали, тому й змушені тепер вирішувати справу колективно.

О другій годині дня:

Втомлена немолода жінка мружила очі з короткими віями, постукувала за звичкою олівцем по столу. Робота в дитячій кімнаті міліції привчила її до уважності. Запам'ятовувала обличчя і інтонації, звертала увагу навіть на жести і одяг. Ця дівчинка, що сиділа зараз перед нею, мала дуже чорні – аж зіниць не видно – очі і світлу гривку волосся над темними бровами. Дівчинка говорила:

– Беркута не міг так. Та не міг він пити! Я розумію, може, він там стояв з ними, а потім не хотів називати їхні прізвища, може, він і справді не знав... запитайте у наших, кого завгодно з сьомого «Б» запитайте. Всі вони стоять на вулиці.

– Я хочу тобі вірити. Та коли людина відмовляється од того, що насправді було, як ти гадаєш, що це означає?

– Беркута не відмовляється, він каже: «Якщо ви мені не вірите, я не буду нікого до цього змушувати». І коли буде оцей суд, то...

– Який суд? Про що ти говориш, дівчинко? Поясни, що ти мала на увазі, коли згадала про суд, – попросила жінка.

...На вулиці до дівчинки стрімголов кинулися дівчата і хлопці з сьомого «Б».

– Що вона тобі сказала?

– Дзвонила в школу. Ця жінка обіцяла обов'язково прийти на суд.

– Вона захищатиме Славка чи навпаки?

– Звідки я знаю, що вона робитиме.

Також о другій годині дня

– Це ти несеш папірець до мене додому? Слухай, віддай мені цей папірець. Я сам передам його.

Коли б можна було так зробити, аби мама нічого не знала!

Але дівчинці зовсім дарма, бо вона мусить виконати доручення. І дівчинка ступила крок убік, щоб рушити далі, а Славко перемиг у собі бажання заступити їй дорогу, і видерти портфель, і відібрати осоружну записку, де говориться, що мама повинна прийти на суд.

О третій годині:

– Вам повістка на суд, – сказала дівчинка і подала Славковій матері конверт.

– Як, як? – перепитала Марина Антонівна. – Який суд?

Увечері, десь близько дев'ятої години:

Славко Беркута прийшов додому.

– На тебе тут чекали, сину, – Славко зрозумів, що мама знає все.

Тато довго ходив по кімнаті. Тато узяв сина за підборіддя, підвів його голову:

– Сину, що ж це? Як ти мені все поясниш, мій хлопчику?

І від лагідного батькового руху, від ласкавого «мій хлопчику» Славко раптом відчув себе сильним і здатним довести власну правоту.

– Я не пив. Я не був там, тату, я нічого такого не робив!

Тато вірив. Навіть не запитав, де Славко був того вечора, йому не треба було встановлення алібі¹, тато сказав:

– Нікуди ви не підете! Ні ти, ні мама! Я сам піду!

Він просто хотів прийняти удар на себе, врятувати Славка і пояснити усім, що його син не міг бути винен. Але син не погодився. Він навіть усміхнувся:

– Ні, я не хочу ховатися. Я не винен у тім – навіщо мені ховатися? Пам'ятаєш, ти... тоді... тоді ти казав про максимальне навантаження? Ну от, не треба замість мене йти завтра в школу, тату!

Суд

За столом, усвідомлюючи вагомість своєї місії, сиділи юні судді. Вони пройнялися повагою до себе і деякою зневагою до решти світу, якій не було надано права вирішувати чиюсь долю.

А потім викликали Славка Беркуту. Може бути, він не витримав би нервового напруження, зірвався б і крикнув щось, але в залі сиділа мама. Здалеку вона дуже була схожа на школярку, і Славко боявся чомусь за неї. А сьомий «Б»? Сьомий «Б» сидів у залі, як одна людина.

– Не здавайся, Беркута! Скажи, що ти не винен! – порадив хтось із сьомого «Б».

¹ Алібі – доказ про перебування в іншому місці на момент злочину.

Головуючий дев'ятикласник, круглолиций і рум'яний, аж надимався від серйозності. Постукав олівцем по столу.

– Прошу без реплік із залу! Ярославе Беркута, що ти можеш сказати товаришам? Прошу відповідати по суті!

– Нема мені що багато говорити – я не був у кімнаті міліції, я не бачив ніколи людини, яка писала цього листа, я не робив нічого з того, що там написано. Я даю вам слово честі. А коли мені не вірите, то... то...

Головуючий знову насупив короткі брівки і знову мовив дивними для хлопчика словами:

– Бажано було б послухати матір Ярослава Беркути про те, як виховувала його і як він дійшов...

Гнучко підвівшись із місця, встав Антон Дмитрович:

– Дозвольте спершу мені, вчителю вашому і Беркути, розповісти про те, як я виховував його... І вас також.

Головуючий розгубився.

– Діти, – сказав Антон Дмитрович, – ви знаєте Славка Беркуту?

Ніби розбуджений від злого сну звичними буденними словами, зал озвався сотнею голосів:

– Знаємо!

– Який він?

– Хороший! – ствердив сьомий «Б».

– Можна йому вірити?

– Можна!

А потім біля дверей зчинився ще дужчий гомін, хтось сказав: «Пропустіть, пропустіть!» – і повз ряди школярів пройшла до столу, де сиділи вчителі, немолода втомлена жінка. Вона тихо вибачилася, що запізнилась сіла і поглянула в зал. Потім подивилася на Славка, про щось запитала, їй відповіли. Жінка раптом аж злякалась, відсахнулась і знову щось сказала. Зал мовчки стежив за незрозумілою пантомімою¹.

– Вибачте, – непевним голосом втрутилася втомлена жінка. – Трапилася велика, страшна прикрість – ви... власне, ми, бо й моя вина в тім – ми даремно образили цього хлопця, Славка Беркуту. Він справді не був у нас ні того, ні іншого вечора. Ми з ним ніколи не зустрічалися.

Сьомий «Б» кричав, як сто тисяч хлопчаків на стадіоні. І тільки Юлько Ващук не кричав. Юлько Ващук нахилився, щоб зашнурувати черевики.

Як усе було насправді

А тепер ми майже дійшли до того місця, з якого почали розповідь. Пригадуєте? Вечір, лапятий сніг...

На порозі з'явився Юлько Ващук. Він ніколи не зазірав до Стефка і тепер здивовано розглядався по кімнаті.

– О, якого гостя маю нині! Чого вам треба, вельможний пане?

– Справді, хочу попросити щось. Ти ж, мабуть, у таких справах бистрий. Треба одному типові... вуха нам'яти. Добре, щоб вік пам'ятав.

Був Юлько якийсь ніби затятий, сам не свій, ніби вдавав когось іншого. Не того мамія пещеного бачив Стефко перед собою і не того пишака², що міг виставити перед Стефків ніс нового черевика і вдарити під крило сороку, – якийсь дивний був Юлько.

¹ Пантоміма – вид театрального мистецтва, який ґрунтується на безсловесній пластиці тіла й жестів.

² Пишак (діалектне) – пан, вельможа, гарно вдягнений нахаба.

– Він мене скалічив. І взагалі...

– Ага, то це свята помста? Коли сам не годен за свою кривду відплатити, то йди до Лопуха. Чув про Лопуха? Той кому хоч вуха пообриває. Маєш адресу...

– Можна сказати, що ти мене прислав?

– Та кажи, мені що? А кого ти бити збираєшся? Бо Лопух має таку руку, що той усе життя потім на аптеку працюватиме.

– Шкода стало?

– Нікого мені не шкода! Робить собі що хоче, про мене, то й зовсім зникніть...

Юлько повернувся, щоб вийти, і на самому порозі наштотхнувся на Вуса-тата.

– Вибачте, – сказав Юлько, схиляючись за порогом.

– То ти вже тепер і таких колег маєш? – сказав, ніби кепкуючи, старший Вус.

І раптом Стефко зірвався, схопив шапку:

– Давайте гроші, куплю вже того хліба!

Щодоуху біг Стефко до Лопухового дому, поминувши хлібну крамницю. Лопуха не було вдома.

– Щойно вийшов. Крок у крок перед тобою, – сказала Лопухова мати. – В хаті не втримаєш, на мою голову тая біда...

Додому вернувся без хліба. Батько лаявся, та Стефко і його не слухав.

Троє хлопчаків вийшли з гастроному – їм було дарма, що сніг лапатий і пухнастий. Юлько намагався триматися якнайдалі від Лопуха та його приятеля.

Лопух зрозумів. Він порадив Юлькові: нехай не відстає, не розглядається довкола, удаючи, ніби він сам собі йде. Однаково ясно, що вони відтепер одною ниткою в'язані, і нікуди від цього не дінешся. Зайшли в браму. Пляшка вина, булка і оселедець – Лопух хотів підкріпитися, перш ніж рушати на ту вулицю, котрою Славко Беркута мав повертатися додому з тренування. Все було обдумане й виглядало дуже просто і легко...

Жінка-міліціонер запитала в Юлька прізвище. І він раптом, бгаючи спітнілими долонями шапку, назвався Славком Беркутою. А в шкільному залі втомлена жінка сказала Славкові:

– Розумію – таке забути важко, але ти повинен нам вибачити.

Коли вона так сказала і подивилася в зал, Юлько Ващук схилювся, щоб зав'язати шнурок. Зав'язував довго й старанно, аж доки не почув, що жінка відсунула стілець і сіла. Тоді лиш Юлько випростався, але намагався зробитись маленьким і непомітним, ніби хотів врости у крісло.

Кінець щасливий, немов у казці

Був вечір. Синій зимовий вечір. Сьомий «Б» йде притихлим гуртом – не дбає про сніг, про гарний вечір, про льодову доріжку на тротуарі. Сьомий «Б» замислений.

Славко Беркута з матір'ю – трохи оддалік. Сьомий «Б» не відважується наблизитися, може, тому, що Славко йде з матір'ю, а може, через те, що всі розуміють – Славкові треба побути самому.

Так несподівано просто і легко усе розв'язалося. Прийшла ота жінка, і подивилась, і сказала, що той інший зовсім не він, не Славко Беркута. Усе ніби так просто, так гарно. Як у казці. Судили – вибачили – помилилися, не гнівайся – завтра задачу скажуть на дошці записати. Задача задачею, а що, коли це хтось із сьомого «Б»? Тільки б не з сьомого «Б», бо як же тоді? Як тоді? Славкові кортить озирнутись і водночас дуже важко зробити це, мовби хто притримує долонями обличчя – не озирайся, не озирайся.

– Ні, ви скажіть – ми добре зробили, що пішли до тієї жінки в міліцію! Подумати тільки, коли б Антон Дмитрович не підказав, що так треба зробити, – ні, ви тільки подумайте, як би все обернулось, чілдрен! – у тому гурті Лілі розводить долонями в білих рукавичках.

– Коли б я знала, хто це зробив, ну як він міг, як у людини язик повернувся – зробити щось паскудне і прикритись чужим іменем? Я б йому... я б йому...

– Що? – питає Юлько і раптом спиняється. – А що б ти йому зробила?

– Щось би таке зробила, аби він на все життя за падлюку самого себе мав, щоб він сам на себе не міг би ніколи подивитись.

Білі рукавички миготять Юлькові перед очима, одна, дві, десять. Дурниці, звідки десять рукавичок? Завтра та жінка увійде в клас і вкаже на нього, на Ващука.

– А коли б то був я? – ворухить важким, кам'яним язиком у роті Юлько.

– Чілдрен, він каже...

– Мовчи! – Юлько намагається ввіймати білу рукавичку. – Лілі, мовчи! Чуєш?

Нехай завтра, нехай не сьогодні. Ще не сьогодні.

– Юльку, чекай, куди ж ти, Юльку, ну, скажи, що то неправда!

– Славку, Беркуто, почекай! – десь там попереду гукає сьомий «Б», відважившись нарешті наздогнати Славка.

Біла рукавичка поволі зводиться вгору для відповіді: наздожену. Вулиця стелиться білим сувоєм полотна. Холодним і чистим. Будинки обігріті жовтим світлом, вікна – як відхилені дверцята печей. Вулиця дихає, вулиця – розтулена долоня міста, по якій можна прочитати його життя.

Діалог із текстом

- 1 Чому про Славка Беркуту несподівано заговорила вся школа?
- 2 Які злочини приписували Беркуті? Чому підліток не виправдовувався?
- 3 З якої причини сьомий «Б», у якому вчився Славко Беркута, збунтувався?
- 4 Як ви розцінюєте факт, що Славко не міг пригадати, що з ним у ту злощасну п'ятницю відбувалося, де він був і хто може засвідчити його алібі?
- 5 Улюблений учитель Антон Дмитрович категорично виступив проти товариського суду над Беркутою. Доведіть, що цей педагог мав рацію, адже подібне дійство насправді є самосудом.
- 6 Чи можна звинувачувати Стефка Вуса в тому, що він скерував Юлька Ващука до Лопуха і з цієї хвилини життя й здоров'я Славка опинилося під загрозою? Як саме намагався Стефко виправити свою помилку? Чому це йому не вдалося?
- 7 Як ви розцінюєте той факт, що в міліції Юлько Ващук видав себе за Славка Беркуту? Чи змогли б ви зробити щось подібне на шкоду своєму однокласникові?
- 8 Повість Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркути» – художній твір не тільки про шкільні роки, а й про перше кохання. Між ким воно спалахнуло? Чи варті юні закохані одне одного? Чому ви так вважаєте?
- 9 Юлько готовий провалитися крізь землю з ганьби, зректися батька, щоб люди не впізнавали в ньому сина злодія, а Славко в найкритичніші моменти не ховався від очей недоброзичливців, хотів крикнути: «Ну, так, це я, я, я – Славко Беркута! А чого вам треба? Ну, ось я! Дивіться, коли вам це так цікаво!». Про що свідчать діаметрально різні життєві позиції хлопців?
- 10 Як учительський колектив зреагував на лист із міліції, у якому Славка Беркуту звинувачували в розпиванні спиртних напоїв? Позицію яких учителів ви підтримуєте?

- 11 Чому саме розмова з тренером виявилася для Славка надзвичайно важливою? Якою людиною постав молодий тренер у цій ситуації?
- 12 Як ви розцінюєте факт, що Беркуті хотілося відібрати силою записку в дівчинки, яку прислали зі школи, щоб повідомити Славкову маму про суд, але він таки стримався?
- 13 Як відреагували Славкові батьки на те, що їхнього сина збираються судити? Чому повірили тільки йому? З якої причини батько сам зібрався на суді захищати чесне синове ім'я?
- 14 Із якої причини Славко найбільше боявся за маму, а тому вирішив з'явитися на суд сам? Про що свідчила поведінка батька Беркуті?
- 15 Що порадив семикласникам учитель географії? Чому до дитячої кімнати міліції пішла саме Лілі Теслюк?
- 16 Що під час товариського суду над Беркутою, на ваш погляд, виявилось страшним, а що – смішним? Чому?
- 17 Як ви розцінюєте слова жінки – працівника дитячої кімнати міліції: «Я думаю, ти зумієш вибачити. Розумію – таке забути важко, але ти повинен нам вибачити»? Чи змогли б ви пробачити в такій ситуації тих, хто повірив у вашу вину, якої насправді не було? З якої причини вчинили б саме так?
- 18 Чому сьомий клас довго не міг підійти до Славка Беркуті після судилища над хлопцем?
- 19 Як саме Юлько видав себе перед Лілі? Чому Теслюк не збиралася приховувати його злочину, хоча Ващук дуже просив дівчину про це?
- 20 Чи простять Славко, Лілі та їхні однокласники Юлькові його підлий вчинок? А ви особисто простили б? Поясніть свою думку.
- 21 Доведіть, що розділ «Як усе було насправді» на початку повісті – це екскурс у майбутнє героїв. Яку роль у цій повісті відіграє такий розлогий екскурс?
- 22 Як ви думаєте, для чого Ніна Бічуя використала таку художню деталь, як білі рукавички Лілі Теслюк?
- 23 Речення, які в повісті авторка бере в лапки, є внутрішнім мовленням Славка, його справжньою реакцією на чийсь судження, внутрішнім протистоянням хлопця чужій оцінці. Як ви гадаєте, для чого служить такий художній засіб у творі?
- 24 В останньому виданні повісті Ніна Бічуя визначила жанр твору «Шпага Славка Беркуті» як шкільний роман. Як ви вважаєте, письменниця мала на увазі романний жанр твору чи шкільну любов? Свою відповідь належно обґрунтуйте.
- 25 У «малих» групах обміркуйте поведінку одного з персонажів повісті Ніни Бічуї і доручіть лідерів вашої «малої» групи виступити від імені цієї дійової особи, пояснюючи свою життєву позицію в найбільш критичних епізодах твору.
- 26 Як ви вважаєте, батьки й учителі повинні допомагати дітям вашого віку розбиратися в їхніх складних життєвих ситуаціях чи старші підлітки з цим уже самі успішно дають собі раду? Як саме ця проблема висвітлена в повісті Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркуті»?
- 27 Осмисліть проблему важливості моральних чеснот у житті людини, взаєморозуміння та підтримки батьків. Як впливає оточення на людину, особливо молоду? Подискутуйте на цю тему з однокласниками.

Діалоги текстів

- 1 Спростуйте або доведіть слушність такого висновку Валентини Вздольської, сучасної української письменниці, яка також пише для дітей: «Відчуття іншої епохи, тієї, в яку писалася “Шпага Славка Беркуті”, під час читання дуже гостре. Діти й підлітки тих часів до-

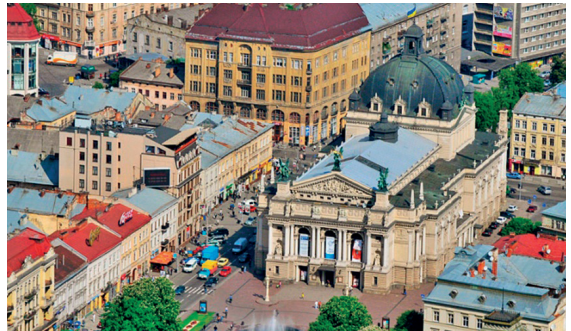
рослішали раніше, а до життя ставилися з якоюсь особливою серйозністю. Сцена шкільного суду наприкінці книжки змушує читача не тільки кривитися від несправедливості, а й відкриває можливості для численних інтерпретацій».

- 2 Як ви розумієте слова літературознавиці Наталі Сидоренко: «“Вічні” мотиви боротьби честі та безчестя, добра і зла є основою внутрішнього драматизму майже всіх творів Н. Бічуї»? Що ви вважаєте проблемами добра і зла?
- 3 «Уже сама назва повісті «Шпага Славка Беркути» асоціюється з “вічними” проблемами лицарської честі й мужності, які у ній є основними. На це вказує наскрізний символічний образ шпаги й “характерологічні” ім’я та прізвище головного героя, мотиви випробування, запозичені з лицарського роману», – зазначає Наталя Сидоренко. А що ви можете сказати про назву повісті, ім’я та прізвище головного героя цього твору?
- 4 Пригадайте з курсу зарубіжної літератури про лицарські звичаї, світогляд, турніри й даму серця на основі роману «Айвенго» Вальтера Скотта. Зробіть асоціативне груно до образу головного героя повісті «Шпага Славка Беркути».

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте ілюстрацію до твору. Як ви вважаєте, кого саме з героїв «Шпаги Славка Беркути» змалював художник? Пофантазуйте, що відбувається між підлітками. Про що вони розмовляють?
- 2 Розгляньте фото, на якому зображено Львів із висоти пташиного польоту. Зробіть словесний опис міста від імені Славка Беркути, який летить на спортивні змагання до Харкова, або Лілі Теслюк, яка з батьком летить на літаку і бачить Львів з-під хмар.

Будова літературного твору

Кожен талановитий художній твір неповторний. Його можна порівняти із красивим будинком у центрі міста, збудованим за планом відомого архітектора.

Події у творі можуть розгортатися у хронологічному порядку, але деколи на початку задіяні вже дорослі персонажі, а потім автор починає розповідати про все, що було з ними до моменту, описаного на перших сторінках, тобто художній час робить своєрідну петлю. Події у творі відбуваються в одному або кількох місцях, кількість героїв може бути різною: одні персонажі фігуруватимуть на сторінках твору від початку до кінця, інші з’являться перед читачами лише один раз. Літературознавці вважають, що кожен художній твір має кілька рівнів, які динамізують, активізують і забезпечують читацьке сприйняття: тематично-проблемний, сюжетно-фабульний і мовний.

Композиція (від латин. «складання», «розташування») – одна з найважливіших ознак художньої форми твору, сутність якої виявляється у взаємозв'язку різнорідних елементів (сюжетних та поза-сюжетних), що становлять його органічну цілісність, та їх місця у художньому тексті.

Складовими частинами композиції художнього твору є *композиційні елементи сюжету* (експозиція, зав'язка, розвиток дії, кульмінація та розв'язка) з однією чи багатьма сюжетними лініями та *позасюжетні елементи* (портрети героїв, пейзажі, екскурси в минуле або майбутнє, ліричні, філософські чи просто авторські відступи, вставні розділи). Окремою складовою є епіграфи, передмови (прологи), післямови (епілоги), які належать до зовнішньої структури тексту.

Сюжет – це художня трансформація письменником фабули (змістовного ядра, власне, того, що вдається легко й коротко переповісти), канва твору, хронологічний порядок розвитку подій. Ядром сюжету є сукупність сюжетних ліній у великому за обсягом творі (розлогій повісті, романі) чи одна сюжетна лінія в короткому (наприклад, в оповіданні, новелі). До сюжетних елементів належать: експозиція (знайомство з героями, місцем події тощо), зав'язка (початок події), розвиток дії (події, що відбуваються після зав'язки, загальний перебіг події), кульмінація (найгостріший епізод, момент, коли найбільше загострився конфлікт), розв'язка (завершення події, розв'язка конфлікту). Позасюжетні елементи всебічно доповнюють і увиразнюють сюжет, а належно скомпонована письменником будова твору тримає сюжет і позасюжетні елементи в нерозривній цілісності. При цьому композиція кожного художнього твору – унікальна, тому можна вести мову хіба що про спільні риси будови різних творів.

Повість Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркути» має оригінальну композицію. Екскурс у майбутнє на самому початку повісті створює таємничість, інтригує читача. Сюжетні лінії основних героїв, кожна з яких можна назвати частиною життєвої долі Юлька Ващука, Славка Беркути, Лілі Теслюк, Стефка Вуса, виписані цікаво, але не завжди всебічно. Сюжетні лінії другорядних персонажів – короткі й контурні (Настка, Стефкова бабуся, Надія Григорівна, Грицько Лопух), бо в них ідеться лише про один-два епізоди з життя персонажів, образи яких допомагають читачам увиразнити характери і вчинки головних героїв, змалювати їхнє оточення. Усіх дійових осіб повісті об'єднує місце їхнього проживання. Львів постає повноправним художнім образом, який згуртовує великих і маленьких містян, зачаровує архітектурною красою та історичною пам'яттю.

Діалог із текстом

- 1 Як ви розумієте поняття тематично-проблемного, сюжетно-фабульного і мовного рівнів сприйняття художнього твору?
- 2 Що ви можете сказати про особливості композиції повісті Ніни Бічуї «Шпага Славка Беркути»? А про найважливіші елементи сюжету: зав'язку, кульмінацію, розв'язку?
- 3 Випишіть із «Літературознавчого словника», поданого у розширеному варіанті підручника під QR-кодом, терміни, які ви вперше зустріли під час аналізу повісті Ніни Бічуї і значення яких не розумієте. Зверніться на уроці до вчителя щодо складних питань. У тексті повісті знайдіть приклади використання позасюжетних елементів. Підготуйте усний виступ «Сюжет і позасюжетні елементи в повісті Ніни Бічуї “Шпага Славка Беркути”».

Володимир ДРОЗД (1939–2003)

Митцем може стати лише яскрава особистість, яка не боїться визнавати правду або свої помилки, вірити в себе і сумніватися, насмілюватися і каятися, часто все починати заново. З талановитою людиною нелегко рідним, знайомим, найближчим друзям. «З янголів письменників не буває. Про що писатиме янгол, якщо душа його – наче білосніжний аркуш паперу, свята?» – запитував Володимир Дрозд. Не зможе стати письменником і той, хто не пережив особисто горя й кривди, у кого високий больовий поріг і черства душа.

Володимир Григорович народився 25 серпня 1939 року на мальовничій Чернігівщині в сім'ї колгоспників. Рідне село письменника – Петрушин – межує з Росією та Білоруссю, тому мова мешканців цього населеного пункту унікальна – змішана, «петрушинська», як пізніше називав її В. Дрозд, вважаючи, однак, земляків і себе українцями з діда-прадіда. Завдяки тонкій спостережливості й начитаності, наполегливій праці, непересічному таланту Володимир Дрозд став унікальним письменником.

Коли хлопчиків було два роки, фашистська Німеччина напала на СРСР, дуже швидко загарбавши значну частину України. Батька Володі забрали на фронт, і три роки сім'я не мала про нього жодної звістки. Мати з двома дочками й маленьким сином дуже бідували під час окупації. Старшу сестру Любу німці тричі вивозили на каторжні роботи до Німеччини, однак дівчина щоразу тікала й поверталася додому. Певна річ, що жодних приємних спогадів про той час ні в кого не залишилося. Уже зрілим письменником Володимир Дрозд писав: «Дитинство моє, якби йшлося про фільм, можна знімати лише на чорно-білу плівку». Біди та горя довелося зазнати понад міру. Здавалось би, пережиті страждання мали озлобити, але добра, милосердна до всього живого мати подавала дітям приклади людяності навіть у непростих ситуаціях. Володимир Дрозд згадував випадок, що стався після війни, коли в колгоспі працювали колишні німецькі солдати:

«Полонені всідалися на моріжку край дороги й сьорбали суп із солдатських казанків. А ми, дівтора, гасали по дорозі. Курява з-під наших ніг летіла у бік німців. І підійшла до нас мати моя, і сказала сердито: “А геть відси! Не бачите – люди їдять, а ви їм – пісок в очі!..” Мати, яка дивом убереглася від куль німецького автоматника. Мати, яка немало натерпілася у роки окупації і від холоду, і від голоду. Мати, яка, провівши за село влітку сорок першого року батька нашого, не мала од нього вісточки до осені сорок четвертого. ЛЮДИ обідають. Щось таки є у душі народу нашого від Бога. Народ наш – великий – хоч би вродженою добротою своєю».

Про рідну неньку у Володимира Дрозда залишилося багато добрих спогадів. Була вона людиною щирою і щедрою, не тримала образи ні на кого, тягнулася до

високого й прекрасного, навчала дітей дивитися на світ широко розплющеними очима, бачити в ньому насамперед те, що дає сили жити й вірити в людей.

Підручники старших сестер стали для Володі-дошкільнятка першими книжками, адже сільську бібліотеку німці знищили, школу зруйнували. У повоєнні часи нова дитяча книжка була неабиякою розкішшю. До школи Володя ходив у сусіднє село, за будь-якої погоди долав вісім кілометрів туди й назад. Підручників не вистачало, учні писали на газетах, навіть сірий обгортковий папір вважався якісним зошитом. Проте Володя вчився успішно, був найкращим учнем у класі.

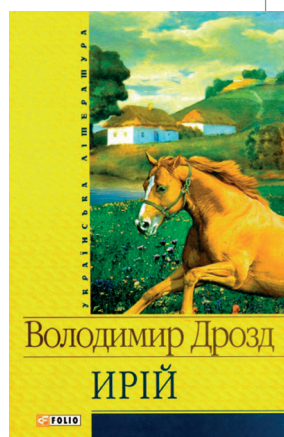
Коли хлопчикові минуло вісім років, померла мати. Батько одружився вдруге. Старші сестри повиходили заміж і жили окремо. Володимир матеріально повністю залежав від батьківської сім'ї. Треба було платити за навчання в старших класах, а хто грошей на освіту не мав і залишав навчання, мусив без вихідних і свят працювати в колгоспі. Володимир сподівався, що творчість може дати якийсь підрібок. Один із його віршів надрукували в місцевій газеті, і підліток вирішив стати письменником: «Здається, відколи пам'ятаю себе, я мріяв писати книги. Книги увійшли в моє життя природно – як повітря, вода, сонце...».

Володимир Дрозд закінчив середню школу, однак документа про це не отримав, бо не заплатив за навчання в десятому класі. Правда, на роботу до районної газети його прийняли. Ставши журналістом, юнак вирішив дібрати собі псевдонім. Один із його предків мав прізвище Семирозум. «Так прозивали матиного діда, а мого прадіда, який був добрим сільським майстром по дереву, а ще майстрував літаки... – писав В. Дрозд. – На “літакові” з полотняними крилами він спробував злетіти з клуні, перелетів через власний город і впав у вишняку. Я ще встиг записати спогади людей, які бачили цей “історичний” політ. І ось першу свою замітку про збирання кукурудзи я підписав: В. Семирозум».

Літературний дебют Володимира Дрозда відбувся в журналі «Дніпро», де в 1962 році надрукували його повість «Люблю сині зорі» і два оповідання. Уже першими публікаціями прозаїк-початківець заявив про себе як непересічний майстер слова. Водночас Володимир Дрозд здобував вищу освіту в Київському університеті імені Тараса Шевченка. Факультет журналістики він закінчив у 1968 році.

Згодом талановитого митця, який мав хворе серце і поганий зір, призвали до армії. Про цю несправедливість писала в щоденнику поетеса Ірина Жиленко, дружина: «Ще один удар! Володьку беруть до армії. Мого Володьку, в якого щонаочі болить серце, який не може зійти на третій поверх, не засапавшись, який нічого не бачить за три кроки...». Проходив військову службу В. Дрозд у Забайкаллі, куди в царські часи відправляли політичних в'язнів і де взимку стоять страшні морози. Однак молодий організм витримав усі випробування.

Творчий ужинок Володимира Дрозда – вагомий і щедрий: понад 20 книжок повістей і оповідань, чимало з яких перекладено російською, польською та іншими європейськими мовами. Читачам сподобалися його повісті «Семирозум», «Ірій», оповідання «Білий кінь Шептало», проте особливу славу письменникові принесли його останні, певною мірою автобіографічні, книжки: «Листя землі» й «Музей живого письменника, або Моя довга дорога в ринок».

▲ Обкладинка книжки
Володимира Дрозда
«Ірій» (2008)

▲ Володимир Дрозд

«Він мав яскраво виражений громадський темперамент. Був далекоглядний аж мовби не по-людськи, бо мав якісь екстра-сенсорні здібності: багато що передбачав і у дрібницях, і у значних речах... Завжди жив іще не написаним».

Ірина Жиленко

Як і Микола Вінграновський, Володимир Дрозд олюднював у своїх творах свійських тварин і диких звірів. Змальовані ним «брати наші менші» здатні не лише відчувати, як-от лось з однойменного оповідання Євгена Гуцала, а й мислити і страждати, стикаючись із людською жорстокістю. Митець тонко відчував світ, його вразлива душа реагувала на те, до чого інші залишилися байдужими. Про це В. Дрозд відверто писав: «Я схожий на героя свого давнього оповідання “Три чарівні перлини”. Він чув, як плаче зрізана трава і як квіточка попереду коси просить обминати її».

Кілька років Володимир Дрозд очолював редакцію журналу «Київ», був першим заступником голови Національної спілки письменників України. Високохудожні твори письменника належно поціновані. За роман «Листя землі» в 1992 році йому присуджено Шевченківську премію, згодом – Міжнародну премію фундації Антоновичів (США). За активну громадську діяльність уряд України нагородив Володимира Дрозда орденом Ярослава Мудрого V ступеня.

Герої творів Володимира Дрозда, яких він ставить за взірць читачам, наділені добротою, співчутливістю і навіть жалісливістю. Мати добре серце, на думку письменника, означає бути найкращим серед інших, особливим.

Помер Володимир Дрозд 23 жовтня 2003 року. Незадовго до смерті написав заповіт, у якому з доброзичливим гумором давав своїм рідним, а також поціновувачам творчості, зрозуміти, що на цьому світі довго не затримається, бо вже Бог кличе його до творчої співпраці на небесах, а тому хай виконають останню волю митця: *«Я не люблю і не хочу пишних похорон, а п'яне базікання на поминках – просто ненавиджу. Якщо я помру у лікарні, дуже прошу тіло одвезти одразу в крематорій... Те, що залишиться від тіла мого, прошу розсіяти між Халеп'ям і Витачевим, у Калиновому урочищі, де я був впродовж останніх десятиліть щасливим і духовно наповненим. Читайте книги Володимира Дрозда, смійтеся і плачте з прекрасності, недолугості і короткочасності життя земного».*

Діалог із текстом

- 1 Що ви дізналися про особливості географічного розташування рідного села Володимира Дрозда – Петрушина? Як це місцезнаходження в майбутньому вплинуло на мову творів письменника?
- 2 Якою постає перед вами мати майбутнього письменника? Який її вчинок вам запам'ятався? Чому?
- 3 Який відбиток залишили у душах людей воєнне та повоєнне лихоліття? Що ви знаєте про життєві випробування, які випали на долю маленького Володі та його сестер?
- 4 Коли в юного Володимира Дрозда з'явилося бажання стати письменником? Як саме він намагався втілити свою мрію у дійсність?

-

- Володимир Дрозд 199

«Білий кінь Шептало», зрозуміє, що йдеться не про коня, а про талановиту, з прекрасними від природи здібностями людину. Через тяжкі умови життя вона перетворилася на покірного раба, тому навіть виправдовує тих, хто має владу і знущується з неї.

Білий кінь Шептало трагічно і з власної волі повертається у те вкрай несприятливе для життя середовище, яке зробило його рабом. Звичайно, й радянські безпаспортні колгоспники не мали жодного шансу вирватися із села й позбутися своєї безплатної праці. Не могли виїхати із СРСР і ті, кого влада жорстоко переслідувала. Іншими словами, для всіх громадян країни була передбачена доля покірного коня Шептала, який, образно кажучи, повертався в клітку.

Діалог із текстом

- 1 Що нового ви довідалися про алегоричний образ? З якою метою його використовують?
- 2 Який висновок ви можете зробити про алегоричний образ білого коня Шептала?

БІЛИЙ КІНЬ ШЕПТАЛО

Оповідання
(Скорочено)

...Сутеніє; раптом
на галявині – кінь – самотній.
*Райнер Марія Рільке*¹

Босий підпасок тягнув через бригадне дворище батіг – зимно блискало дротяне охвістя. Шепталові зсудомило спину: якимось повесні він задрімав у приводі², підпасок дошкульно хльоснув, дротинки порвали шкіру, ранка, вподобана гедзями, досі не гоїлася. Хлопчик наблизився до огорожі і хвацько стрільнув батоном. Коні, гризучи й штовхаючи одне одного, сахнулись. Тією живою, наполоханою хвилею Шептала зім'яло, притисло до жердин; він гидливо підібрав губи та весь зіщулився – змалку ненавидів він табун, гурт, і в загорожі, і на пасовиську волів бути сам. Хлопчик наблизився до конюшні, зазирнув у темну ополонку дверей:

– Дядьку Степане! Казав завфермою, щоб ви до привода конячину прислали.

Шептало нашорочив вуха. З конюхом у нього особливі стосунки. Інші коні це відчувають, тому й недолюблюють Шептала. Степан ніколи не б'є його, хіба ненароком у гурті зачепить пугою³ чи про стороннє око стьобне. Ніколи не посилає на важку роботу, якщо є кого іншого послати. Бо він, Шептало, кінь особливий, кінь білий, а коли й попав у це бригадне стовпище⁴, то завдяки злому випадку, химерам долі.

Коні заспокоїлися, розбрелися по загороді. У дверях з'явився Степан. Шептало вперше пошкодував, що опинився на видноті. Він удав, що не помічає конюха, схилив голову до прив'ялої трави.

– Шептала візьмеш, – сказав конюх хлопчикові. – Тільки зачекай, напою.

Білий кінь підвів голову і жалібно глянув на Степана великими водянистими очима. Коли вже бути відвертим до кінця, то він соромився упряжі, соромився становища робочої худобини, яку вільно запрягати, поганяти, стьобати батоном кожному Степанові...

¹ Райнер Марія Рільке (1875–1926) – австрійський поет-символіст.

² Привод – пристрій, що надає руху якій-небудь машині, механізму.

³ Пуга – 1) батіг; 2) китиця на батозі.

⁴ Стівпище – тут: збіговисько.

Шептало старанно, щоб не виказати засмучення Степановим рішенням, жував скошену вранці траву. «Я на базар завтра не поїду, та й не переробився вдень, обурини¹ возив. Інші, ледь розвидніється, до міста почимчикують, дати перепочинок треба...» – міркував Шептало, і в кінських очах поволи випогоджувалось. Йому кортіло будь-що виправдати Степана. Ще коли його, молодого й гордого, вперше осіддали, ганяли по царині² до сьомого поту, хльоскали до кривавих рубців на боках і привели в загін геть вимочаленого, знесиленого, інстинкт білого коня підказав йому, що рано чи пізно люди зломлять його. Перші роки упряжного життя він побоювався, аби люди не розгадали, що він тільки прикидається покірним, і рвав голоблі³ з останніх сил. До того ж краще тягти, не очікуючи на батіг, ніж ковтати принизливе підстьобування.

Вже багато років, відколи його забрано од матері, ніхто не питав Шептала, хоче він пити чи ні, а тільки відчиняли огорожу, хльоскали батогами і гнали вузенькими провулками, де од густої куряви було так само тісно та задушно, як і од пінних, гарячих кінських боків... Води в кориті часто не вистачало; щоб не цідити крізь зуби іржаву каламуть, Шептало й собі змушений був штовхатись і лізти наперед, у тісняву, ніби звичайний кінь.

З сумовитою зверхністю спостерігав Шептало, як Степанів батіг розганяв у різні боки молодих кобилок; у цих вороних⁴, сивих, гнідих⁵, перістих⁶ так мало розуму, що просто дивуєшся. Скільки потрібно було днів тихої, непомітної боротьби, поки Степан змирився, що Шептало бреде на водопій трохи збоку, трохи позаду, ніби він зовсім не бригадний, а сам по собі! Ні, він не бунтував, не ліз під батіг, а тільки відставав щодня на пів голови, на пів кроку і озирався на конюха, вкладаючи в той погляд увесь розум білого коня: мовляв, ти ж знаєш, я не підведу, я інакший, ніж вони, нас із тобою таких тільки двоє...

В глибині банькатих Шепталових очей – рожеве тремтіння, наче без підків ступає по кризі. Зате скільки незалежності в крутім вигині шиї, в густій гриві, у розміреному переступі струнких ніг! Він забував, що одразу після водопою на нього одягнуть хомута⁷ й поведуть на ферму, а може, запряжуть ще й завтра, і позавтра, і кожного дня, до самої смерті. Він усе забував, крім одного: тремтливої ілюзії⁸ волі та влади. Він піднімає голову і ласкаво, заклично ірже. Степан озирається і, ніби вперше помітив Шепталову сваволю, люто блимає з-під рудих брів:

– Ах ти ж, ледаче зілля!

Батіг злітає в червонясте небо, довгий та в'юнкий, тонким дротяним охвістям безжально обвиває Шепталові спину й гостро впирається в тіло. Білий кінь з несподіванки високо піднімає задні ноги, спотикається на рівному місці і, полонений страхом, що виринає з глибини тіла, вганяє в холодний піт, забуває всі недавні думки, кидається в юрму, між гарячих кінських тіл – гнідих, вороних, перістих. А батіг наздоганяє білу спину, січе, жалить...

Шептало ще ніколи не почувався так зле – несподівано все йому відкрилося, побачилося без попон, без прикрас, ніби відкрайний щойно пласт чорнозему. Його повільно засмоктував глибокий, як прірва, відчай.

¹ Обурини (діалектне) – кора й тріски зі стовбурів зрізаних дерев, які перетворюють на будівельний матеріал.

² Царина – околиця, незоране місце з багаторічною травою, невеличке пасовище.

³ Голоблі – дві міцні жердини, прикріплені кінцями до передньої частини воза, у які запрягають коня.

⁴ Вороні коні – коні чорної масті.

⁵ Гніді коні – коні темно-коричневої масті.

⁶ Перісті коні – коні плямисті.

⁷ Хомут – упряж.

⁸ Ілюзія – омана, хибне уявлення.

На косогорі Шептало спинився, підвів голову, глянув навколо тужними очима... Матір упрягали в лісникову двоколку¹, а він біг збоку зеленими розорами доріг, зазирає у зелені сутінки хащ, заходив по коліна в жовтогарячі лісові ромашки і, наполюханий птахом, що пурхав з-під копит, мчав лісовою дорогою навздогін білій ставній кобиліці. То було дитинство, і пахло воно молоком та конюшиною. Потім вони до самого вечора паслись удвох на лісових галявинах та просіках, і мати розповідала про гордих білих коней – його дідів та прадідів, що гарцювали на залитім різноколірними вогнями помості, і милувались їхньою красою щовечора сходилися людські натовпи. Все життя цирк для нього манливо, запоморочливо пахнув святковістю міських ранкових вулиць. А в цих владних пахошах далечі ховався п'яний дух забутої волі, що просочився крізь сотні поколінь білих коней та несподівано сколихнув Шептала.

Він так і не підійшов до корита, хоч дуже хотів пити... А в снах красиві білі коні бродили у виляглій сріблястими хвилями траві, купали дужі тіла в чистих річках і виходили з води на піщані коси, неначе на залиті вогнями циркові арени.

– Бач, не п'є, бісова худобина, – почувся хриплий Степанів голос, проганяючи видіння. – Надівай недогнздок² та й веди, бо не встигнете. Коли б на дощ не зібралося, диви, як суне...

Почувся шерхіт босих хлопчачих ніг, чіпкі руки пригнули голову білого коня, спритно накинули недогнздок і владно сіпнули до себе, Шептало бездумно, із звичною покірністю ступив кілька кроків за хлопчиком і раптом з болісною ясністю, як ніколи досі, відчув свою неволю.

– Но-но! – суворо гукнув хлопчак, пробуваючи пужалном³ стегно коня. – Не балуй!

І тоді сталося несподіване для хлопчика, для Степана і для самого Шептала. Білий кінь з нечуваною силою шарпнувся, вирвав кінець поводів, дико звівся на задні ноги, біснувато стріляючи страшними кривавими очима... Хлопчак відсахнувся, у грізнім подиві занімів Степан, а Шептало легко опустився на передні ноги, збив копитами сипкий пісок, перестрибнув рів і помчав у лугову синь.

Не було ні хомута, ні голобель, і ніхто не сіпав за віжки, вказуючи шлях.

Під ноги білому коневі стелилася висока, що не знала коси, зовсім як у його недавніх видіннях, трава... Темно-зеленим хвилям не було кінця-краю: тугі, кошлаті гриви хлюпали в груди, лоскотали ноги.

Шептало спинився. Він був сам-самісінький на всю луку. Білий кінь сп'яніло заіржав, не в силі стримувати буйної радості. На іржання білого коня коротким клекотом обізався лелека – клекіт захлинувся в урочистій задумі, і знову все стихло, здавалося, навіки. Шептало упав на спину, покотивсь по луку, з насолодою підминаючи траву та сміючись, як уміють сміятися тільки коні – голосисто й заклично... Шептало гордовито кресонув копитом зірку і застиг, ніби чекав на іскру.

Зненацька по волохатій хмарності цьвохнуло болюче білим, наче із сириці⁴ плетеним, сійвом. Шептала різко, поза його волею, крутнуло та звело на ноги. Ще довго не міг отямитися, принохуючись до вим'ятої трави, – сьогодні уперше наполохався блискавки.

З-за копиць, од річки, віяло теплом. Коли ж берег упав, оголивши бронзову спину нерухомої, сонної води, Шептало не стримавсь і побіг, перечіплюючись об кореневища верболізів, грузнучи в піску та задихаючись од не знаної досі, нестерпної, та все ж солодкої

¹ Двоколка – повозка на двох колесах, у яку, на відміну від воза, завжди впрягали тільки одного коня.

² Недогнздок – шматок мотузки чи ланцюга, на якому можна вести коня за собою.

³ Пужално – руків'я, дерев'яний держак батога.

⁴ Сириця – смужка невиправленої шкіри, з якої роблять батоги.

спраги, яку вільно було вгамувати живою, а не іржавою водою. І він рвонув понад берегом, по міліні. Шептало шурхнув у глибіню і поплив, оглушений плескотом, пінистим виром, що зчинився навколо нього. По небу прокотився невидимий грім і впав десь поблизу, за лісом... Це були найкращі хвилини Шепталового життя. Ніколи досі і вже ніколи опісля білий кінь не почувався таким наповненим живлющою силою природи – од трав'яних хвиль до білих громів у вишині...

Раптом небо над Шепталом напнулося, наче віжки, коли віз на косогорі, тріснуло навпіл, у тріщину хлюпнуло яскравим світлом, і Шептало побачив у водянім дзеркалі себе – незвично білого, аж до щему в очах. Здивований, він перечекав, не рухаючись з місця, щоб не скаламутити води, поки знову засвітилося, і знову побачив свою чисту, прекрасну білизну.

Перші краплі крихітними копитцями пробігли по затоці – починався дощ. Протягом усього життя в стайні обманював себе: він уже давно не був білим конем. Він був бруднувато-сірим, попелястим і тільки тепер, викупавшись у річці, знову став сліпучо-білим красенем, схожим на древніх предків.

«Степан буває дуже злий. Немов щось наводить на нього, але з ким цього не трапляється, та ще на такій роботі. Скільки нас на одні плечі, а хіба ці гніді, сірі, перісті, вороні, сиві щось розуміють?» Шепталові неждано закортіло почути Степанів голос, ласкаво ткнутися мордою в його замахорчені¹ долоні, хай навіть ударить, вищирить². Раніше він дорікав собі за відсутність гордості, але тепер, серед пустинного темного луку, ця довірливість була бажана й приємна. Вона єднала його із селом, із Степаном, як і недогнудок, що час від часу потеленькував.

Дощ ущух, тільки небо все ще спалахувало холодним білим полум'ям, вихоплюючи з темряви білого коня, що поспішав до села розмоклим путівцем³. На вулицях, між тинів, стояли широкі калюжі, і, коли спалахнула блискавка, Шептало знову бачив у них своє відображення. Він заклопотано зупинився, думаючи, як то здивується Степан. І коні здивуються, бо ніколи не бачили його таким білим, гарним. Степан вважатиме, що він хоче виділитися, показати норов. А справді, кому й що доведеш? Тільки собі гірше зробиш. Краще вже й надалі прикидатися сіреньким та покірненьким. Недаремно ж білим коням даровано розум. Головне, щоб він, Шептало, знав про свою білизну, а для чужих очей краще лишитися колишнім.

Шептало ступив кілька кроків, ліг у грязюку і покотився по дорожній хлюпавиці. Коли звівся на ноги, вже не був білим конем; до ранку грязь підсохне і він стане сірим.

У стайні не світилося, Степан спав. Коні дрімали у загорожі, під навісом... Шептало обійшов загорожу – ворота щільно причинені... Білий кінь, скільки зміг, просунув голову між двох жердин загорожі та й собі задрімав, притомлений нерозумною блуканиною...

Діалог із текстом

- 1 Як Шептало повадився на пасовищі, під час водопою, у конюшні?
- 2 Чому кінь виправдовує жорстокість конюха Степана? Про що це свідчить?
- 3 Близько до тексту перекажіть епізод нічного купання коня Шептала. Яких висновків доходить кінь?

¹ Замахорчені – пропахлі махоркою, тютюном.

² Вищирить (діалектне) – образить, скривдить.

³ Путівець – ґрунтова польова дорога.

- 4 Чому Шептало, викачавшись у багнюці, повернувся на конюшню? Чи можна його повернення назвати вільним особистим вибором? А може, цей вибір вимушений? Свої висновки аргументуйте.
- 5 Чому для білого коня його табун не був гуртом однодумців і спільників?
- 6 Шептало вважав себе розумнішим за інших коней і таємним приятелем конюха Степана. Чи так було насправді? Як доводилося білому коневі відвойовувати своє право в табуні залишатися особливим? Чому Шептало так ревно беріг свій статус?
- 7 Як ви розцінюєте раптовий протест коня Шептала проти несправедливості?
- 8 Чому Шептало вирішив, що його краса і біла масть можуть принести йому великі неприємності?
- 9 Кінь Шептало мислить, як людина, й у багатьох випадках поводить, наче людина. Як ви думаєте, про кого насправді веде мову письменник: про колгоспного коня чи яскраву людську особистість, яку засмоктала колгоспна панщина, безвихідь і сіре оточення? Чому ви так вважаєте?
- 10 Пригадайте, що таке екскурс у минуле. Чи є екскурс у минуле в цьому творі? Доведіть свою думку.
- 11 Чи вважаєте ви образ коня Шептала алегоричним? Чому?
- 12 Уявіть, що ви – наїзник або наїзниця в цирку й вам пропонують підготувати номер із конем Шепталом. Які трюки ви показали б глядачам? Чи сподобалася б вам співпраця з білим конем Шепталом? Чому?
- 13 Оповідання В. Дрозда «Білий кінь Шептало» закінчується поверненням коня до буденного існування на конюшні. А яку розв'язку цього твору можете запропонувати ви? Чому саме таке завершення розповіді про коня Шептала вам видається більш логічним? Свої думки викладіть письмово.

Діалоги текстів

- Порівняйте коня Шептала з оповідання В. Дрозда із лосем з однойменного оповідання Є. Гуцала й доведіть, що лось прагне свободи навіть ціною власного життя, а кінь уже вражений бацилою рабства, від якого сам навіть не пробує звільнитися.

Мистецькі діалоги

- 1 Розгляньте фото Альбіни Сагітової, на якому зображено, як плывуть людина і кінь. Чи зацікавила вас ця світлина? У чому її оригінальність? Як ви вважаєте, у чому полягають складнощі підводних зйомок? Що саме ви вважаєте особливо прекрасним на світлині? У якому епізоді твору В. Дрозда кінь переживає насолоду від краси у своїй душі і в природі?
- 2 Розгляньте картину художника Миколи Сверчкова «На стайні». До якого епізоду в оповіданні Володимира Дрозда «Білий кінь Шептало» вона може бути ілюстрацією?

Микола Сверчков.
На стайні (1878) ►

Юрій ВИННИЧУК (нар. 1952 р.)

Юрій Павлович Винничук народився 18 березня 1952 року в місті Івано-Франківську в сім'ї лікаря обласної лікарні. Його родина по материнській лінії завжди була політично активною. Маминого брата Юрія Сапігу, члена молодіжної ОУН¹, замордували в Кременці в 1941 році, а діда, Лук'яна Сапігу, за участь в УПА² надовго ув'язнили. Юрка назвали на честь загиблого дядька. Писати хлопець почав ще в школі і тоді ж із метою конспірації вигадав арканумську мову, якою записував твори, що могли йому завдати неприємності. Вищу освіту юнак здобув у Івано-Франківському педагогічному інституті, закінчивши філологічний факультет і отримавши диплом учителя української мови і літератури. Роки, на які припала юність і молодість майбутнього письменника, виявилися гнітючими й несприятливими для творчості. Радянська цензура пильно стежила, щоб жодного натяку критики на адресу комуністів або чинної влади в художніх текстах не було, щоб не поєднувалися жовта і синя барви, оскільки таку колористику вже розцінювали як український націоналізм і трактували як злочин.

Саме тоді в колі друзів письменники гірко жартували, що 1973-й – це 1937-й навпаки. В Україні справді почалися арешти, переслідування, судилища, багаторічні ув'язнення, подібно до часів Сталіна. Деякі дуже талановиті українські поети, зокрема Василь Стус, Василь Голобородько, Юрій Винничук, відчули це на власній шкірі. Юрій Винничук казав, що з наглядово-каральними органами краще вдавати пришепелкуватого Гашекового Швейка³, ніж відверто обстоювати власні погляди, рівняючись на благородного Дон Кіхота. Художні тексти, у яких автор жовчно й брутально⁴ висміював радянську владу, були написані у 70–80-х роках ХХ століття й поширювалися серед молоді в рукописному вигляді чи в надрукованих на друкарській машинці примірниках. Таку продукцію тоді називали «самвидавом». Влада вважала її шкідливою і небезпечною, тому за подібне карала немилосердно.

У квітні 1974 року в Юрія вдома відбувся обшук, під час якого було вилучено багато книжок та рукописів. Саме через переслідування Юрію Винничуку довелося тікати до Львова, де було легше загубитися, хоч і доводилося жити без прописки й легальної праці, перебиваючись нестабільними заробітками: працювати художником-оформлювачем,

◇◇◇◇◇
¹ ОУН (Організація українських націоналістів) – український громадсько-політичний рух, що ставив собі за мету встановлення Української соборної самостійної держави, її збереження та розвиток. Основним регіоном діяльності ОУН були Східна Галичина та Волинь.

² УПА (Українська повстанська армія) – військово-політичне формування, що діяло в Україні протягом 1942–1956 років, озброєне крило Організації українських націоналістів.

³ Швейк – комічно-сатиричний герой книжки чеського письменника Ярослава Гашека (1883–1923) «Пригоди бравого солдата Швейка».

⁴ Брутально – грубо, лайливо, цинічно.
◇◇◇◇◇

▲ Обкладинка книжки
Юрія Винничука
«Легенди Львова» (1999)

вантажником. У 1970–1980-х роках у Львові утворився осередок підпільних митців, куди входили літератори (Григорій Чубай, Микола Рябчук, Олег Лишега), музиканти та художники. Вони збиралися разом, читали і обговорювали свої твори. Тоді ж виник підпільний журнал «Скриня». Коли він потрапив до рук КДБ, то багатьох його дописувачів звільнили з університету.

Тогочасні митці писали «для шухляди», тобто роками не друкувалися або видавали всупереч власним переконанням «соцреалістичні» твори. Усі обдаровані іскрою Божою усвідомлювали, що письменницька праця – важка й небезпечна. У філософській повісті-казці «Місце для Дракона» устами Князя влада дає зрозуміти митцеві, що він для неї небезпечний уже тим, що існує: «Та це вже якесь вільнодумство! Від цього й до “Геть з князями!” недалеко!». Водночас Пустельник, учитель і наставник Дракона Грицька, прямо заявляє своєму вихованцеві, що ненависть можновладців до поетів – не прикрий випадок,

а норма у стосунках між правителем і талановитою особистістю: «Коли володар хоче зміцнити владу, – поети гинуть у першу чергу».

У 1987 році, коли СРСР почав тріщати по всіх швах, Юрій Винничук організував естрадний театр «Не журись!», у якому був режисером і автором сценаріїв і пісень, а в 1990 році разом зі своїм приятелем, телеведучим і музикантом Стефком Оробцем створив львівський естрадний театр – «Кабаре Юрця і Стефця». Упродовж наступних років митець працював редактором багатьох газет, які виходили у Львові й мали великий попит, бо торкалися актуальних питань культурного й політичного життя. Упродовж цього часу Юрій Винничук також реалізував себе як письменник. У 1990 році видав збірку поезій «Відображення» та збірку прози «Спалах».

▲ Обкладинка книжки
Юрія Винничука
«Місце для Дракона» (2015)

Зараз митець пише переважно для дорослих: «Вікна застиглого часу» (2001), «Таємниці львівської кави» (2001), «Мальва Ланда» (2002), «Танго смерті» (2012), «Галицька кухня» (2013), «Аптекарь» (2015), «Легенди Львова» (дванадцять видань упродовж 1999–2015 років). Пише він і для дітей: «Місце для Дракона» (2002), «Казка про Поросятко» (2010), «Гопля і Піпля» (2010), «Лежень» (2015). Юрій Винничук перекладає з англійської, кельтських та багатьох слов'янських мов, а його твори перекладено в Англії, Чехії, Франції, Польщі, Білорусі, Канаді, Аргентині, Німеччині, Австрії, Болгарії, Сербії, США, Хорватії. За казками Ю. Винничука знято мультфільми «Історія одного Поросятка», «Як метелик вивчав життя», «Лежень».

За щотижневу сторінку в газеті «Post-Поступ», яку Юрій Павлович веде під псевдонімом Юзьо Обсерватор, у 1999 році наш письменник і журналіст отримав титул «Галицький лицар». У 2005 році став лауреатом премії

Юрій Винничук ►

- 1 Що ви довідалися про родину Юрія Винничука та його юність?
- 2 З якою метою радянська цензура чинила тиск на талановитих митців?
- 3 Що ви знаєте про «самвидав»?
- 4 Чому в радянські часи професія письменника або іншого митця була небезпечною?
- 5 Які мультфільми за творами Юрія Винничука ви переглядали? Дайте їм свою оцінку.
- 6 Де, крім України, були видані книжки Юрія Винничука?
- 7 Що ви довідалися про Винничука-перекладача?

- Пригадайте основні проблеми поеми «Давня казка» Лесі Українки. Застосуйте для ваших висновків про цей твір таку ключову фразу із повісті-казки Юрія Винничука: «Коли володар хоче зміцнити владу, – поети гинуть у першу чергу».

[illegible]

Повість-казка має назву «Місце для Дракона», але несподівано з'ясовується, що якраз місця в жорстокому світі для поета й християнина Дракона не знайшлося.

¹ Парадоксальне – неймовірне, таке, що суперечить логіці.

Прекрасний душею, високий духом Дракон Григорій, ім'я якого перекладається з грецької мови як «вразливий», «чуйний» і водночас «той, що не спить», виявився не просто зайвим і небажаним, а чужим і незрозумілим, а тому страшним і небезпечним для свого оточення. До цієї думки письменник підводить читачів назвою твору, прозорими натяками («Поети так тяжко вмирають, і нема їм на цьому світі місця, бо вони нетутешні»), несподіваними поворотами сюжету, трагічною розв'язкою не тільки для Дракона, а й для Князя, який божеволіє від сірості й буденності, адже саме таким, як для нього, стає світ для всіх, якщо гинуть яскраві й жертovní особистості – митці й праведники.

Жоден із персонажів повісті-казки, які оточували Дракона, не витримав випробування на порядність і гідність. Зате поет-християнин навіть після своєї фізичної смерті виявився переможцем, бо ще за життя проявив себе і патріотом, і героєм, і здатним на самопожертву лицарем, до якого ніколи не дорівнятися жодному воякові з того п'яного зброду, що з'їхався в Люботин на турнію. Останні поезії Дракона Григорія засвідчують, що й у творчості він вийшов на вищий рівень, став мудрим, зумів осмислити те, що чинили інші й він сам у земному прояві.

Інформацію про все це читач черпає не тільки з тексту, а й з підтексту цього твору.

Підтекст – прихований зміст висловленого самим письменником чи його літературними героями. Підтекстові прошарки інформації у читачів виникають на основі зіставлення твору, який читаємо, з іншими художніми творами або героями, а також унаслідок асоціативних зв'язків, тобто здатності нашого мислення вловлювати подібне в нібито різному й зводити до спільного знаменника.

Філософський підтекст повісті-казки дає змогу читачам належно зрозуміти не завжди чітко оформлені словами, зате такі, що випливають зі сказаного, правильні висновки, ненав'язливі поради й розумні настанови.

Іноді підтекст стає зрозумілішим, якщо автор подає у творі думки або непряме мислення героя. Уперше в тексті з подібним явищем ми стикаємося, коли Дракон заявляє Князеві, що готовий вступити у двобій із претендентами на руку Настасії, тим більше, що йому нібито наснився Пустельник і схвалив саме таке рішення. Останні слова – явний обман, бо Драконові здається, що Князь – теж тонка і чуйна особистість, тому Князеве сумління треба приспати. Водночас змії дивується, що Князь не помітив, а насправді – вдав, що не помітив його брехні, тому автор у дужках подає сповнені розпачу думки Дракона: «(Невже він не помічає, що я брешу? Він не хоче помічати...)». На рівні підтексту ця фраза означає, що Дракон сподівається на добropорядність Князя й те, що він передумає організовувати турнію, у якій переможеним вже заздалегідь призначили Дракона. Проливають світло на підтекст і думки Дракона, звернені перед смертю до Бога. Монолог змія подібний до біблійних псалмів-прохань про допомогу чи псалмів-волян про справедливість, а тому перед читачами Дракон постає мучеником і праведником. Підтекст у художньому творі, як і екскурси, портрети, пейзажі, також належить до позасюжетних елементів.

МІСЦЕ ДЛЯ ДРАКОНА

Повість-казка
(Скорочено)

Не від того я помру,
Що на світі буде війна,
А від того, що вона
Мого вірша недостойна.

Ярослав Довган

Розділ I

1

У вікні дзижчала муха, і нудотливе оте дзижчання навівало сон... Спекотливий полудень порозморював усе довкола, жовтою від пилюги і сонця вуличкою пленталася баба Дрімота і мак розсипала – куди мак сипне, там усе й засне, а по нивах недожатих блукала Полудниця¹ із серпом і пильнувала, чи не зостався який сміливець на полі у полудень дожинати, але не було нікого, бо добре відомо, що від Полудниці не відкупишся і не відмолишся – махне серпом по шиї, та й край...

Князь люботинський куняв у кріслі, у сні занурений, наче у мутну, теплу воду, і снилися йому війни, переможні походи, руїни здобутих фортець, довгі вервечки полонених. Були це особливі сні, бо з'являлися вони лише в полудень, а вночі ніколи, й тому-то він із такою шанобою до них ставився, що оголосив по всьому князівству наказ, щоб ані одна душа не важилася в полудень потривожити його супокій.

У Князя була донька – прекрасна Настасія. Прийшла їй пора до вінця ставати, але за давнім звичаєм прихильність Князівни здобувалася в турніях² чи військових походах. Наречений мусив бути героєм. Та де його взяти в князівстві, котре як не спить, то дрімає?..

Прибіг захеканий Воєвода. Став перед Князем, вибалушивши здивовані очі та кривлячи рота в гамованому позіханні.

– Слухайте сюди, – сказав Князь. – Я доньку заміж не годе видати. За кого її віддам? Де герої? Де лицарі, уславлені подвигами? Га?

Воєвода роззявив було рота, проте тільки для того, щоб випустити на волю «ги-и-и-х», бо голова його, ще не освіжіла після сну, не могла ніяк второпати, що від нього хоче Князь.

– ...Ви ж Воєвода, так? А де ваше військо?.. Даю два тижні. Оголосіть по всьому краю, що від дня святого Онуфрія запроваджуються турнії. Мій старий закон, який забороняв герці між лицарями, скасовую. Все зрозуміло?

– Та кожен колишній вояк уже так з вухами в господарство заліз, що оно збіжжя вивезе до Чехії, то заробе стілько, що, дивись, і сам зможе військо набирати.

– А ви присилуйте...

– Селюхи лише за ціпи візьмуться – розбіжиться сторожа, як курчата перед шулікою...

– А закон?.. Хіба насміляться вони піти проти закону?

– Е-е. Хіба за часів вашого татуня, царство їм, не гнали батогамі людей до війська, не садили у в'язниці? А був же закон!..

¹ Полудниця – полуденна змора; у цьому творі – зла язичеська богиня, що символізувала розслабленість і ледарство.

² Турнія – лицарський турнір, змагання, поєдинок озброєних супротивників.

- То що порадите? – спитав.
- Пригнався днями до мене побережник. Каже, бачив Дракона...
- Справжнього Дракона?..
- З крилами. Все як має бути. Вогонь видихає. Здоровий, каже, як гора.
- Так і оголосить: хто переможе Дракона – пошлюбить Князівну і сяде на престолі.

2

Дракон ще був зовсім молодий. Минуло вісім років, відколи він вилупився з яйця, що пролежало, може, із сотню літ у печері. Не було кому заопікуватися ним та навчити драконячого способу життя, бідолаха навіть не знав, чим повинен харчуватися, і їв собі травичку, листячко, різні там ягідки, дикі яблука й груші. Але якось він серед ночі забрів до густелезного лісу, проблукав у ньому до світанку й, коли вже повертав назад, натрапив у гайку біля річки на чийсь хатину, з-за хатини чулося лунке гупання... Небавом затихло і з-за рогу вийшов старий чоловік, несучи оберемок дров. Дракона він помітив щойно тоді, як висипав дрова біля порога, і хоч оте чудовисько на ту пору було всього лиш завбільшки з вола, проте й цього виявилось достатньо, щоби чуб на голові в Пустельника – скільки вже там було його – заворушився...

Дракон ще й говорити не вмів, був наче мала дитина. Та голову мав тямущу і досить швидко навчився говорити по-людськи... Єдине, на що Пустельник ніяк не хотів погодитись, це навчити Дракона грамоти.

– Не Драконове це діло, книги читати... Я пішов на пущу¹ не з добра. Колись воеводою був, але зажерся із батьком теперішнього Князя. Нічого іншого не залишається, як книги читати. Оце ось діяріуш² свій списав, а це – літопис люботинський. Комусь цікаво буде – прочитає та й мене добрим словом спімне³. Мені книжна мудрість на користь пішла. А тобі навіщо?.. Дракон приходить на світ лихо чинити... А книги добра вчать. Як же ти зло чинитимеш, коли праведним станеш?

– Що ви таке говорите, дядечку?! – жажнувся Дракон. – Та мені й на думці ніколи не було зло чинити. Що мені хтось поганого зробив?

– Е-е, синку, подивися на себе – гадаєш, для краси тебе таким здоровилом Господь сотворив?.. Прийдуть і покличуть тебе на герць. Мусиш згинути.

– За що?

– Дракон повинен згинути. А герой пошлюбить Князівну і займе престол...

– Я не хочу гинути і нікому ніколи зла не вчиню.

– А це вже не зарікайся. Був тут – не за моєї пам'яті – Дракон. То він час від часу якусь дівку ловив та й обідав усмак... І ніхто не зумів подолати, аж Чорний лицар об'явився.

– Ви хробака з'їли б? – зненацька перебив його Дракон.

– Тьху! Що ти мелеш?

– Оце так мені м'яса з'їсти... Навчилисьте мене вже стільки всього, що як іще й грамоти навчите, гірше не буде.

І навчив. Та так, що й сам дивувався з успіхів учня.

3

Минув час, і докотилися до Пустельника чутки, що Князь уже довідався про Дракона й оголосив лицарське рішення.

¹ Пуща – великий, предковичний непрохідний ліс, який для ченця Пустельника став місцем самотності й спокою.

² Діяріуш – щоденник.

³ Спімне (діалектне) – згадає.

– От так, синку, – зітхнув. – Ти – Дракон... Жоден володар ніколи не змириться з тим, щоб на його землях жило якесь чудовисько...

4

Дракон сидів у печері й дивився на лицарів, що гарцювали на конях, виблискуючи латами й зброєю. Їхні джури безперестанку сурмили, і брязкіт мечів по щитах наповнив страхом Драконове серце, аж холодний піт виступив у нього на лобі.

Дракон набрав у легені повітря і разом з полум'ям випустив на волю так довго тамоване ревіння, аж з гори каміння посипалось..., а наполохані коні рвонули навсібіч, скидаючи лицарів на землю. Але Дракон не виповз...

Тут когось навідала щаслива думка – розпалити багаття перед печерою і викурити Дракона. Джури метнулися збирати хмиз.

5

Дракон чхнув і прокинувся... Що б там не було, треба рятуватися. Він поповз углиб печери, куди раніше ніколи не заповзав. Його довге мускулясте тіло ковзало по мокрому камінні, голова раз по раз гупала об якийсь виступ, повзти було все важче – печера звужувалась, а дим невмолимо здоганяв і гнав уперед... Дракон втомлено розпростерся на долівці й вирішив, що повзти далі марно... Він поклав голову на передні лапи і спробував уявити щось приємне. Голова паморочилась, і дихати ставало все важче. Раптом відчув, що дим перестає душити його і начеб відступає, проте це було останнє відчуття перед тим, як втратив свідомість.

А сталося ось що. Князь, який досі сидів собі спокійно і байдуже споглядав палаюче багаття, зненацька зірвався, мов обпечений, і почав щось кричати лицарям, але ті не могли на такій відстані нічого второпати.

– Гасіть вогонь! Гасіть!.. Це ж по-бабськи, а не по-лицарськи! Він же так задихнутися може. А тоді цілий світ реготатиме з нас...

6

У шинку «Під веселим раком» висіли на стінах портрети князів, на портретах сиділи мухи. Шинкар був у розпачі...

– А мух! А мух!.. Скільки живу, стільки мух не видів, Ривко! Ривко!

Його пишна жіночка з'явилася з тацею чистих кухлів.

– Що таке, мій Мойшеле?

– Хтось нам ті мухи насилає. Може, з-за гряниці? Вчора стільки тих лицарів приперлось – яй-йай-йай! – як вошей до пса на хрестини. Один такий мені каже: «Сідайте, Мошку, до нас та й си випийте...». Я, дурний, сів, а той мішігін¹ мені жабу підклав. Я-ай!.. З тим змієм ще мороки буде і буде... Хтось нам тих зміїв мусить насилати. Може, з-за гряниці. Бо дуже вже він хитрий...

– Слухай, Мойшеле, а може, того змія наші сюди наслали?

– Але чого не попередили, що я маю робити? Чи кричати «Бий змія!», чи мовчати?

– Я думаю, треба кричати разом зі всіма. Так безпечніше.

– Але коли той змій наш? Потім спитають: чого кричав?

– А так спитають, чого не кричав.

– ...Думаєш, не питали? – шинкар озирнувся і стишив голос. – Вчора приходив сам Таємний Радник. От він і спитав: «А скажіть мені, пане Шамуель, який ваш особистий внесок до всенародної боротьби з Драконом?» Я й кажу: «Мій внесок такий, що я ціли-

¹ Мішігін (єврейське) – божевільний, хворий на голову, несповна розуму.

ми днями, як білка, кручуся, аби вельможних лицарів нагодувати й напоїти, бо з пустим пузом проти Дракона не попреш». Цс-с-с! Про вовка промовка...

І справді – до шинку зайшов сам Таємний Радник, весь у чорному одязі.

– Скільки мух... Звідки вони беруться?..

– Це все з-за грязиці!.. Ми з ними боремося, – відказала Ривка.

– І перемагаєм! – закивав головою шинкар. – Я всіх загряничних мух записую сюди. – У руках шинкаря з'явилася дощина з карбами¹.

– Гаразд, а що ви думаєте про Дракона?.. Й він з-за границі?

– Аякже! З самої Візантії... Вони нам грецьких драконів, а ми їм – люботинських щурів. Хай начуваються! А наші щурі – самі знаєте – найкращі в світі.

Таємний Радник витяг з-під плаща сувій, розгорнув його, і шинкарі побачили намальованого Дракона з трьома головами, що сидів на горі кісток та черепів, а в лапах його звивалися впольовані люди...

– Оце повісьте в корчмі, аби лицарів до бою надихало, – сказав і, вже відходячи, пошкріб гамалика². – Так мені голову замакітрити!..

7

«Під веселим раком» зібралася вся лицарська кумпанія. Смажені бажанти³, начинені бекасами і воловим мозком, височіли над іншими стравами, наче боги.

– Бажанта слід запікати не одразу як впольовано, – басував Кельбас із Цюкалівки. – Тра щоб він пару днів полежав, поки від нього душком не повіє.

– Оце! – розреготався Юхно з Косогора. – То він засмердітися має, чи як?..

– До дідька з вашими гнилими бажантами! – траснув кубком по столу моравський⁴ лицар Гудбрант. – Бажанти їм в голові! Якого чорта лисого, скажіть мені, пер я сюди з Моравії?.. Був би знав, ліпше в Семиграддя⁵ подався. Там, кажуть, Дракон такий об'явився, що аж земля дрижить.

– А тебе ніхто й не кликав, – буркнув Кельбас. – Дракони наші їм не до шмиги!

– Я вашого Дракона зовсім не хочу образити, – сказав Гудбрант. – Але найбільше, що мене здивувало, – вигляд його печери... Травичка зеленіє, квіточки ростуть.

– А й справді, – насторожився Кельбас. – Може, він травичкою харчується?

– Що їсть? – наморщив лоба шинкар. –...Або я знаю? Він у мене не обідав... Може, він ковбасу їсть, може, голубці, а може, кльоцки...

– А дівок їсть? – втрутився Юхно.

– Дівок?.. Гм... На картині намальовано, що їсть... Бідний-бідний, навіть пательні⁶ не має, аби собі всмажити. Мусить сиру дівку їсти...

Лицарі розреготалися, а Кельбас так ляснув по столу, що всі кухлі враз застрибали, мов жаби.

Розділ II

2

Попереду їхали пан Лаврін із джурою, за ними трохи оддалік їхні слуги, а позаду чвалував низенький куманський жеребець, наладований усячиною.

¹ Карбі (діалектне) – зарубки.

² Гамáлик (архаїзм) – шия, потилиця.

³ Бажáнт (діалектне) – фазан.

⁴ Морáвський – тобто з Моравії, територіального регіону Чехії, на якій проживає етнічна група – морави.

⁵ Семигáрддя – Трансільванія, територія на півночі Румунії.

⁶ Пательня (діалектне) – сковорідка.

– На все Люботинське князівство немає од вас хоробрішого.
 – Не вчися, хлопче, підлабузнювати. Негоже це для майбутнього лицаря... Досі мав діло з ворогами в людській подобизні, а нині чекає мене бій зі змієм...
 – Ви повинні його перемогти.
 – Чи я, чи хто інший. Не заспокоюся, поки не зобачу його відтятої голови...
 – Цікаво, а якби не було Дракона, чи ви б посваталися до Князівни?
 – Мені, якби не цей змій, і на думку не спало б одружуватися. Сорок п'ять – це вже не вік для одруження.
 – Кажуть, Князівна молода й вродлива.
 – Я маю її портрет... Я купив його у того шваба¹ Отта з Альтенбурга...
 – І справді, вона прекрасна! – захоплено вигукнув джура і, вловивши мент, коли пан Лаврін одвернувся, припав до портрета вустами, наче до ікони Діви Марії перед боєм із сарацинами². – Боже, яка прекрасна!.. Ви її любите?
 – Хочу здійснити подвиг. Може, це буде мій останній подвиг...
 – Вас чекає князівський престол.
 – Державні справи не для мене. Я виріс у сідлі і з мечем у руках волю постати перед Богом. Як Святослав Завойовник³, що головою наклав у бою з печенігами.
 ...Раптом на купі каміння при дорозі уздріли якусь стару бабу.
 – Дай Боже здоров'я! – привітався лицар.
 – Дай Боже й вам, – закивала головою баба. – Куди їдете?
 – В Люботин.
 – А-а, битися з Драконом?.. Маєте що їсти?
 Лицар дав знак слугам, і ті, видобувши з торб рештки м'яса, подали бабі...
 – Далисьте старій бабі їсти. Я вам поможу. Ви чули коли про Чорного лицаря, володаря замку Куропас?.. У нього був меч Вілодан. Якщо ви зумієте витягти його із розколини в скелі, то він буде ваш. Мені потрібен язик того Дракона. Я сама за ним прийду.
 – На біса вам язик? Ви хто – відьма?
 – Хе-хе! Відьма не відьма, але своє діло роблю.
 – Дістати меча Чорного лицаря, звичайно, честь велика, та чи буде це подвигом, коли я чужим мечем зарубаю Дракона? Який же це подвиг?.. Не треба мені того меча. Скажи, бабо, чи виберемся ми з цього лісу до вечора?
 – Як побачите скелю, котра буде схожа на сову, то звернете на стежку ліворуч. А за меча, лицарю, ще пошкодуєш... Хе-хе, пошкоду-єш...

3

Уже звечоріло, а кінця дорозі все не було.

– Чортова карга! – вилаявся пан Лаврін. – Перевізник казав, що цей ліс на три дні дороги... Розвертаймося та виїжджаймо на стару дорогу, поки не пізно.

Діалог із текстом

- 1** Чому повість-казка розпочинається панорамною картиною сонливого серпневого полудня, описом байдужих жителів Люботина? Як ви розцінюєте життя мешканців Люботина?
- 2** Як саме Воевода пояснював Князеві, чому в державі безлад, а найважливіші закони не діють?

¹ Шваб – житель півдня Німеччини; німець, який розмовляє на швабському діалекті німецької мови.

² Сарацини – представники народу, який згадували античні філософи й історики; мусульмани.

³ Святослав Завойовник (942–972) – київський князь, син княгині Ольги, батько Володимира Великого.

- 3** Яким постає молодий Дракон перед Пустельником? Що в поведінці змія є незвичним для драконів?
- 4** З якої причини колишній воєвода Князевого батька став ченцем-самітником у безлюдній пущі?
- 5** Як Пустельник і Дракон зустріли звістку про те, що Князь оголосив двобій зі змієм чужоземних і вітчизняних претендентів на руку Настасії?
- 6** Чому Дракон зовсім не забажав вступати у двобій із нападаючими? Що саме спадає на думку Драконові, коли він мало не задихається в печері від диму?
- 7** З якої причини Князь заборонив лицарям і їхнім джурам викурювати Дракона димом? Чи можна вважати цей учинок благородним, а Князя – жалісливим, справедливим і чесним?
- 8** Доведіть, що власник шинку – дуже кмітлива й винахідлива, але нечиста на руку людина.
- 9** Обґрунтуйте ваше ставлення до лицаря Лавріна та його джури. Хто з них вам більше імпонує і чому саме?
- 10** Джура щиро захоплений Лавріном, бо знає, що той здійснив стільки подвигів, що їх на десятох лицарів вистачило б. Прочитуйте уривок, де лицар суворо вичитує джурі за його лестощі. Як ви вважаєте, гнів Лавріна справедливий, а вчинок джури – гідний розвінчання й ганьби чи навпаки?
- 11** Чому претендент на руку Князівни, на думку її батька, мусив бути героєм?
- 12** Яким способом Князь вирішив рішуче змінити стан справ у своїй державі? Як ви думаєте, чи було можливим узагалі щось змінити в такій ситуації?
- 13** З якої причини Пустельник таки погодився вчити Дракона читати й прищепив йому любов до книжок?
- 14** Лицар Лаврін бере приклад з історичної особи – київського князя Святослава, який завжди попереджав ворогів, що йде на них воєнним походом. Як ви вважаєте, такий вірець справді гідний наслідування? Чому?
- 15** З якої причини Лаврін вирішив вступити у двобій із Драконом? Чому з усіх тих, що з'їхалися на турнію, тільки цього лицаря не особливо приваблювала перспектива стати чоловіком Настасії?
- 16** Порівняйте малюнок Дракона, який приніс Радник, щоб повісити в шинку, й справжній вигляд того змія, що заприятелював із Пустельником. Чому для Князя, його Радника і Воєводи було потрібне страшне й відразливе уявлення людей про Дракона?
- 17** Підтвердіть або заперечте, порівнюючи поведінку й риси характерів претендентів на руку Князівни, що лицарі, які збиралися в шинку «Під веселим раком» для пиятики, не викликають ні поваги, ні довіри.
- 18** Доведіть, що Князь, його Воєвода і Радник подані у творі людьми недалекими, користюлюбними, ледачими й дріб'язковими. Які засоби сміху для їх характеротворення використовує автор?
- 19** Уявіть собі Дракона-поета і створіть його словесний портрет.

Розділ III

1

- Доброго вечора, – привітався Князь до Пустельника, що сидів на призьбі.
- Доброго й вам...
- Я до вас на пораду приїхав..., – сказав Князь. – Ви чули про змія, що ото в нас об'явився? Лицарі поз'їжджалися з усього князівства... А змій, чортяка, заліг у печері й носа не показує.
- Він і не покаже... Я говорив з ним.
- З Драконом?!

– Так. Це дуже миле сотворіння... Дивний і незвичайний змії. Не їсть м'яса, а лише траву та овочі. Він ще нікому зла не вчинив. Коли видихає повітря, то задирає високо голову, щоб не обсмалити дерева... Він і книги читає.

– Книги? Та ви що, глузуєте з мене?!

– Чого б я з вас глузував? Кажу, як воно є. Я сам його навчив грамоти...

– Певно, й Біблію та Євангеліє далисьте?

– Дав... Коли я з Драконом познайомився, він уже був таким... Добрим. Він не хоче битися з лицарями. Не хоче крові проливати...

– Але ж таке не буває! Де хто чув, щоб Дракон займався книгами?!

– ...Він і вірші пише... Я можу прочитати.

– Мені свої віршомози вже набридли, а ви ще зміїні вірші хочете всучити.

– Як хочете. Вірші гарні...

Князь підвівся, обсмикав кунтуш¹ і додав:

– Я нікому не хочу зла. Але Дракон має бути убитий... Так було і так буде. А крім того, донька... За кого її видам... Ага, забув спитати. Скільки в нього голів?

– Одна.

– Одна голова! Курам на сміх! А де ще дві?

– Такий вродився.

– Уже й дракони порядні перевелися. Не диво, що воно таке глупеньке вдалося.

2

Пустельник зайшов до печери.

– Агов!

– Я тут, – озвався Дракон. – Мене вчора пробували димом викурити... Повз усе далі й далі, аж поки я не зомлів. А коли очунав, дим уже розсіявся...

– ...Є тут одна печера, з якої тебе не те що димом, а й сіркою не викурять. Крім того, має вихід на широку галявину...

– О, я з радістю переселюся туди. Де це?

– Зовсім неподалік. Над самою річкою.

3

Печера й справді була суха і простора. Вони пройшли її всю і опинилися на галявині, котра буяла соковитою зеленню. Довкола пурхали метелики і мушки...

– Сподобалося?

– Ще й як! А то сидиш цілими днями в печері – світа білого не бачиш...

Посеред галявини світилося голубе око озерця. Дракон тішився, наче мала дитина, обнюхував квіти, занурював голову в воду і задоволено пирхав.

«Як йому сказати про Князя? – думав Пустельник. – З чого почати?»

– Був у мене Князь...

– Що він хотів?..

– Злився, що грамоти тебе навчив... Скрізь, де з'являлися дракони чи там інші чудовиська – однороги, велетні, людожери або лихі чаклуни, – всюди їх рано чи пізно знищували. Князь не може йти проти звичаю.

– Нехай пустить чутку, що мене вбито, а я сидітиму тут, як миш, тихенько. Мені б лиш із вами бачитися та книги читати...

– Нині він ополудні заїде до мене. Може б, я привів його сюди?

– Згоден зі мною говорити?

¹ Кунтуш – верхній жіночий або чоловічий одяг військового та дворянського станів.

– Та згоден. Куди ж йому подітися?..

...Пустельник перебрів річку й щез у печері. Князь затупцяв на місці, роззирнувся – ніде ні живої душі...

Спочатку з'явилася Драконова голова на довгій шиї, насторожено озирнувши все окіл. Князь поглянув на чудовисько і відчув, як мурашки забігали по спині, – дебелий дядечко, з таким ого-го скільки ще мороки буде.

Переконавшись, що ніде небезпека не перестерігає, Дракон трохи виповз із печери і поклав голову на протилежному березі навпроти Князя. Князь обережно, мов на тонку кригу, поставив ногу на морду, зробив один-два нерішучих кроки, а далі так прудко, що й ніхто б не сподівався, перебіг по шиї на другий бік.

Вони примостилися на траві. Дракон лежав нерухомо, бо якраз йому на носа сів метелик, і він боявся його сполохати.

– Егм... – почав Князь, – сподіваюся, вам не дуже зашкодив той дим?

– ...Уже вичухався.

Метелик спурхнув і полетів понад озером.

– На щастя, я спохопився вчасно та звелів розкидати багаття.

– То це ви мене врятували? Я вам безмежно вдячний...

– То ви... е-е... вибачайте, скільки років маєте? – звернувся Князь до Дракона.

– Вісім.

– Ну-у... це... егм... як для коня, то вже той... а як для чоловіка, то ще, хе-хе, й зовсім... Ну, скільки їм, сказати б, хе-хе, відпущено?

– Хто його зна?.. Ще жоден дракон своєю смертю не вмер.

– О! Бачите? – пожвавішав Князь. – Жоден!.. Ви от... вибачайте, як вас величати?

– Називайте Грицьком.

– Як? Грицько?..

– Це я його так назвав, – озвався Пустельник.

– А-а... Що ж, Грицько то й Грицько... Тільки дракони завше мають далеко страшніші імена. Афросіаб чи там Джаудар.

– А я не збираюся нікого страшити.

– Усяка твар має своє призначення, і дракони мусять нести лише смерть і руїну, бо на те вони й створені... А то що ж виходить? Усе летить шкереберть!.. Та це вже якесь вільнодумство! Від цього й до «Геть з князями!» недалеко!

– Е-е... – встряв Пустельник. – Молоде ще, зелене...

– Ну, молоде... а собі на умі... оно яка голова велика... Такі голови для держави – ве-ве-лика небезпека. Не знати ще, які він вірші пише.

– Ось нате самі подивіться.

Князь узяв сувій пергаменту й почав читати вголос:

Розквітають дивні квіти,
розкривають пелюстину,
а метелики стікають
по вустах, як сік ожини.

Сни дзвіночків голубіють,
зазирають у кишені,
а ти сиплеш їм дукати¹
у роззявлені їх жмені.

День минув, і склали крила
всі метелики на зиму.
Заховайся й ти в шкарлупку
і ридай собі за ними.

– О! Заховайся у шкарлупку! А це як розуміти? Про дукати? У вас що, дукати є?

¹ Дукати (архаїчне) – узагальнено: гроші, точніше – з 1140 року срібні, а з 1284 року золоті монети в Італії.

- Нема в нього ніяких дукатів, – заступився Пустельник. – Це образ такий.
- Знаємо ці образи. Як гроші дай, так образ... Ану ще почитаєм...

Ти сні колись бачив рожеві і білі –
у течії їхній гойдалося тіло.
Де зникло усе? Поринаєш в пергамент,
виловлюєш тихі слова на свій лямент
і світ викладаєш отими словами,
в якому ніколи не мав навіть мами.
Даремні надії – умийся сльозою! –
меча вже занесено над головою.

Набридло усім тої днини чекати,
коли ти посічений будеш конати.
Ніхто над тобою тоді не заплаче...
Умреш, проклинаючи долю собачу.
Коли дим густий моїх слів спопелілих,
ілюзій розтрачених, марень зотлілих
у душу сумну почина проникати,
чи можу я квітами, доле, співати?

– Ось маєте!.. – Князь потрусив у повітрі рукописом. – Він називає наш світ жорстоким, га? Чи це не мене часом і не моїх лицарів має він на увазі?.. А Дракон співає квітами?! Дракон знає тільки одну пісню: вогонь, кров і руїна! За що мені така кара, Господи?! І постив, і сповідався, а в нагороду – явлення пресвятого Григорія, в миру – Дракона!..

– Він талант, – погодився Пустельник. – Справжній християнин.

– Дракон-християнин! – надувся Князь. – Ти такими словами не розкидайся. Сказано в Писанії: «І пошлю на вас змія»... Слухай, скільки тобі, кажеш, літ?

– Вже вісім, – відповів Дракон.

– Пити можна. Дай йому, старий. Хай дзьобне, їдять його мухи.

Дракон узяв пляшку, покрутив, понюхав і обережно перехилив.

– Смачно, – облизався Дракон.

– Ти от віршики тут пописуєш, книжечки почитуєш, а я мушу головою в стіни гупати. Одна в мене дитина... А лицарі глузують. У них же дракони не те що ти. Порядні... Вилізли, пережерли сотню-другу народу, потоптали села, ниви. А ти лінуєш... хіба ж так можна?

Дракон ликнув з пляшки і задоволено ремигнув.

– Не давайте йому більше, – сказав Пустельник. – Ще бешкетувати почне.

– О! Хай усе рознесе! Ну, Грицю! Давай!.. Е-ех, слабак!.. А хочеш, я тобі доньку свою привезу? Хай у тебе в печері сидить, а я всім оголошу, що ти її вкрав. Не бійся, вона дуже спокійна...

– Не буду я ні з ким битися. Не хочу...

– Так мене зганьбити! Люботин віднині у всіх на язиці буде... «Люботин? А-а, це там, де дракони як зайці?» Тобі цього не зрозуміти.

– А ви оголосить, що мене вбито. Я сидітиму тут і носа нікуди не потикатиму.

– Аякже! А де труп? Ти мені трупа давай, а тоді сиди хоч сто літ!

Дракон тим часом вихилив пляшку до дна. Князь почав сміятися, а тоді й Дракон прогрімів таким оглушливим сміхом, що луна покотилася далеко по горах.

– Оце так! – похвалив Князь. – Ану ще, братку, зареви, га? Зареви, щоб аж...

– ГХАААГХРРР!!!

Пустельник і Князь попадали на землю, затуливши долонями вуха! Дракон опустив голову на лапи й винувато подивився на гостей...

4

Наступного ранку Дракон прокинувся з легким болем голови. Пригадалася розмова з Князем.

– Ну як я можу допомогти цьому чоловікові?.. Князь, звичайно, славний чоловік, але вмирати лише через нього якось не хочеться... От заради мого вчителя я б... І на муки... не те що...

До вуха його долинуло глухе постукування об камінь, яким було завалено вихід на галявину. Дракон відсунув брилу і побачив обох вчорашніх гостей.

– Ну, я не казав? – замахав руками Князь. – Зганьбив ти мене, лобуре, перед усім світом. Лицарі плюнули та й пороз'їжджалися по хатах...

– Заспокойтеся, ваша світлість, – сказав Пустельник. – Чим же тут зарадиш, як воно таке вродилося? Плоть драконяча, а нутро людське. Навіть янгольське!..

Князь і цього разу приніс вино та не забув ще й кубки прихопити.

«Не доб'юся я нічого, – розмірковував Князь. Правда, є ще один шлях – добром узяти. Адже що можна відмовити Князеві, того не відмовиш товаришу...».

5

Звідтоді день у день сходилися вони утрюх... При дворі ніхто й гадки не мав, куди Князь так часто зникає. Таємницею володіли тільки Воєвода і Настасія.

6

Кілька днів Пустельник не з'являвся в печері... Працюючи над літописом, він не раз усамітнювався. Але четвертого дня Дракон занепокоївся і, діждавшись ночі, подався до лісу. Лихе передчуття охопило його, коли наблизився до хати.

Дракон обережно просунув лапу в двері й витяг лаву, на якій лежав Пустельник.

– Нічого, нічого, – заспокоював себе Дракон. – Я заберу вас до себе. Мусите поправитись. Щоб я без вас?

Пустельник мовчав і дихав дуже слабо. Змій заніс його до себе в печеру і пильнував усю ніч, а вранці, коли старий розплющив очі, напоїв його зіллям.

7

– Я лежав і молився: не дай мені, Господи, вмерти серед темної ночі... У тебе ще є Князь... Мені казав, що ти єдина істота, з якою цікаво йому розмовляти. В замку всі в ньому бачать лише Князя. А тут він перестає бути Князем.

– Не думаю, що він позбувся свого бажання знищити мене.

– ...Податок збільшили – Дракон винен. Хлопців до війська забрали – Дракон винен. Град вибив збіжжя – і тут винен Дракон. На тебе геть усе можна списати...

– То ви вже шкодуєте, що мене вчили?

– Шкодную... Народженому в темряві і помирати в темряві легше.

– Але я вже знаю, що зроблю. Я вийду на герць. Заради Князя, заради його доньки і заради Люботина. Бо ж це і моя земля!

– Що ти говориш?!. Життя володаря не варте й одного рядка поета! У тебе ж крила!.. Злети у небо, тільки подалі від ненаситної юрби!

– Але я вже без людей не зможу. Я пишу для них!

– Вони ж тебе вб'ють! Коли володар хоче зміцнити владу, – поети гинуть у першу чергу.

– Але ж вас теж, хоч ви і втекли від людей, турбує доля Люботина!..

– Коли людина іде на смерть за вітчизну, то ім'я її потім прославляють у віках. А ти був Драконом і ним зостанешся. Героєм стане той, хто уб'є тебе. Ти ще не все... не все... сказав...

Дракон злякався:

– Що з вами, учителю?.. Ляжте, заспокойтеся...

– ...Ти ще мусиш жити... – простогнав, опадаючи, – наперекір усім князям...

Діалог із текстом

- 1 Чому Князь прийшов у гості до ченця-Пустельника?
- 2 Що найбільше здивувало Князя в Драконовій поведінці? За що він розсердився на Пустельника?
- 3 З якої причини Пустельник вирішив переселити Дракона в іншу печеру?
- 4 Детально змалюйте словами першу зустріч Князя і Дракона. Якими рисами вдачі кожен із персонажів розкрився перед вами в цьому епізоді?
- 5 Для чого Князь вирішив дізнатися вік Дракона? Який висновок він зробив, почувши, що змієві тільки вісім років? Чому Князя розчарувало те, що в Дракона виявилася тільки одна голова? З якої причини гість вирішив, що саме тому, що має лише одну голову, а не три, «воно таке глупеньке вдалося»?
- 6 Чому Князеві дуже заімпонувала почута з уст змія фраза: «Ще жоден Дракон своєю смертю не вмер»?
- 7 Перелічіть, на які недобрі вчинки підмовляє Князь Дракона. Про що свідчить висновок Князя: «Я нікому не хочу зла... Але Дракон має бути убитий»? Чи можна бути водночас справедливим і нечесним, служити і добру, і злу? З якою метою Князь намагається проявити себе порядною людиною, але насправді готовий без жодних мук совісті скоїти злочин?
- 8 Як ви думаєте, Пустельник був такої самої думки про творчість Дракона, як Князь, чи іншої? Чому?
- 9 Навіщо Князь вирішив споїти Дракона? Чому цій негарній справі не завадив Пустельник, чернеча обітниця якого повсякчасно мусила спонукати його обирати добро і справедливість?
- 10 Як поставився Дракон до хвороби Пустельника? У чому проявилася людяність змія?
- 11 Як ви вважаєте, поведінка Князя в розмові з Пустельником характеризує його як особу при владі чи тільки як батька дочки на виданні? Яку людину в образі Князя ви бачите: добру, чуйну, байдужу, зловтішну, підлу? Доведіть свою думку, підтверджуючи її відповідними цитатами з повісті-казки.
- 12 З якої причини Дракона мучило сумління, яке й спонукало змія допомогти Князеві навіть ціною власного життя? Про що це свідчило? Чому тільки прекрасна вдачею і висока помислами особистість здатна настільки тонко відчувати свою причетність до слави чи ганьби рідного краю?
- 13 Як ви вважаєте, чи був змій вихований Пустельником у патріотичному дусі? Чому намішки, наприклад, «Люботин? А-а, це там, де дракони як зайці?», Дракон сприймав не тільки як особисту ганьбу, а й як сором для всього князівства й насамперед – для міста Люботина?
- 14 Як ви розумієте висновок умираючого Пустельника: «Коли володар хоче зміцнити владу, – поети гинуть у першу чергу»? Чому Пустельник не хотів самопожертви Дракона й умовляв його рятуватися?
- 15 Що ви думаєте про творчість Дракона і його ідеали? Чим саме вас приваблює громадянська позиція Дракона? У чому вона полягає і чи не суперечить життєвим принципам християнина-поета?
- 16 Художньою деталлю в епізоді зустрічі Князя і Дракона є метелик, який сів на носі змія. У «Літературознавчому словнику», поданому у розширеному варіанті підручника під QR-кодом, знайдіть значення цього терміна. Про що інформує читачів важлива художня деталь – метелик на носі в страховиська?
- 17 Чи можна вважати Князя тонким знавцем поезії? Чи вміло він інтерпретував вірші Дракона? Чому ви дійшли саме такого висновку? А як ви розумієте наведені уривки Драконових поезій?

- 1 Розкрийте зміст рядків поезії сучасного лірика Ярослава Довгана, які Ю. Винничук обрав епіграфом до свого літературного твору. Чи є у змісті повісті-казки безпосередні перегуки з висновком поета Я. Довгана? У чому саме вони полягають?
- 2 Пригадайте поему «Давня казка» Лесі Українки. Які дійові особи цього твору і повісті-казки Ю. Винничука «Місце для Дракона» подібні між собою? Чим саме?

Розділ IV

1

Трава пожухла, й одцвіли квіти, осіння прохолода прийшла і на Драконову галявину. В один із днів, коли вони сиділи, як завше, біля могили Пустельника, й пили вино, Князь подумав, чи не пора вже перевірити міцність їхньої дружби:

– ...Що то буде, як я і Воевода помрем? Донька сама не справиться. Та й куди жінці до влади?

– Видайте її за когось.

– Воно б, може, й не один зазіхнув на престол сісти, але ж не можу я за будь-кого її видати, коли в наших законах написано, що Князівну може пошлюбити лише той, хто уславився чином геройським. Де я цього героя візьму?.. Понаїжджало тут всілякого зброду – от аби погуляти, нажертися та напиться на дурняк...

– Але ж серед них міг бути і той, хто б мене переміг.

– Може, й був, та спробуй пізнай його...

Дракон задумливо крутив кубок у лапі, погляд його посмутнів.

– Знаєте що... я вирішив... словом, я згоден... Вийти на герць.

– Та, – відмахнувся Князь, – я вже змирився зі своєю долею, – а сам спідлоба за Драконом стежив, остерігаючись видати радість, яка захлеснула його гарячою хвилею. – Чому ти передумав?

– Мене кличе до себе вчитель. Я чую ночами, як він приходить до мене і кличе за собою... Одного разу вві сні просив мене, щоби я виявив своє милосердя і вчинив вашу волю... (Невже він не помічає, що я брешу? Він не хоче помічати...)

Князь після довгих потуг нарешті видушив з себе сльозу, тоді драматично змахнув її рукавом, підвівся і, скуливши плечі, побрів з галявини. Дракон дивився йому вслід, лапа несамохіть стисла кубок, він тріснув і розсипався по траві. Князь озирнувся...

– Завтра я сховаю доньку, щоб її ніхто не бачив. Оголошу, що ти її викрав, а за день перед герцем привезу її сюди... Інакше сам знаєш – ніхто не повірить.

2

Того ж дня роз'їхалися гінці по всіх усядах, везучи страшну вість: лютий Дракон викрав люботинську Князівну і тримає її в печері.

3

– Ну що, пане Антосю? – потирав руки Князь. – Як ви оціните мою дипломатію?

– Та воно, бачте, ніби і-і-і... а ніби і-і-і не той-во...– м'явся Воевода. – Бо ви за цей час мені стільки про нього наговорили доброго, що... шкода хлопця.

– А думаєте, мені не шкода?.. Ви от роздобудьте десь кілька возів кісток та перед печерою висипте. І нікому ані мур-мур... Це державна таємниця...

4

Потроху почали з'їжджатися лицарі в Люботин.

Один із княжих гінців, вертаючи назад, натрапив у лісі на чотирьох подорожніх – обшарпаних, зарослих і вихудлих.

– Хто ви? – спинив їх гонець. – Вас пограбували розбійники? Що з вами сталося?

– Я лицар Лаврін з Горшова герба Підкова, – проказав найстарший. – А це мій джура і двоє слуг. Їхалисьмо в Люботин битися з Драконом. Нас перестріла якась чортова відьма і показала не ту дорогу. Тепер ось, певно, зо три місяці отак блукаємо. Вже й коней поїли...

Гонець спішився, витяг з торби харчі й розділив між подорожніми.

5

Поява лицаря Лавріна стала для княжого двору неабиякою подією. За ним увисалися охочі поласувати цікавими подробицями з лісових блукань, не кажучи про дивовижні пригоди в Єрусалимі. Як на те, лицар виявився чоловіком неговірким, а його джура, може, і мав бажання розповісти якусь історію, та волів наслідувати поведінку свого пана.

Лицарів назбиралося чимало, хоч і не стільки, як минулого разу. Проте Князь не нарікав: тим краще, менше буде прибуд. Особливий інтерес викликав у нього, звичайно, пан Лаврін. Цей-то вже таки справжній герой. З'явився б він раніше, може, і не треба було затівати нового герцю. Бо й так зрозуміло – кращого жениха для Настасії годі шукати.

– Жених уже є, – сказав Князь до Воєводи. – На дідька тепер той герць здався?..

– Якби не герць, то й пан Лаврін би тут не з'явився... А що, як Дракона попросити... Йому ж, прецінь, все одно... щоб він піддався не кому іншому, а лише тому, хто матиме на шоломі, наприклад, голубу стяжку?

– Пане Антосю! Та ви мудра голова!..

6

Дракон, почувши умовний стукіт, відсунув брилу.

– Ви вже прийшли?

– Так, завтра герць. Мені, розумієш, грає велику роль, від чиєї руки ти загинеш... адже це має бути людина, котра небавом стане володарем Люботина... Якщо тобі буде не важко...

– Кажіть. Я на все згоден.

– Так от... один з лицарів матиме на шоломі голубу стяжку.

– Я все зрозумів.

– Ну що ж... тоді... пробач мені, що так склалося... повір, я дуже шкодую... А дочка нехай лишиться в тебе. Твої вірші...

– Я залишу їх тут, на могилі... Ви збережете їх?

– Збережу.

– А мене поховайте біля мого вчителя.

– Я все зроблю. Прощай.

Князь поплентався з галявини. Поки йшов, увесь час його підстьобувало бажання озирнутися, та він пересилив його. «Я повинен бути сильним, я Князь, – шепотів собі, – я зробив усе, щоб врятувати Люботин. Ніхто мене не осудить».

Розділ V

1

– Ой, як гарно! Які тут квіти! – Настасія зачудовано роззиралася по галявині. – Боже, у нашому замку одне павутиння і темрява, а тут так чудесно! Я, здається, не привіталася?.. Пробачте, а ви не бачили Дракона?..

Дракон лежав на траві й кліпав очима від здивування. Що це за жарти? Дивиться на нього і питає, де Дракон. Так от які ці жінки! Хоч перед смертю дізнаюся, що воно за птиця. Він звівся на ноги і спитав голосом якомога ніжнішим:

– Хіба не видно, що я і є Дракон?

– Ви? Дракон? Боже мій! Хто б подумав! Але ж ви зовсім-зовсім не страшний! Я навіть можу підійти до вас і погладити по носі... Можна?

– О, ясна панно, це для мене велика честь... Але, скажіть, будь ласка, якщо я не схожий на Дракона, то на кого?

– Я, знаєте, як увійшла, зразу подумала: «Який гарний метелик!» Навіть збиралася звернутися до вас: «Привіт, Метелику! А де Дракон?»

– У снах я не раз був метеликом, пурхав серед квітів. Це були найсолодші сни.

– Я вас буду називати Метеликом. А ви мене Настунею. Гаразд?

– Мене ще так гарно ніхто не називав. Лише Пустельник, коли казав «сину»... А як вам той лицар з голубою стрічкою?

– Ах, пан Лаврін? Але ж він старий, Метелику!..

– А вам що – навіть серце не тьохне?

– Ще й як тьохне! Але тільки тоді, коли бачу його джуру... А коли-небудь візьмете нас із джурую на свою могутню спину, і ми полетимо на всю ніч...

– Ви забули, Настуню, одну маленьку дрібничку.

– Яку?

– Мене вже тоді не буде на світі...

– Боже, ха-ха-ха – бачили б ви свого портрета! Вмерти можна!.. Лежите ви на горі кісток і черепів, а в лапах корчаться впольовані люди. А з язика кров скрапує.

– Ну й свинство! Ми так не домовлялись!

– Це все Таємний Радник. Тато, навпаки, обурювався. Він, знаєте, не раз мені розповідав про вас. І які ви гарні вірші пишете... Казав: куди нашим віршомазам! Раніше, коли хочете знати, взагалі жодних віршів терпіти не міг. А то, було, сяде з кобзарями і до вашого вірша мелодію підбирає...

– Видно, я недаремно жив. Хоч щось та зостанеться.

2

Лицарі знову з'їхалися в долині перед печерою, де, на їхнє щире захоплення, височіла гора вибілених вітром кісток та черепів.

– Цей Дракон, либонь, не такий вже й тьхтій, як про нього говорилося. Оно скільки кісток!

– Еге, але мають такий вигляд, наче пролежали на вітрі не одну сотню літ, – засміявся Гудбрант...

3

Дракон почув галас і зрозумів, що пора виходити. Опустив голову на могилу Пустельника й поцілував камінну плиту. «Скоро я прийду до вас, і ми знову будемо разом», – прошепотів. Коли він помолився і встав, Князівна спитала:

– Вже йдете?

– Пора.

– Боже, як це все безглуздо!.. Якби Князь був князем... І я – сама собою... І всі люди – людьми... А не драконами. Ах, я знаю, що зроблю! Зараз вийду до них в чисенькій сукні... Нехай побачать, що нема вже кого визволяти...

– Тут йдеться не стільки про вас, як про долю князівства. Я на цій землі народився і зла їй не хочу... Нікуди вас не випущу з печери...

4

Дракон посунув з печери... Князівна помітила на могилі Пустельника сувої жовтого пергаменту. Один був розгорнутий.

Коли осінній лист лаштується в дорогу
І гуси його кличуть за собою,
Коли туман вінчається з імлою
І поруч для розмов нема нікого,
Надходить смуток у плащі рудому
І переслідує уперто й люто,
Влива у спогади гірку отруту

І не дає розрадити нікому.
Але тепер ваш образ, Панно світла,
Як промінь, що крізь ночі проникає,
Мені в очах притьмарених завітнув.
І про щасливу днину пригадає,
Коли були ми тільки вдвох на світі.
Тепер я сам. Молюся і згасаю.

– Це... невже це про мене?

Атрамент¹ був свіжий.

5

З города долинуло баламкання дзвонів. Заки лицарі молилися, Радник пірнув у кущі, а з них – у печеру, де зіткнувся ніс у ніс із Драконом.

– Моє шанування володарю гір і лісів! Я, з вашого дозволу, Таємний Радник.

– Що ж вам ще від мене треба?

– Отже, виходите з печери рівно о другій. Бій триватиме годину. Як почуєте дзвони – це буде знак, що пора вже й честь знати... Я вас дуже прошу дотримуватися регламенту, бо у нас тут все розраховано до хвилини. Готуються розкішні народні гуляння – кольорові грецькі вогні², паперові змії та ще різні заморські чудасії. Шкода, що ви цього не побачите. Але, з другого боку, бути головною діючою особою нинішнього дня – це честь велика. Мусите відчувати всю відповідальність, яка лягає на ваші плечі... До слова – ваші крила... Ви можете літати?

– Звичайно.

– Літати вам суворо забороняється... То ви вже якось без крил, добре? Не хвилюйте уми, так би мовити...

Радник обійшов довкола змія, зазірнув і там, і сям, навіть постукав камінчиком по лусці, а потім спробував її пальцем сколупнути.

– Гм, надійна штука. Як залізо. Тільки загусто цієї луски у вас. Перестарався Господь. Чого доброго, за годину хлопці й не справляться. Га?

Дракон заплющив очі й почав пригадувати свого першого вірша. Але вірш не пригадувався, і змії розплющив очі. Чоловічок щось мовив, розмахуючи руками:

– ...Герой мусить бути свій. Так би мовити, для історії і для прикладу.

– Невже вам невідомо про нашу домовленість з Князем?

– Ну-у, нам ще й не таке відомо... Князь хоче, аби ви піддалися панові Лавріну, Князівна воліє його джуру. А от я – єдина людина в цьому зачуханому князівстві,

¹ Атрамент – чорнило.

² Йдеться про феєрверки.

котра дивиться не поверхово, а вглиб... Серед лицарів є достойніша особа – це пан Любомир з Золочева герба Когут. Цей герб у нього і на плащі, і на грудях, і на щиті.

Дракон переступив з лапи на лапу. Радник сахнувся на крок.

– Отже, що я пропоную... Ви... е-е-е... піддається лицарю Любомиру, а я за це обіцяю, що ваші рукописи будуть збережені належним чином. Авторство їхнє, звичайно, зостанеться в секреті. Бо одна річ убити Дракона, а зовсім інша – поета. Тому шило з мішка в жодному випадку вилізи не повинне.

– А що, як вилізе? – всміхнувся змій, згадавши рондо-акростих¹, з якого кебетний чоловік може вчитати ім'я автора: «Дракон Григорій».

Розділ VI

1

«Дивно, тоді, коли вперше лицарі мене викликали на бій, я аж трусився від ляку, я повз, тікав од навісного диму, боровся за життя, а зараз мені однаково. Бо це я чиню з любові до мого вчителя і до Князя».

Він виповз із печери, і неймовірний шум оглушив його на мить.

Дракон затупцяв на місці... Заревіти, чи що? І він подумав: «Чи не лягти мені ото на траві, та хай собі роблять, що хочуть? У мене тільки два місця вразливих – око і око. Затулю їх лапами, що мені зроблять?» Проте, уявивши собі цю картину, всміхнувся – гарний був би з мене Дракон. А народу-у! Весь Люботин зійшовся... Де ж той, із тяжкою? Ага, оно він сидить спокійно на коні і зовсім не галасує. Цей і справді, видно, бувалий чоловік. Мабуть, не знає, що його вибрано на мого вбивцю. Цікаво, як вдалося Князеві всучити йому оту тяжку? Сказав, певно, від Князівни дарунок. Треба щось робити. Зареву для початку.

– ГРХАААГХРРРН!

Кількоро лицарів беркицнуло на землю, задерши ноги, інші, зламавши стрій, розсипалися по долині... Один лише лицар зостався на місці, голубою тяжкою маяв вітер. Ну, як ти такий сміливий, подумав Дракон, тим краще... Було б куди гірше, якби довелося ганяти за тобою по долині, підставляючи голову, а ти ще б, не приведи Господь, виявився таким йолопом, що й не використав слушного менту. І Дракон, перебрівши річечку, став якраз навпроти пана Лавріна. Лицарі помчали на змія з усіх боків, а підскачови ближче, задзенькотіли мечами по драконячій лусці. Мечі відскакували, мов од скелі, списи ламалися або, вигнувшись дугою, випорскували з рук невдатних нападників. Не так це вже й страшно. Дитяча гра. Треба хоч для виду поборюватися з ними. Він почав ревіти й крутитись на місці, метляючи головою так, що збоку виглядало, наче він і справді борониться.

Нарешті й пан Лаврін пришпорив коня та пішов на Дракона, але, на відміну від інших, не махав дурно мечем, а вибирав місце вразливе, гарцюючи під самим носом в чудовиська. «Так, ну що ж – пора», – подумав змій і, вдаючи, наче від когось захищається, нахилив голову так, аби зручніше було поцілити його лицарю з голубою тяжкою. Пан Лаврін помітив цей рух і замахнувся мечем, та враз відчув, що рука задеревіла, – Драконове око, наче маленьке озерце, дивилося на нього таким розумним поглядом, і в оці блищала сльоза, а в сльозі грало осіннє сонце... Юрба збуджено ревіла, багатоголосе «Рубай!» вдарило, наче велетенський птах, об груди скель і відбилося луною. Вже й джура підскачов:

– Коліть, пане!

¹ Рондо-акростих – вірш, написаний у формі рондо (див. «Літературознавчий словничок» у розширеному варіанті підручника під QR-кодом); перші букви рядків якого складають певні слова (тут: «Дракон Григорій»).

Але мить була втрачена, Дракон одвів голову. «Не можу ж я, мов бовдур, отак стояти, інакше всі здогадаються». І справді, лицарі й джури враз перестали бити будь-як, а весь час намагалися вдарити під черево. Дракон крутився, як дзига, врешті зловив мент і знову підставив око лицарю з голубою стяжкою. «Чому він тоді не рубав? Ах, певно, помітив сльозу. Це була мимовільна сльоза, ваша світлість, я не хотів, пробачте, більше не буду. Коли ж!» ...Ніхто не помітив опущеної голови Дракона. Лише пан Лаврін і його джура були поблизу. Лицар звів меч для удару, зіціпив зуби і – побачив своє відображення в оці Дракона. Вимучене походами й боями, пооране зморшками обличчя дивилося на нього. І так виглядає жених прекрасної Настасії?

– Коліть, пане! – кричав джура і вже сам, націливши списа, мчав щодуху до того дзеркального озерця, з якого прозиравав смуток і розпач.

І знову Дракон одвів голову. «Яка сила не дає мені заколотися йому? – не міг опам'ятатися лицар, опускаючи меч. – Я, той, хто ніколи не відчував жалості у бою, рубав сарацинські голови, наче капусту, розм'як, мов баба, перед оком цього чудовиська. На біса я в це вв'язався? Навіщо мені Князівна, котра ніколи мене не любитиме? Навіщо мені цей дивний Дракон, який боронить перед лицарями свого живота, а мені підставляє око, вразити яке може й дитина? Що він мені злого вчинив? Оно жива й здорова Настасія виходить з печери... Лишається тільки вбити змія, який не зробив їй нічого поганого. А ця купа кісток і черепів біля печери і справді далеко не цьогорічна».

Дракон знову заревів, ще й стовп сліпучого жовтогарячого полум'я в небо випустив. «Треба їх відлякати, а то вже черево пече від тих ран... А якби я метлянув хвостом, що тоді? Розлетілися б ви, як горобчики. Та мені вас потоптати, як двічі свиснути». Голова його низько опустилася, і лицар з голубою стяжкою знову зняв меч.

– Тепер рубайте. Прощайте, Князю!..

– Коліть, пане!

– Руба-а-ай!!!

«Чом же меч цей повис у повітрі? Чому не спаде громовицею? Карай мене, Господи, я весь перед Тобою. Я, виродок на оцій землі, прошу в Тебе останньої ласки, щоби ближній мій не увірився в слові моїм, щоб не сказав: “Не вартий довіри він”. Я, що любив життя, а тепер молю смерті, я, що оспівував Тебе, а тепер приношу Тобі свою непокірну голову, – яви мені знак, що став я на шлях справедливості! Бачиш – стою перед моїм ворогом безборонний, мов на долоні...»

– Руба-а-ай!!!

І лицар, заплющившись, навідліг рубає мечем у те око, в якому він наче у дзеркалі, та в цю мить налітає джура, бо терпець йому увірвався, і спис його з розгону впирається, мов жало оси, а голова Драконова сіпається, і меч пролітає повз око, опускається на спис і перерубує його. Дракон важко падає, голова його гупає об землю, і чи то причулося лицарю, чи й справді долинуло: «Дякую»...

Ошелешений джура весь час смикав свого пана за рукав і бубонів:

– Я не хотів... ви зволікали... а я й... списом...

– Все гаразд, – одмахувався пан Лаврін. – Може, воно й на краще.

Надбій Князь.

– Молодець! Я знав, що ви! Герой!

– Та це не він! – почувлося несподівано.

Князь отерп.

– Не він? Я ж сам бачив... як він мечем... А хто?

– Ось, джура. Та покажись ти!

Князь глянув на хлопця, на спис, що стримів з Драконового ока, і все зрозумів.

Три дні і три ночі гуляв Люботин, славлячи героя, переможця Дракона, лилося вино і пиво ріками, шипів і пінився мед, грали музики, аж їм руки німіли... Спочатку Князь не був тим дуже втішений, що здобув собі неждано такого юного зятя, та пан Лаврін зумів його переконати, розхваливши на всі заставки цноти свого вихованця. Князівні ж одразу припав до серця хоробрий джура, і тому з весіллям не забарилися.

Лицарі роз'їхалися, везучи на грудях на шнурку хто кіготь, а хто зуб Дракона, щоб мати змогу посвідчити свою участь у тій славній битві. Лише пан Лаврін не згодився нічого собі брати на згадку; а коли довідався, що Князь збирається Дракона поховати, то сам зголосився допомогти. Дракона поховали на галявині біля Пустельника. Коли вже було по всьому і вояки розішлися, лицар спитав:

- Чому ви його поховали саме тут?
- Він сам цього забажав.
- Хто? Дракон? Ви що, з ним розмовляли?
- Уявіть собі, любий мій, розмовляв. І не раз.

І тут Князь із незрозумілої спонуки узяв та й розповів усе, як було, говорив, наче хотів сповідатись, в розповіді очищаючись від содіяного, говорив, уникаючи зустрічатися поглядами, а через те й не бачив, як міняється обличчя лицаря, як пальці його стислися в п'ястуки. Воевода поривався зупинити Князя, та марно. Коли Князь закінчив і зиркнув на лицаря, то страх засвітився в очах його – він не впізнав лицаревого обличчя, бо те, яке побачив, було налите люттю і боєм.

– Якби я міг, – процідив лицар крізь зуби, – якби я міг, то з великою насолодою розчерепив би вам оцим келепом¹ голову.

Того ж дня сів на коня й, ні з ким не попрощавшись, виїхав з Люботина.

Розділ VII

1

Осінь запанувала в князівстві. Князь тинявся по палатах, проклинаючи дрижаки, і боровся з нудьгою... Все частіше снівся Дракон. Він нічого не говорив, тільки сумно дивився, і велика сльоза бриніла у нього на віях, а в сльозі грало сонце. У нього зникло бажання до їжі, вихудлий, із запаленими щокми, неголений, з посірілим обличчям, одлякував навіть сторожу. Раптом зрозумів, чого йому бракувало, – розмов із Драконом... Пращури з портретів дивилися на нього, і, здавалось, ті погляди пропікають саме серце.

– Ну що ви вирячилися? Я зробив усе, щоб врятувати Люботин!..

З несамовитою люттю здирав їх зі стін і топтав ногами, а коли останній образ упав на підлогу, сів і розплакався, і той плач для нього був наче літній дощ після довгої посухи. Наступного ранку взяв бутель вина і три кубки, накинув на коня кожуха й виїхав із замку... Князь постелив кожух межі двома могилами, поставив на кожній по кубку й налив.

– Давайте, хлопці, вип'ємо, їдять його мухи... Осінь... така пора, що можна звар'ювати². А ви пийте, пийте... – вилив вино на могили і налив знову. – Тобі скільки вже? Вісім? О, та ти жеребець! Пий! Добре вино? Це мені з Волощини³ привезли... Ех, що б я без вас, хлопці, робив? Такий цей Люботин, що й не поговориш ні з ким.

Пустельник кивав головою, а Дракон замріяно дивився на небо, і ворухилися його крила, наче збирався злетіти.

¹ Кéлeп – холодна зброя, бойова сокирка.

² Звар'ювати (діалектне) – збожеволіти.

³ Волóщина – частина Молдавії (колишні Молдавське й Волоське князівства).

І наступного дня знову приїхав Князь. Цей день був препаскудний, пронизливий холод пробирав до кісток. Але Пустельник і Дракон уже чекали на нього.

– Ви не замерзнете? – спитав у Пустельника, який сидів на своїй могилі в одній довгій сорочці. – Скоро зима. Гей, Грицю, а втні якогось вірша, щоб аж.

І Дракон почав:

В моїй душі хтось посадив осику.
На вижовклих від самоти горбах
Вона росте на чорнім полі крику
Така ж висока, як моя журба.

І бачу я в один похмурий день –
Замайоріла постать вдалині.
Невже до мене Юда йде,
Щоби повіситись в мені?

– Це ти про мене? – спитав сухо Князь. – Ну, звичайно, про мене... Я ж хотів як ліпше. Для держави. Я врятував її...

– Якщо ви Юда, то я та осика, – зітхнув Пустельник. – Навіщо зробив з нього поета? Поети так тяжко вмирають, і нема їм на цьому світі місця, бо вони нетутешні.

– І я вмер... – сказав Дракон. – І ви побачили – зло не від мене...

– Держава спала. Я мусив її розбудити, – аж застогнав Князь.

– Але розбудились не державу, а лихі інстинкти... – сказав Пустельник.

Вітер скавучав у печері, стогнав і заводив, ніби на похоронах... Вороняче гніздо одірвалося й покотилося до Князя.

– Ось і шапка. Чудова шапка, – засміявся Князь і насадив гніздо на голову. – Гей! Чого ви замовкли?! А що мені тепер робити?.. Поки був Дракон, я мав сенс жити. Був світлий обов'язок – знищити змія. Але, тепер, коли Дракона убито, я zostався сам... І нема в мене ані ворога, ані друга.

Озерце пінилося, наче відьомське вариво, виступало з берегів, женучи на всі боки темно-жовті потоки здичавілої води...

– Нічого, хлопці, – цокотів зубами Князь, – переживем. І не таке переживали.

Вода його оточила і вирувала вже довкола ніг. Князь виліз на могилу і сів поруч Пустельника.

– А вам хоч би що, – дивувався, – не м-мерзне-те. Я вже т-теж т-трохи з-зігрівся. Пийте, пийте... С-скільки т-тобі? Ві-вісім? М-можна...

А як та ніч проминула, дощ ущух і затихло все, а вгорі світанок розцвів і заблищав на воді самоцвітами, небо очистилося й осіннє сонце – бліде й змарніле – вистрілило проміння понад світом. Але Князь уже його не бачив.

Діалог із текстом

- 1 Як ви розумієте назву твору? Чому для Дракона-поета не знайшлося місця в жорстокому світі?
- 2 Що хотів автор сказати словами, які вклав в уста Таємного Радника: «Літати вам суворо забороняється... Подивіться, подивіться котрийсь та й собі, чого доброго, злетіти захоче...»?
- 3 Чи можна образ Дракона з цієї повісті-казки вважати алегоричним?
- 4 Твір Ю. Винничука має філософський підтекст. Знайдіть два-три приклади цього у повісті й зачитайте відповідні уривки тексту вголос.
- 5 З якою метою Князь навідував Дракона навіть після смерті Пустельника? Чому повсякчас бідкався, що після нього та Воєводи Люботинське князівство неодмінно занепаде?
- 6 Як саме й чому саме так Князь характеризує претендентів на руку його доньки?

- 7** Для чого Князь розпустив чутки, нібито змії викрав Настасію? Чому насправді не боявся відправити красуню-доньку в лігво Дракона?
- 8** Які пригоди випали на долю лицаря Лавріна та його джури? Хто виявився причиною всіх їхніх нещастів і за що саме помстився?
- 9** Чому поява Лавріна з джурою та слугами для всіх лицарів виявилася неабиякою подією? Як ви думаєте, інші лицарі вибралися б із подібної халепи в лісі живими? Чому?
- 10** З яких міркувань Воєвода і Князь вирішили просити Дракона піддатися тільки лицареві Лавріну? А які мотиви були в Таємного Радника? Чи думав він про честь Люботина? Прочитайте вголос відповідні уривки, порівняйте позицію персонажів у негідній і користолюбній справі, даючи відповідну характеристику кожному з можновладців Люботина.
- 11** Яка саме новина, почута від Настасії, Дракона тяжко образила?
- 12** Чому Настасія зізналася саме Драконові, що їй більше подобається Лаврінів джура, ніж уславлений підстаркуватий лицар? Чи могла дівчина подібне сказати батькові або Воєводі? Чому останній вірш змії присвятив Настасії? Проаналізуйте цей твір.
- 13** Хто придумав причепити лицареві Лавріну синю стрічку? Як ви думаєте, носив би цю річ лицар Лаврін під час бою з Драконом, якби знав про її призначення? Прочитайте уривок від слів «Яка сила не дає мені заколоти його...» до «...далеко не цьогорічна» й доведіть, що лицар Лаврін – людина спостережлива і справедлива.
- 14** Яким із розповіді Настасії постає Таємний Радник Князя? Чого можна чекати від такої людини? Чому саме він, а не хтось інший, знає про прихильність Настасії до джури лицаря Лавріна? Саме Раднику належать слова: «Одна річ убити Дракона, а зовсім інша – поета». Чому вбивство поета народ рано чи пізно розцінює як великий злочин?
- 15** З якої причини Князь недовірливо озирався, незважаючи на те, що Дракон дав згоду на поєдинок?
- 16** Чому Настасія скрушно бідкалася про те, що все було б по-іншому, якби люди, що її оточують, самі не виявилися драконами? Як треба розуміти ці слова? Слово «дракони» дівчина вживає в прямому чи переносному значенні? Доведіть це.
- 17** Чому перед вирішальним двобоєм, на відміну від першої появи лицарів у його володіннях, Дракон уже не відчував страху перед смертю? Якими словами про це сказано? Доведіть, що єдиним благородним лицарем у творі виявляється Дракон Грицько.
- 18** Чому лицар Лаврін не зміг убити Дракона ні першого разу, вловивши в його беззахисному оці розумний погляд, ні вдруге, побачивши себе в зиніці Дракона старим і недостойним красуні Настасії?
- 19** Чи мав силу й можливість Дракон легко знищити своїх нападників, які, користуючись безкарністю, жорстоко завдавали йому дрібних, але дуже болючих ран? Як про це поет-християнин роздумував сам?
- 20** З якими трофеями роз'їжджалися лицарі з Люботина? Для чого вони їм були потрібні?
- 21** Чому Князь несподівано розповів усю правду лицареві Лавріну? Як той зреагував на Князеву сповідь? Чому негайно покинув Люботин?
- 22** З якої причини Князівна несподівано почала вважати себе особисто вбивцею Дракона? Чи були щирими її душевні муки? Чому Настасія не зробила нічого, щоб не допустити смерті невинного? Як ви розцінюєте таку позицію досить впливової людини?
- 23** Чи бачив Дракон Грицько вродливих дівчат до приходу в його володіння Настасії? Чи щиро й жертовно він закохався у Князівну? На основі тексту доведіть це.
- 24** Зло не буває непокараним. Рано чи пізно за все скоєне доводиться відповідати. Божевілля Князя – плата за смерть безневинного Дракона-поета. Як ви думаєте, чому автор показує володаря Люботина не просто у світі ілюзій і марень хворобливої уяви, а в товаристві Дракона й Пустельника?
- 25** Ви вже маєте певні уявлення про алегорію в художніх творах. Випишіть із «Літературознавчого словничка», поданого у розширеному варіанті підручника під QR-кодом, що таке алегорія, і доведіть, що образи Дракона, Пустельника і Князя у повісті Юрія Винничука

алегоричні. Яку інформацію для читача несе алегоричний елемент загальних назв, які у творі стають власними іменами головних героїв?

26 Чи передбачав змії, що його вірші хтось присвоїть або їх вважатимуть анонімними? Чому він написав рондо-акростих? Як саме Дракон зумів донести читачам своє авторство?

27 Напишіть акростих, у якому було б зашифровано слова «я патріот» або «поет».

28 Заповніть таблицю, об'єднавшись у «малі» групи (3–5 осіб) для детального аналізу кожного із запропонованих персонажів повісті-казки Ю. Винничука. Зіставте дійових осіб, зробіть висновки про життєву позицію цих персонажів та сформулюйте ідею твору.

	Пустельник	Дракон	Князь	Таємний Радник
Соціальний стан, посада				
Основні риси характеру				
Здібності				
Висновки				

Діалоги текстів

1 Пригадайте філософську казку французького письменника Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц». Доведіть, що проблема добра і зла виразно прослідковується і в цьому творі, й у творі «Місце для Дракона» українського автора.

2 На основі порівняння з романом «Айвенго» В. Скотта зробіть асоціативне гроно до образу дракона-лицаря з повісті-казки Ю. Винничука «Місце для Дракона», а тоді за допомогою кіл Венна графічно відобразіть спільне й відмінне між головними героями творів «Місце для Дракона» та «Шпага Славка Беркути».

3 Щоб систематизувати свої знання з теорії літератури й на майбутнє закріпити навички роботи з художніми текстами, накресліть у зошиті й заповніть таблицю «Позасюжетні елементи у прозових творах». Якщо вказаного в таблиці позасюжетного елемента в якомусь творі немає, поставте риску у відповідній графі.

ПОЗАСЮЖЕТНІ ЕЛЕМЕНТИ У ПРОЗОВИХ ТВОРАХ

	Екскурс у минуле	Екскурс у майбутнє	Пейзаж	Портрет	Авторські (ліричні) відступи
М. Коцюбинський «Дорогою ціною»					
О. Довженко «Ніч перед боєм»					
Н. Бічуря «Шпага Славка Беркути»					
В. Дрозд «Білий кінь Шептало»					
Ю. Винничук «Місце для Дракона»					

Мистецькі діалоги

• Уважно розгляньте ілюстрацію. Що ви можете сказати про зовнішній вигляд Дракона? Чому Настасія сприйняла його за велетенського метелика? Чи справді він був подібним до цієї комахи? Чим саме?

Дракон – персонаж комп'ютерної рольової гри в жанрі темного фентезі, розробленої канадською студією BioWare ►

ЗАСОБИ ГУМОРУ, ЇХНЯ РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Значну роль у літературі відіграють засоби сміху. Проте одні письменники володіють гумором і сміховою культурою унікально й дуже вправно, а інші використовують такі засоби надзвичайно рідко. Загалом сміх у житті всіх народів, а українців особливо, мав надзвичайно велике значення, допомагав вистояти в часи бездержавності, вчив оптимістично дивитися на світ. Сучасні читачі люблять читати твори, де багато жартів, іронії, дотепів. Видатні мислителі й митці завжди високо цінували роль і місце сміху в людському соціумі.

Цього навчального року ви вже аналізували твори, на сторінках яких зустрічалися з кількома **засобами сміху**. Пригадайте комедію Івана Карпенка-Карого «Сто тисяч». Хоча головний персонаж твору Герасим Калитка зовсім не має почуття гумору, є більш похмурою і перевтомленою людиною, аніж веселою і щасливою, з його неймовірної скупості тонко насміхається веселий шукач скарбів Бонавентура. Та й сам Герасим Калитка постійно потрапляє в комічні ситуації. *Гумор*, доброзичливий сміх, яким Іван Карпенко-Карий користується для змалювання характерів Герасима та його кума Савки, спочатку не принижує цих персонажів, а тільки допомагає читачам збагнути їхні погляди на життя, моральні та

сімейні цінності. У жартах, доречних кепкуваннях, легкій іронії на адресу Савки чи Герасима з уст людей їхнього оточення виразно проявляється не тільки ставлення персонажів, а й авторська позиція. Та коли розуміємо, що заради грошей Савка готовий зарізати кума, а Герасим Калитка, обдуривши навіть метикованого в подібних справах шахрая і втративши тільки частину власних грошей, не може пробачити собі збитків і робить спробу повіситися, сміх, як елемент авторської позиції, з доброзичливого переростає в осудливий, жовчний. Йдеться вже про *сатиру*, яка примушує героя соромитися власних вчинків.

«Сміх – це сонце: воно проганяє зиму з людського обличчя».

Віктор Гюго

«Що зробилося смішним, перестає бути небезпечним».

Вольтер

«Засміятися добрим, світлим сміхом може тільки добра душа».

Микола Гоголь

«Якщо вчуєш жарт, шукай у ньому приховану правду».

Олександр Довженко

Основна сфера використання сатири – байки, сатиричні й пародійні¹ твори. В житті й у літературних творах частіше зустрічаємо жарти й гумор, доброзичливий сміх. Проте й із цими засобами сміху під час спілкування треба бути завжди обережним. Згадаємо повість Ніни Бічуї «Шпага Славка Славка «вуханчиком» у присутності однокласників, Лілі, на в класі, одразу зрозуміла свою помилку: Беркуту надалі могло почуватися ніяково через те, що Теслиук наголосила на маленості. Щоби виправити ситуацію, дівчинка заявила, що у великі вуха. Крім доброзичливого, існує й так званий *чорний* над смертю, хворобами, насильством. Цей жорстокий засіб смислюваного ще більше, ніж сатира.

І в повісті Ніни Бічуї, і у філософській повісті-казці Юрія Винничука, і в літературному творі про перше кохання Валентина Чемериса, крім гумору, можна знайти й *іронію*. У повісті Чемериса іронія доброзичлива. Вона проявляється й у тому вчинку, коли Соломія Кіндратівна в кишеню Федькові насипає гарбузових зернят, які разом із Вітьком сват-невдаха лузає, обговорюючи прикру невдачу. Іронічними і навіть філософськими (згадує, що час дуже швидкоплинний) є думки матері Галі: «Думала, дитина... А вона вже куниця...».

«Дотепність і гумор – якщо існує між ними різниця, то тільки в часі: це – блискавка і електричне світло. Обидва одного походження, але дотепність – це яскравий ментальний спалах, гумор же пустує і втішається сюжетними викрутасами».

- 1 Що ви довідалися про роль сміху в житті людини?
- 2 Чому деякі засоби сміху не варто використовувати взагалі?
- 3 Проаналізуйте один із висловів відомих людей про вплив сміху.
- 4 Доведіть, що в художніх творах, які ви прочитали й проаналізували у школі, є елементи гумору, іронії, сатири. Свою відповідь підтвердіть цитатами.
- 5 Випишіть із «Літературознавчого словничка», поданого у розширеному варіанті підручника під QR-кодом, значення термінів «гумор», «іронія», «сатира» і доберіть для кожного з цих засобів сміху цитату з художнього тексту (на ваш вибір).

Валентин ЧЕМЕРИС (1936–2016)

Валентин Чемерис, талановитий письменник і журналіст, народився 8 липня 1936 року в мальовничому селі Заїчинці Семенівського району на Полтавщині в селянській сім'ї. Батько Лука Макарович мав золоті руки й світлий розум, грав на сільській сцені. Талант письменника, каже Валентин Лукич, він успадкував саме від батька – вигадника й тонкого поціновувача гумору. У 1940 році Луку Макаровича призначили заступником директора машинно-тракторної станції на Київщині, батьки з маленьким сином перебралися на нове місце проживання, однак війна порушила їхні плани. Хоча батько мав «бронь», тобто відстрочку від призову на фронт, на п'ятий чи шостий день війни він зголосився у військкомат добровольцем. Побачивши відчай і розпач на обличчі дружини, Олександри Якимівни, Чемерис-старший дивом зумів вантажною машиною відправити свою сім'ю до родичів у Заїчинці.

Ту страшну воєнну одісею Валентин запам'ятав на усе життя. Перелякані жінки, які несуть дітей і котять візочки з найнеобхіднішими речами, страшне й незрозуміле слово «евакуація», солдати, які отримали наказ відступати, дим на обрії чи то від пожеж, чи від обстрілів. Коли ж проминули Трипілля на Київщині й наблизилися до переправи, несподівано налетіли німецькі літаки. Зчинилася паніка, заголосили жінки, закричали діти, дорога наче перетворилася на якусь живу істоту, яка волила до Бога про милосердя й пощаду. Шофер натиснув на газ і проскочив найнебезпечнішу ділянку – міст через Дніпро, але бомба розірвалася надто близько, і вибуховою хвилею викинуло з машини всіх пасажирів. Коли пилука розсіялася, зраділи, що всі живі, хоча авто було розбито вщент. Мати з п'ятирічним малюком ішли пішки тиждень. Ноги в обох перетворилися на суцільні криваві рани, поки, нарешті, прийшли до Заїчинець.

А потім санітарна машина привезла тата, контуженого, з пробитими кулею легенями. Батьків командир прекрасно розумів, що якщо важкопораненому Луці й судилося вижити, то тільки завдяки невсипущому догляду рідних. Наступного дня в село вступили німці, а ще через день староста привів озброєних чужинців до Чемерисів. Німці довго й жорстоко били Валентиного батька, але таки не пристрелили.

Почалася окупація. Дорогою їхали на схід німецькі колоні. У вантажівках і на мотоциклах сиділи фашистські вояки в касках і з автоматами. Валентинові вони чомусь здавалися на одне обличчя: сталевого кольору військова форма, сірі щокі, стиснуті вузькі губи, холодні погляди.

Потім війна відкотилася на захід. Було холодно, голодно, не було кому, чим і як обробляти колгоспну землю, та доводилося. Батька, який після поранення ледве ноги пересував, радянська влада призначила головою колгоспу. На голосіння

дружини, що він уже й ходити не годен, представник із району буркнув, що вибору нема: чоловіків викосила війна – нікого призначити на таку відповідальну посаду, а Чемериса, якщо вже такий кволий, будуть возити: кінь та стара двоколка для голови колгоспу завжди знайдеться! І возили, й він працював за трьох. Помер батько у день перемоги, 8 травня 1945 року. Ховали його всім районом.

Після смерті Луки Макаровича його сиротіла сім'я виявилася найбіднішою в селі. Втім, і іншим родинам жилося не з медом. Двісті двадцять односельців із війни не повернулися, триста неповнолітніх хлопців стали вдовиними синами. Найтяжче всім жилося в 1947-му, голодному році. Та навіть тоді Валентин дуже любив читати, а школу вважав своєю другою домівкою.

Незважаючи на страшні випробування для всієї країни, з раннього віку Валентина оточувала сприятлива для розвитку творчих здібностей атмосфера народних пісень і переказів. У селі, оточеному очеретами, завжди було багато лелек. У сусіда, діда Щедрія, на клуні було величезне гніздо, й Валентин старому дуже заздрих. Однієї буряної днини вітер скинув маленьке лелеча на подвір'я. Пташеня покалічилося, і якби не дід, загинуло б: ні у звіриному, ні в пташиному світі каліки не виживають. Щедрій забрав Лелька до хати, лікував, годував, розмовляв із лелечам, і, коли те похитувало головою у відповідь, здавалося, що Лелько таки розуміє людську мову. Восьмирічному Валі хотілося мати такого крилатого приятеля, впізнавати його серед десятків, здавалося б, подібних птахів. Дід таки вилікував Лелька, і той у серпні полетів у далекі краї зі своїми родичами. З ранньої весни Щедрій сподівався свого лелеки з вирію, проте він так і не повернувся. Згодом Валентин Чемерис увіковічнив і Лелька, й діда Щедрія у надзвичайно цікавому художньому творі «Аравійська пустеля».

Тихоплинна річка Хорол, яка в юності була улюбленим місцем недільних вилазок хлоп'ячої компанії, щедро дарувала чисту воду й райські місця для риболовлі. Споглядання неземної краси хорольських плес, вкритих білими квітками латаття, завжди приносило радість. Й хотілося не руйнувати, а примножувати красу, щоб вона ніколи не зникла і нею милувалися інші. Саме цій темі присвячено оповідання В. Чемериса «Ведмедик, син Ведмеда».

Великим природолюбом постає головний герой повісті «Подорож до Самари Дніпровської». У цьому творі гриби розмовляють і навіть... женуться за учасниками «тихого полювання»! Не вірите? Прочитайте хоча б коротесенький розділ з цієї повісті «Як ми втікали від маслят».

Життя Валентина Чемериса виявилось цікавим і дуже насиченим. Сорок років він працював журналістом

«Життя вимірюється не кількістю прожитих років, а тим, що встиг зробити, який слід лишив на землі, скільки добра подарував людям. Ольвія мені дорога, і сам би хотів, щоб вона залишилася живою, але так склалися обставини. Вона стала для свавільного і дикого кочівника Тапура світлою зорею, що зовсім по-іншому освітила його життя, пробудила в ньому все людське. Він став іншим і став від того, що на світі була Ольвія».

Валентин Чемерис

▲ Валентин Чемерис

▲ Валентину Чемерису вручають премію імені Степана Олійника (2008)

▲ Обкладинки книжок Валентина Чемериса «В сузір'ї Дракона» (2005) і «Ольвія» (2008)

на Дніпропетровщині, заочно вчився у Літературному інституті імені Максима Горького в Москві, був головою Дніпропетровської організації Співки письменників України, працював у редакції газети «Літературна Україна» заступником головного редактора й завідувачем відділу сатири, секретарем Національної спілки письменників України упродовж 1996–2001 років.

Видаватися Валентин Чемерис почав із 1962 року як сатирик-гуморист, і майже одразу його твори почали перекладати іншими мовами. Двадцять веселих збірок гумору, історичні романи, твори для дітей, зокрема фантастичні, книжки спогадів та повісті автобіографічного змісту – всього й не перелічити! Валентин Чемерис – лауреат республіканської премії в галузі сатири та гумору імені Остапа Вишні, літературних премій імені Федора Маківчука, імені Степана Олійника, гумористичної премії Одарки і Карася. За найкращі оповідання Валентину Лукичу присуджено премію імені Юрія Яновського.

За роман «Ольвія» автор отримав літературну Аркадіївську премію (2009) і чимало листів з усіх кутків України. Деякі читачі навіть дорікали письменникові, навіщо він «убив» головну героїню Ольвію – доньку грецького аристократа й дружину скіфського царя. Доводилося пояснювати, що художня правда – вища за найкраще авторське ставлення до героїв.

За романи з історії України «Фортеця на Бористені» та «Ордер на любов» авторів присуджено Міжнародну премію Українського козацтва «Лицарське перо» (2008). У 2009 році письменникові вручили літературну премію імені Івана Мазепи за історичний роман про гетьмана Петра Дорошенка «Без права повернення», а у 2015 році побачив світ ще один цікавий історичний роман – «Трагедія гетьмана Мазепи». Валентин Чемерис – автор 65 книжок. Українська держава гідно оцінила його творчі здобутки. Він нагороджений багатьма орденами й відзначений урядовими грамотами. Письменник помер у поважному віці 4 грудня 2016 р., але його чудові книжки надовго переживуть свого автора.

Діалог із текстом

- 1 Що цікавого ви дізналися про дитячі роки Валентина Чемериса?
- 2 Де працював Валентин Чемерис упродовж свого насиченого й цікавого життя?

- 3 Які книжки для дітей написав цей письменник?
- 4 Які події Другої світової війни пережив майбутній письменник?
- 5 Якими літературними нагородами відзначений Валентин Чемерис?
- 6 Розгляньте світлину на с. 234. Яку подію у житті письменника відтворено на ній? У бібліотеці знайдіть інформацію про відомого українського сатирика Степана Олійника і підготуйте короткий виступ про нього.

Повість «Вітька+Галя, або Півість про перше кохання»

Твір Валентина Чемериса «Вітька+Галя, або Півість про перше кохання» також про перші високі почуття й особистісні стосунки між вашими ровесниками. Події у повісті автором зумисно точно датовані. Вже на самому початку цього твору сказано, що дуель у селі Великі Чаплі юних претендентів – Вітьки Горобця й Петра Білого – на серце й руку такої ж неповнолітньої дами їхніх сердець Галі Козачок відбудеться 25 липня 1964 року.

Далі в повісті розгортається великий за обсягом екскурс у минуле, з якого читач довідується, що Вітько не має ще й чотирнадцяти літ й приблизно такого ж віку Петро Білий і Галя Козачок. Отже, роком їхнього народження можемо вважати 1950. Але не хапайтеся за голову, лякаючись, що це вже далека давнина. Твір В. Чемериса настільки веселий, високохудожній, вдало приправлений добрячою дозою гумору, що відірватися від нього ви не зможете, доки не дочитаєте до самого кінця.

Звичайно, головним героєм цього літературного тексту є юний закоханий – **Вітька Горобець**, але навіть читаючи про його веселі пригоди, ви дуже швидко зрозумієте, що першу скрипку мало не у всіх подіях грає Вітьків дванадцятилітній друг **Федько Котигорошко-молодший**. Начитавшись любовних романів європейських класиків, цей витівник і вроджений комедіант радить Вітькові то серенаду співати під вікнами його коханої Галі, не маючи ні голосу, ні слуху, то відправити для друку в районній газеті присвячені Галі вірші, які, звичайно, від імені Горобця склав Котигорошко, то необачно вирушати на побачення до цієї дівчини до неї додому, де винахідлива Галя заставляє свого залицяльника наносити величезну діжку води чи порубати на дрова всі колоди під хатою, а Петра Білого – прополоти в її городі кукурудзу. Ситуації, звичайно, комічні і в читачів викликають лише регіт, але гумор у цій повісті доброзичливий. Урешті, і сам автор постійно щиро співчуває своєму юному закоханому.

Галя Козачок змальована романтично й дуже привабливо. Дівчина тяжко трудиться по господарству, працює у селі листоношею і має зовсім небагато часу на розваги. Водночас вона – справжня українка: жартівлива, весела, кмітлива, винахідлива в розіграшах власних залицяльників.

Також надзвичайно вдало описано смішні й недолугі спроби юного Вітька перед своєю дівчиною виглядати дорослим, коли через його непогашену цигарку спалахнув тин баби Пріські й усе село кинулося гасити вогонь, а пожежники, які приїхали вже по всій оказії, ще й добряче залили бабину хату водою.

Важливо, що автор повісті особливу увагу приділяє роздумам про нелегку місію чоловіків освідчуватися в коханні своїм обранкам, і тут уже не до сатири чи

навіть гумору, адже й Галя забуває всі свої кепкування, коли поспішає рятувати пораненого залицяльника з арешту й таки самовіддано визволяє його з сараю, у якому тримав Вітька сільський міліціонер Причепка й звідки підкопом збирався визволяти друга Федько. Здавалось би, вже й щаслива, як у любовних романах, розв'язка мала б заставити після поцілунку закоханих, який описаний надзвичайно лірично, винахідливого Федька, нарешті, зупинитися у своїх авантюрах, але непосидючий друг вигадує історію про лева, який утік із зоопарку, щоб легітимно наглядати над закоханою парою, а тоді ще й вирішує одружити Вітька й Галю посправжньому. Котигорошкова роль свата Валентином Чемерисом виписана вражаюче. Дуже тонко передано й психологічний стан матері Галі, яка під час цього насправді жартівливого обряду збагнула, що людське життя проминає дуже швидко, тому тільки скрушно зітхнула: «Думала, дитина... А вона вже куниця...».

Цікавою особливістю твору «Вітька+Галя, або Повість про перше кохання» є його композиція, зокрема вставне оповідання про козака Чаплю, якому й належав хутір, який пізніше розрісся в село. Нещасливе кохання Чаплі певною мірою в кількох місцях твору перегукується з любовними муками й випробуваннями Вітька Горобця. Швидкий темп розповіді й прискорений ритм подій у цьому творі – також свідчення високого таланту письменника Чемериса-гумориста. Завершується повість надзвичайно ліричною настановою автора своїм героям: «Спи, Вітько, справжній мужчино Великих Чапель... І твоя Джульєтта мирно спить у цю ніч. Буде вона прибігати у твої сни голубою куницею, швидкою, як вітер, бентежною, як прекрасна казка».

ВІТЬКА + ГАЛЯ, або Повість про перше кохання

(Скорочено)

Частина перша Дуель

Стрілялись ми...
Євген Баратинський

Ех Вітько, Вітько!..

25 липня 1964 року в селі Великі Чаплі мала відбутися незвичайна подія: о сьомій годині ранку Вітька Горобець буде стрілятися з Петром Білим за селом, біля третього колгоспного ставка... Умови дуелі: 1) Дистанція – 12 кроків. 2) Зброя – вогнепальна. 3) Право першого пострілу – Вітька Горобець. 4) Секунданти: Федько Котигорошко (старший) та Юрко Гречаний. Ой ти, перше кохання!.. Федько Котигорошко вже вкотре намагається оптимістично запевнити Горобця:

- Ти його з ходу клацнеш!..
- А якщо він мене?.. – Вітька задумується.
- Тоді для тебе все найгірше вже буде позаду, – зітхає в темряві секундант. Вітька, залишившись сам, зітхає... Може, це остання його ніч?..
- Вітька? – чується насмішуватий батьків голос із-за тину. – Чого ти проти ночі виєш?.. Ану, марш спати.
- Іди молока вип'єш, – зустрічає мати в сінях.

Вітька вагається: пити молоко чи не пити? А раптом це не дозволено перед дуеллю? Та голод бере своє. Після молока Вітьці страшенно хочеться спати, так би оце й упав. Де вже там думати про даму свого серця, тут аби на ногах утриматись.

...Ех, Вітько, Вітько, гаряча твоя голова!.. І треба ж було тобі отак відчайдушно закохатись у Гальку Козачок! І взагалі, коли ти, Вітько, встиг закохатися у Гальку? Ну, подумай, коли? А може, це сталося тоді, як вона вчила тебе свистіти?.. Це тепер вона соромиться і згадувати про те своє вміння, а тоді – ого-го!.. На всі Великі Чаплі лунав її свист!.. А скільки ви з Галькою та з Федьком Котигорошком, теперішнім твоїм секундantom, зробили тоді набігів на баштани та сади; скільки груш, яблук, слив, абрикос, динь та кавунів переносили ви у своїх пазухах; скільки перекупалися у ставку; скільки переходили у школу, перехапали двійок; скільки десятків кілометрів перегаляли м'яча... І раптом в один чудовий день ти зовсім-зовсім іншими очима глянув на свою товаришку з довгою косою. На свою біду ти побачив, що в неї гарні чорні очі-оченята, такі жваві, й такі привабливі, і такі бездонні, що прямо диво дивне, як ти міг раніше на них дивитися і не бачити їх?.. Але нащо ж було так закохуватись? Щоб почалося твоє велике страждання?.. Спи, мужчино чотирнадцяти неповних років, а ми розкажемо людям, як довело тебе перше кохання до забороненої законом дуелі.

Творчі муки Федька Котигорошка

Лихом цивілізованого людства, на думку Вітьки Горобця, були перший зубний біль і перше безнадійне кохання за формулою: «Він її любить, вона його – хтозна!» Де, на якому клаптику землі є станція швидкої допомоги безнадійно закоханим?.. А мовчки страждати від палкого безнадійного кохання у Вітьки вже не було сили: мусив же він відкрити перед кимось свою наболілу душу... І Вітька Горобець вибрав для цього Котигорошка. По-перше, вони були дуже близькі приятелі. По-друге, Федько вмів тримати язик за зубами. Друзі не схожі були один на одного. Вітька – високий, худий, з рідким білявим чубчиком – не міг і хвилини спокійно всидіти на місці. Запальний і рвучкий, він так швидко ходив, що маленький товстий і флегматичний Федько мусив бігати за ним підтюпцем. Цей дванадцятилітній опецьок (якого за смаглявість по-вуличному називали Жучком), здавалося, котився на своїх коротеньких ногах. По-третє, старша Федькова сестра працювала бібліотекаркою в сільському клубі, і Федько змалку мав доступ до тих книжок, яких дітям суворі педагоги не рекомендували давати. Міг терпляче лежати на одному боці цілий день і ще терплячіше читати семисотсторінковий роман, від обсягу якого у Вітьки йшов мороз по спині. Особливо багато читав Котигорошко про кохання і вважав себе в цій ділі знавцем-теоретиком¹.

– Ти вмєш берегти страшну таємницю? – поцікавився Горобець.

– Та щоб мені з місця не встати! – Федько підтягнув штани.

– Вірю, – обірвав Вітька потік страшної клятви. – Так от, я покохав.

– Хі-і-і!! – аж присів здивований Федько. – Оце здорово! І насправді? А хто ж вона, дама твого серця?

– То не дама, а Галя Козачок.

– Тю! Треба негайно ж їй освідчитись у коханні, бо так заведено. Потрібна серенада! – нарешті твердо сказав Федько.

– Серена-а-да? – в першу мить аж злякався Вітька.

– Так, на даному етапі, як каже наш міліціонер, тебе врятує тільки серенада!

¹ Теоретик – той, що все знає тільки з книжок, але ніяких навичок застосування цих знань не має.

Вітька, бликаючи білявими віями, поворушив губами, і зрештою чесно признався:

– Але я н-не знаю, що це таке...

– О-о, серенада!! – захоплено вигукнув Федько. – Пісня пісень закоханих! Їх у всіх іспанських романах кавалери своїм дамам співають.

– Тільки де я візьму її? В нашому сільмазі серенад не продають.

– Напишемо, – коротко мовив Федько. – Серенада – це вірш... про кохання.

– Я ніколи не писав віршів! – жахнувся Горобець.

– Але ти маєш друга, котрий за тебе не те, що серенаду напише, в огонь і воду за тебе піде! – з пафосом вигукнув Федько. – Аби у вірші-серенаді «серце билосся», «кров вирувала». І щоб мені, чи пак тобі, голубе сизий, світ без неї немилим був і щоб я, чи пак ти, палав та благав її покохати тебе.

– Точно! – вигукнув вражений Вітька. – Як у душу мені заглянув...

Котигорошко гайнув додому, схопив зошит та олівець, і приятелі подалися під грушу. Вітька не міг спокійно всидіти і, схопившись, закружляв навколо товариша, заглядаючи в зошит.

– Ну, скоро там?... – запитав через кілька хвилин.

– ...У кожного поета повинні бути творчі муки.

– Пиши, бо я не витримаю...

– Витримаєш, – заперечив Котигорошко. – І врешті прочитав такий вірш:

Дорогая Галю,	Світ мені не милий,
Я тебе кохаю.	І не милі ріки.
Серце в грудях б'ється	Сам стаю не свій,
І до тебе рветься.	Ти моя навіки,
В жилах кров вирує.	Я навіки твій.

– Ну, як? – звівся Федько на ноги.

– Здорово! – здравів Вітька. – Тільки чому ти написав, що мені не милі ріки?

– А з чимось же я повинен римувати слово «навіки», – пояснив Федько. – Ось тільки треба в кінці ще додати: як покохаш мене, то я носитиму тебе на руках.

– Е, ні, – запротестував Вітька. – Я не хочу...

– Ти зобов'язаний їй обіцяти золоті гори, а там що буде.

– Золотих гір не хочу обіцяти, бо в мене всього десять копійок.

Вітька повертів у руках аркуш паперу, знизав плечима.

– І що я мушу робити з цією серенадою?

– Тю! – здивувався Федько. – Ти мусиш її проспівати... біля Галиної хати. Під са-місіньким вікном, щоб серенада її за саме серце взяла...

– Я не вмію.

– Це вже гірше, – зітхнув Федько.

– Ех!.. – вихопилось у Вітьки. – Пропала моя любов! І це все через твою серенаду!..

– Тобі ведмідь на вухо наступив, а я винен... Зрештою, ти ж не в колгоспній худож-ній самодіяльності будеш виступати, а в Галі під вікном. Соловейки в бузку будуть тьохкати – допоможуть...

– Слухай, Жучок, а сам ти співати вмієш?

– Ну... не вмію. Та заради тебе я готовий на все! Навчуся!.. Як Карузо¹, заспіваю! Стривай, потрібна ще й гітара, сомбреро² і місячна ніч...

¹ Карузо – Енріко Карузо (1873–1921), видатний італійський оперний співак.

² Сомбреро – широкополий капелюх, елемент мексиканського національного чоловічого одягу.

Перші двоє питань Федько вирішив швидко: гітару «позичив» у своєї сестри-бібліотекарки... Із сомбреро вийшла невеличка затримка... Треба з'явитися до Галі у всій красі!.. Федько, покрутившись селом, нарешті прицілився до обійстя діда Свирида... На городі в діда Свирида стояло опудало, а на тому опудалі був бриль. Отакезний солом'яний, з великими крисами, прямо іспанське сомбреро!.. Перелізши через тин, Федько миттю «позичив» в опудала бриль, щасливо з ним вибрався на вулицю і покурів додому радий, що тепер уже нарешті можна починати операцію «Серенада». Правда, потрібна була ще місячна ніч, а її вже не позичиш ні в сестри, ні в діда Свирида. І, як на гріх, після обіду пішов дощ... Як же тепер співати!

– Дідька лисого на такому дощі заспіваєш серенаду, – бурчав Федько.

...А тут Федькова сестра почала бідкатися, де це, мовляв, зникла її гітара, і чомусь надто підозріло позирала на Федька, й той посилено сопів, уникаючи зустрічатися з нею поглядом... Далі – гірше... Дід Свирид, накинувши на голову й плечі мішок замість плаща, ходив по селу й питався, чи ніхто не бачив, яка це трясця потягла з опудала бриля, котрого він виплів ще в молодечі роки, коли підбивав клинці до своєї баби Параски. А небо і не думало розпогоджуватися...

На п'ятий день дощі вгамувалися. Ще кілька днів чекали місячної ночі, бо Федько авторитетно заявив, що без місяця не те... Одного вечора вигулькнув молодик. Федько довго критично його розглядав і нарешті махнув рукою:

– Підійде!..

Серенада

Як уляглося село і перший сон уже господарював у Великих Чаплях, дві постаті нечутно прошмигнули вулицею і спинилися біля тину, з-за якого визирав розквітлий бузок і сповнював все навколо звабливими пахощами. Тиша... Тільки чути, як десь на ставку негловити кумкають жаби...

– На даному етапі потрібне соловейкове тьохкання, а не жаб'яче кумкання, – резонно зауважив Федько, – але стерпимо... Ти, Вітько, не позіхай на всю вулицю. Ти повинен... від любові трепетати... Можна починати!..

– Як це п-починати? – аж заїкнувся від хвилювання Вітька.

– Задирай вище голову, щоб бриль не сповзав, – порадив Федько. – І гітару візьми.

– Так я ж гра-грати не вмію, – в останню мить згадав Вітька.

– Бренькай, як зможеш, – знайшов вихід Федько. – Аби в тебе душа співала!

Вітька зажмурився і – наче у воду з мосту стрибнув – щодуху загорлав:

Дорогая Галю,	Серце в грудях б'ється
Я тебе кохаю.	І до тебе рветься...

– Тю, тю! – злякано закричав позад нього Федько. – Ти ревеш, як бугай! Ти ж не граків лякаєш на городі, а даму свого серця із хати викликаєш!

Зненацька рипнули двері, і на ганок хтось вийшов.

– Галя вибігла... – прошепотів Федько. – Тепер не підкачай...

Вітька, сам себе оглушуючи, піддав жару...

Раптом почувся хриплий крик:

– І яка вона трясця виє серед ночі під хатою?! Сірко, Сірко, та хоч гавкни, іророва душа! А ті виють під бузком, як на погибель!..

– Тю! Та це ж баба Хівря! – крикнув Федько. – Ми переплутали хати! Тікаймо!..

Вони тільки полопотіли холошами... Аж біля Фединої хати отямилась і довго відхекувались та прислухались до собачого гавкоту, що здійснювся в селі...

– І як ми переплутали двори? Пропала серенада ні за цанову душу!

– Це ти винен! – накинувся на нього Вітька. – Починай, починай! Для баби Хіврі!
– Що з воза впало, те пропало, – махнув Федько рукою. – Добре, хоч гітари не загубили... – його наче струмом ударило:

– Ідея!.. Давай відішлемо поштою вірш у газету, його надрукують – от Галя й дізнається, що ти її кохаєш! Га? Здорово?

Так і домовились...

Вітька не знаходив собі місця. Чи надрукує газета їхній вірш? Не пропускав жодного номера, жадібно гортав сторінки, до болю в очах вдивлявся в рядки...

– Та чи вони сплять там у своїй газеті?.. Дочекаються, що Галя покохає когось іншого!.. – скаржився він Котигорошкові, а той тільки руками розводив.

Одного ранку приятелі вирішили піти на пошту і запитати, чи немає їм листа. Раптом Вітька застиг на місці: з бічної вулички, широко усміхаючись, прямо на них ішла Галя. Через плече висіла сумка з газетами, журналами, листами – під час літніх канікул Козачок працювала листоношею.

– Привіт, орел! – дзвінко крикнула Галя і вдарила оторопілого Вітьку журналом по спині.

Вітька розгублено мовчав. Ой любов, що ти тільки не робиш з нещасним хлопцем!.. Вітько, не стій стовпом, говори, говори. Чортів Вітька, мовчить! Мовчить та червоніє так зрадливо, що навіть білявий чубчик і той робиться червоним... Ех, Вітько, якби ти так не розгублювався, то побачив би, що й Галя якось змінюється, зустрівши тебе. Чомусь підозріло робиться веселою, а щоким у неї ледь-ледь рожевіють. І оченята спалахують якимось саявом. І ніяковіє...

– Ти, напевне, не виспався, – пирхнула Галя, – та дорогою досипляєш?..

Федько ображено засопів за Вітьчиною спиною.

– А, й ти тут?.. – сплеснула Галя руками (о, ті прекрасні дівочі руки!). – А чого це твій орел сьогодні на мокру курку схожий?..

– А Вітька закохався! – Федько незчувся, як зірвалися в нього необачні слова.

І тої ж хвилини Вітька зірвався з місця і чкурнув, тільки курява піднялася.

Галя наздогнала Федька і заторохтіла, ласкаво зазираючи йому у вічі:

– Не сердься на мене. Скажи, в кого Вітька закоханий?

Мовчить Федько та сопе.

– Халви куплю! – у відчай запропонувала дівчина. – Ти ж любиш халву, правда?..

– Ти хочеш, щоб я за солодку халву сказав, що Вітька в тебе закоханий? – закопирив Федько губу. – Я свого друга навіть за тонну халви не видам...

І гордий Федько потрохикав далі, радіючи, що встояв перед атакою, не спокусився халвою, яку понад усе любив. Не встиг ще гаразд насолодитися своєю перемогою, волею і мужністю, як Галя вдруге наздогнала його.

– Ой, я забула за лист! Тут лист прийшов... Вітьці!.. Візьми передай... – А халви я тобі куплю!

І, тицнувши Федьку голубого конверта, Галя не пішла, а полетіла, ледь торкаючись землі білосніжними черевичками. Здвигнув Федько плечима та нараз, глянувши на адресу, ойкнув.

– Вітько-о-о! – закричав на всю вулицю і покотився, вимахуючи конвертом. – З редакції-і-ї лист!..

– «Шановний товаришу Горобець!» – жадібно читав Вітька. – Ого! «Ознайомились з вашим віршем “Як я Галю Козачок здорово кохаю”». На жаль, твір не підходить нам по темі». Тобто як це не підходить?

– А це їм, мабуть, Галька не підходить. Знала б вона, якого листа мені давала!

– «Дивно, що ви, живучи в селі, – читав далі Вітька, – не бачите, що зараз весна і довгоносики знищують посіви цукрових буряків. А замість боротьби з довгоносиками Ви пишете вірші про кохання. Напишіть нам краще актуальну байку й засобами сатири затавруйте в ній довгоносики».

– Ні-і-чого не розумію, – здвигнув Вітька плечима. – А що там ще за мудрі поради?

– «Вивчайте класиків. З повагою. Літ-кон-сульта-ант...» І якийсь підпис.

Федько готує агресію

Галя Козачок пташкою пурхала по Чаплях, розносячи пошту, й не відала і не гадала, яку тільки диверсію готував для неї тихий та непомітний Федько Котигорошко, той вольовий Федько, котрого вона так марно намагалася спокусити солодкою халвою і котрий все-таки проговорився, у кого закоханий Вітька.

– Ех, ти, панікер! – докоряв Горобцю. – Та якби ти тільки чув, як вона вчора допитувалася, в кого ти закохався! Я сьогодні цілу ніч не спав та в поті чола писав до неї любовне посланіє. Звичайно, від твого імені.

– І написав? – стрепенувся Вітька. – Ану, читай!

Федько мовчки витяг із пазухи аркуш паперу, відкашлявся, надав своєму обличчю урочистого вигляду і почав: «Дамі серця мого. Найпрекрасніший серед найпрекрасніших Галі Козачок од Вітьки Горобця любовне посланіє. О Богине!.. Доношу до Вашого відома, о найпрекрасніша серед усіх Дів вашого району, що я безтямно і до смерті закохався у Ваш образ і гину без Вас, як гине мандрівник у пустелі без краплини живлющої й зцілющої водички...»

– Ну, як? – не втерпів Федько. – Дух забиває?

– Забиває, – згодився Вітька. – У мене аж в очах потемніло. Але чому Галя найпрекрасніша лише в районі?

– Добре, звеличу її в масштабах усієї землі! – охоче погодився Федько. – Мені це нічого не коштує. Слухай далі: «О мадонно!.. Ваші очі сяють для мене, як дві зорі серед мороку ночі, а Ваші губи – морські корали, а Ваші дрібні зубки – як два разки дорогого намиста, а шия у Вас лебедина, стан Ваш гнучкий, як тополя, мова – як спів струмочка весняного, як спів соловейка на вранішній зорі, а посмішка Ваша – як теє яснее сонце! Прохаю Вас, розтопіть своєю посмішкою кригу моєї самотності, зігрійте моє одиноке серденько...»

– Підожди, підожди! – перелякано замахав Вітька руками.

– Потерпи, – заспокоїв Федько. – Я теж мало не очманів, як писав. «Тож закликаю Вас відгукнутися на зойк мого палкого серденька і призначити рандеву».

– А де призначити – тут чи на тому світі? – не зрозумів спантеличений Вітька.

– А взагалі яке враження?

Вітька довго стояв, як прибитий, безпомічно кліпаючи білими віями.

– Сильно! – врешті сказав він.

– Від такого посланія й цариця впала б замертво, не те що Галька.

– Але гляди, якщо з Галею що трапиться, то головою відповідатимеш! І листа віднесеш сам, прямісінько їй у руки, – сказав Вітька.

– Гаразд. Візьму перший удар на себе... Жди мене або живого, або з перебитими ногами. Коли ж зовсім не повернуся, не поминай лихом!

Діалог про підготовку до штурму

– Ну?.. Що?.. Та не тягни... Віддав?..

– Віддав...

– А далі що? Плакала?

– А далі каже: «Передай Вітьці Горобцю, щоб він сьогодні о п'ятій годині наніс мені візит». До тебе дійшло?

– Ой, ти молодець, Федько!

– Тепер все залежить від тебе... Значить, так. Сядете ви на лавочці і на місяць будете дивитися, а ти на додачу ще й зітхатимеш.

– І поки зітхати?

– Поки витримаєш... Називай її «зіронько», «сонечко моє яснее», «ясочко» і так далі.

– А якщо не любить?

– Якщо не любить?.. Тоді кажи так: «У-у, зміюко лукавая!»

– Зміюко лукавая?

– Але коли назвеш зміюкою, то одразу ж тікай. Бо жінки – вони такі, на все здатні. Он дядька Митрофана жінка так сковородою по голові гуркнула, що отакезна гуля вискочила!

– Я готовий до всього!

Коли б автор писав ліричну повість про перше кохання, то він так би закінчив цей розділ: «О, де взяти слів і як тими словами передати ту бурю, той тайфун¹, що здійнявся в душі Вітьки Горобця! Подумати тільки, Галя Козачок призначила йому перше побачення! Перше побачення першого кохання! Раз-бо в світі буває перше кохання і перше побачення! Неймовірна подія в чотирнадцятилітньому житті Вітьки Горобця! Тільки Вітька Горобець більше розгубився й злякався, аніж зрадів. Куди й поділася його хоробрість. Одне діло самому тихенько кохати, а друге, коли вона каже «приходь».

Діалог із текстом

- 1 Хто із двох друзів над усе в світі любив читати книжки і в що вилилося це захоплення?
- 2 Чому Вітько вирішив розповісти Федькові про свою любов до Галі Козачок?
- 3 Доведіть, що саме Федько – великий фантазер й ініціатор² любовних пригод і клопотів Вітьки.
- 4 Детально опишіть виконання серенади Вітьком. Як ви думаєте, чи обов'язково треба було переодягати виконавця? Що особливо смішне в цьому епізоді?
- 5 Як зреагувала бабуся Хівря на нічні співи під її вікнами?
- 6 Чому Вітько не хотів обіцяти Галі золоті гори навіть у пісні? Знайдіть цитату в тексті повісті і зробіть висновок про те, які риси характеру домінують у вдачі підлітка.
- 7 З якої причини вірш про любов до Галі друзі надіслали в газету? На що вони сподівалися?
- 8 Посилаючись на описи поведінки дівчинки, доведіть, що Галя не була байдужою до Вітьки.
- 9 Яка відповідь прийшла з редакції газети? Чи сподобалася вона друзям? Що в цій відповіді було справедливим, а що викликало у вас прикре розчарування у працівникові газети?
- 10 З якої причини після кожної почутої фрази із листа редакції Федько маневрує і маніпулює його змістом перед своїм другом? Чи відчуває писака свою вину за ганьбу, яка звалилася на голову Вітькові Горобцю? Що і чому під час цього епізоду викликає у вас сміх?
- 11 У яких випадках Федько радив другові звертатися до коханої дівчини «зіронько», «сонечко моє яснее», «ясочко», а в яких – «у-у, зміюко лукавая!»?
- 12 Розкрийте поетику назви повісті.
- 13 Пригадайте, що таке екскурс у минуле й що таке ліричний відступ. Знайдіть у тексті відповідні уривки. Що нового додають ці позасюжетні елементи до характеристики стосунків Вітьки і Галі?

¹ Тайфун – стихійне лихо, руйнівна негода.

² Ініціатор – той, хто щось пропонує, до чогось наполегливо підштовхує.

14 З якої причини творчі муки Котигорошка письменник подає з гумором? Проілюструйте поняття «гумор», «іронія», «жарт» цитатами з твору.

15 Перша любов – надзвичайно вразлива і поетична. Чому не можна насміхатись із закоханих ровесників? Яке значення має культура спілкування між однолітками?

Діалоги текстів

1 Ви дорослішаєте, мудрішаєте, розумнішаєте. Чи можна вважати вашу першу закоханість ознакою вашої готовності до прийняття складних рішень? Що саме про це ви читали в курсі зарубіжної літератури?

2 Найбільші мудреці світу переживали велике кохання. Прочитайте їхні висновки про це почуття.

- «Любов – це теорема, яку необхідно щодня доводити» (*Аристотель*).
- «Щастя – це коли тебе розуміють, велике щастя – це коли тебе люблять, справжнє щастя – це коли любиш ти» (*Конфуцій*¹).
- «Любити і бути мудрим – неможливо» (*Френсис Бекон*²).
- «Усяка перешкода кохання лише підсилює його» (*Вільям Шекспір*).

Який із висловів найкраще підходить для увиразнення стану закоханого Вітька?

Мистецькі діалоги

- Розгляньте та опишіть картину голландського художника Хендріка Тербрюггена «Лютняр». На основі зображеного доведіть, що закоханий юнак освідчується своїй дамі серця дуже зворушливо й чуйно. Чому Вітько не міг вчинити щось подібне?

▲ Хендрік Тербрюгген.
Лютняр (1624)

На Голгофу³!

І пішов Вітька Горобець на перше побачення до Галі Козачок, як на страту. Ой, та й довга ж дорога! Ну, візьми себе, Вітько, в руки. Всі ми, смертні, пройшли й пройдемо по цій дорозі. В одних ця дорога з гороб'ячий скік, а в других тягнеться через багато земель, і вони блукають по ній десятки років. Але йдуть. Іди й ти, білявий хлопчику!.. Ну, сміливіше, Вітько! Оглянься, в цю гамлетівську⁴ для тебе хвилину – «бути чи не бути» – за тобою покірно котиться вірний Федько. Він також намагається підняти твій настрій.

Сів Федько край дороги, підпер голову руками і, дивлячись услід Вітьці, важко зітхнув: ой, прийдеться ж колись і йому йти по цій дорозі...

Кажуть, що на перше побачення летять на крилах кохання, і ще кажуть, що в ту ніч тьохкають соловейки і звабливо сяє красень місяць. Може, воно й так. А тільки Вітька не летів, а ледве ноги тягнув, бо, видно, зовсім відмовили йому крила. І, як на гріх, жодний соловей не тьохкав. Раптом хата з голубими півниками сама починає рухатися йому навстріч. Ні, немає вже назад путі, тільки вперед!.. Ось уже пропливають кущі бузку, посаджені колись руками Галі, ось уже пливуть різьблені ворота, хвіртка... Ну,

¹ Конфуцій (Кун Фу-цзи, 551–479 рр. до н. е.) – давньокитайський мудрець і політик.

² Френсис Бекон (1561–1626) – великий англійський філософ і політичний діяч.

³ Голгофа – назва гори, місце страти Ісуса Христа, символ найважчих людських мук і страждань.

⁴ Гамлетівська – від імені героя Вільяма Шекспіра Гамлета, який у дуже складній ситуації мучився й вагався перед вибором честі чи безчестя, порядності чи нищості.

сапни повітря, хлопчику, і заходь. Дивись, для тебе відчинена хвіртка. Ну, сміливіше!.. Та ноги несуть його далі... Він уже минає хвіртку, як раптом дзвінке, веселе:

– О! Вже й на нашій вулиці орли літають!..

І Вітька в першу мить зажмурюється од дівочої посмішки.

– Добри вечір! – гойдається Галя на воротах. – Куди це ви путь-доріженьку тримаєте і які думи оповили ваше ясне чоло?

– Я... е-е... прогулююсь. Свіжим повітрям дихаю.

– А я й не знала, що біля мого двору таке свіженьке повітрячко!

О Галько! Та хоч не вбивай хлопця так одразу і так наповал!

– А я думала, що ти замість себе Федька пришлеш.

Тягнувши ноги, Вітька заходить у двір. Нічого поки що не бачить.

– Дихай, орлику, свіженьким повітрям, – ласкаво запрошує Галя. – У дворі воно ще свіжіше. Тільки не стій так рівно, а то мені аж страшно стає. Сідай.

Вітька сідає на лавочку. Галя теж присідає на краєчок. Перше хвилювання потроху зникає. До хлопця знову повертається здатність мислити, говорити.

– Яка сьогодні гарна була погода, – нарешті каже він.

– Як у холодку лежати, то навіть дуже гарненько, а я поки пошту рознесла, думала, згорю на сонці.

І тут тільки Вітька помічає, що в дворі повно квітів, різнобарвних, запашних. Тут айстри, жовті гвоздики, висока рожа, чорнобривці, нагідки, черевички, майори...

– Ти лю-любиш квіти? – чомусь шепотом питає хлопець.

– Лю-люблю, – також пошепки відповідає дівчина.

Вітька скошує очі і бачить близько себе тоненьку дівочу шию з маленькою синьою жилкою. Та жилка швидко-швидко пульсує. Потім його погляд надibuє дівочі ямочки на рожевих засмаглих щоках з ледь помітним ніжним пушком біля вух, ще вище Вітька бачить тонку брову, мов крило чарівної птиці... Галя нараз повертає до Вітьки обличчя з очима, повними сміху і ще чогось невловимого, од чого радісно стискається серце, з напіввідкритим маленьким ротом – і хлопець мало не задихається... Яка ж вона гарна!.. «Пора вже зітхати», – спохвачується хлопець і, набравши побільше повітря в легені, нагужно зітхає. Та Галя щось продовжує розповідати про свою пошту. А вже за третім разом Вітька передав куті меду й гикнув.

– Ти, мабуть, вдавився? – сполошилася Галя. – Давай я стукну по спині.

– Галю!.. – наважився він і, глянувши в її чорні бездонні очі, у яких спалахнули веселі зірничі, полетів немов у космічну глибину. – Галю...

– Що, хлопчику? – Галя покуйовдила його білявий чубчик. – Скажи Федьку, щоб більше не писав таких посланій, я все-таки ще хочу жити.

– Галю... Я... – Вітька наважився і взяв її за руку. – Я...

Дівчина ніби й чекала цього.

– Ой, забула! – схопилася. – Мені ж треба повну діжечку води натягати... Може, ти хоч відеречко витягнеш, орлику?..

– Та я! – зривається на ноги Вітька. – Для тебе хоч цілий океан!

– Мені не океан, а діжечку, Вітунчик.

Так і сказала: Вітунчик. Та після такого слова можна океан долонями вихлюпати!..

– Діжечка біля сараю, Вітунчик! – кричить навздогін Галя. – Щоб повну натягав, а я скоро повернуся!..

Діжечка виявилася здоровою бочкою, відер на тридцять, але що вона означає в порівнянні зі словом «Вітунчик»? Правда, після десятого відра запал трохи пригас, і

хлопець, сівши передихнути, з жалем подумав: чого було не запросити на таке рандеву й Федька. І тільки подумав, а Федько вже із-за воріт виглядає і пошепки запитує:

– Ну, як?

Удвох робота пішла значно жвавіше. Федько витягував відра високим скрипучим журавлем, удвох виважували його на зруб, Вітька виливав у «діжечку». Так витарабанили і вилили ще п'ятнадцять відер води.

– Я й не підозрював, що кохання таке важке, – зітхав Федько, тягнучи двадцять відро.

Через годину, коли приятелі, стомлені, мокрі, із стогоном доливали останнє, тридцять третє відро, у двір впурхнула Галя і весело заторохтіла:

– Ой, спасибі вам, хлопчики! Приходьте ще й завтра на рандеву, я буду рада!..

Федько скоса поглянув на діжку й здригнувся. Спали хлопці, як мертві. Вітька всю ніч бурмотів: «Тягни, тягни, Федько, та не хлопайся!..» О зміюко лукавая!!! Другого вечора Вітька рубав дрова у Галі Козачок. А що він мав робити, коли, прийшовши на побачення, застав дівчину за прозаїчним рубанням дров. Не міг же він сидіти склавши руки і спостерігати збоку, доки Галя впорається з цим нежіночим ділом?

– Спасибі тобі, Вітюнчик! – заторохтіла, даючи хлопцеві сокиру. – А я думала, що замучусь з клятими дровами. Ти справжній мужчина, Вітюнчик!

І Вітька Горобець в одну секунду злетів на сьоме небо і затанцював там од радощів! Галя назвала його справжнім мужчиною! Та хіба хто відмовиться рубати дрова, почувши оці слова? Сама ж Галя, як і першого вечора, кудись зникла. Та Вітька того не помітив. Він рубав дрова, рубав натхненно, наче пісню співав. Сокира так і гуляла в руках, як іграшка, дзвеніла і, здавалося, теж співала. Незчувся, як у двір зайшов Федько з кувалдою і двома клинами в руках.

– Як ти здогадався? – здивувався Вітька.

– Бачив учора, що в неї дрова не рубані, – коротко відповів той.

Ось тут і сталося... Федько саме підняв над головою кувалду, щоб добре розмахнутися. Вітька сидів і тримав клина. Удар затягувався.

– Та бий, чи ти заснув? – крикнув Вітька.

Удару не було. Федько стояв, як дерев'яний, високо над головою тримаючи кувалду, і дивився кудись убік. Вражений Вітька встав, глянув і собі... Остовпів. Закам'янів на місці. Занімів! Городом йшла Галя, його Галя із... Петром Білим! Вона весело сміялася до нього, і Петро теж сміявся. Отой завжди прилизаний, напакхений одеколоном мамин синок, Петро Білий. Отой Петро Білий, ябеда і боягуз, хвалько і брехун, якого Вітька терпіти не міг... І в ту ж мить Вітька відчув, як сповзає із сьомого неба на грішну землю...

– О зміюко лукавая!! – нарешті повернув язиком в пересохлому роті.

Повернув до Вітьки посіріле обличчя:

– Ба-бачив?... – запитав заїкаючись. – Ба-бачив, я-ак ду-дурнів у-учать?.. Нам сокиру у руки да-дала, а сама з Пе-петром Бі-білим...

– У-у-у, змія!!! А я ще воду носив, дрова рубав!..

Вітька вискочив з двору, наче окропом ошпарений...

– Це ще пхі! – філософствував Федько, несучи кувалду й клини... – Згадай козака Чаплю. Цей ще більше постраждав, бідолаха, через жінок...

...Кажуть, що на місці нинішніх Чапель був колись хутір запорозького козака Данила. Добрий був козак: не боявся ні меча, ні дикого коня, ні косоокого яничара! І не знав би й горя, якби не його осоружний ніс, довгий та гострий, наче дзьоб. Прозвали Данила через той ніс Чаплею. Спершу хоробрий козак не горював. Коли налітав із Сагайдачним на Кафу громити яничар, то довгий ніс аж ніяк йому не заважав. Та й самі яничари

звертали увагу лише на його шаблюку. І все було б добре, якби Чапля, на свою біду, не закохався у дочку шинкарки, красуню Оксану. Сунувся хоробрий козак Чапля до красуні, а та в крик:

– Ой леле!.. Такий ніс на свято ріс, а ти його, козаче, в будень носиш!

Чапля погорював трохи, визнав за краще вдарити з тилу та атакувати шинкарку, щоб з її допомогою вкоськати непокірну Оксану. Але виявилось, що штурмувати Кафу було легше. Правда, шинкарка спершу мовби й не заперечувала проти сватання Чаплі, а лише сказала:

– Ніби й не поганий ти козак, Даниле, і хутір добрий маєш з усією живністю, а хто тебе знає, що в тебе на мислі? Поживемо – побачимо, що ти за їден¹, а тоді вже й віддам Оксану.

Повеселілий Чапля захотів показати себе з усіх боків. Знав, що шинкарка понад усе цінила тих козаків, які днювали й ночували в її шинку. І чим більше він пив з приятелями і чим більші компанії з собою водив, тим привітнішою до нього робилася шинкарка. Та коли за літо Чапля таки завоював її симпатії, то виявилось, що свататися до Оксани уже не було рації: хутір поплав за борги прямисінько шинкарці в руки. І назвала вона той хутір Чаплі на згадку про довгоногого невдачу, коли віддала його Оксані в придане, як та одружувалася з молодим сотником...

– Хутір пропав за цю любов, козака жінки вкрутили! А ми ж тільки дрова рубали їй!.. Ех, нещасливе наше село на кохання з самого початку.

– Уб'ю! – раптом стис Вітька кулаки.

– Кого? – повернувся до нього Федько. – Чи ж винувата дівчина, що ми з тобою такі капловухі вродилися? Ні, коли бить, то, по-моєму, треба Петра. І побити добряче, щоб не посмів до Галі і в двір заходити.

– Я готовий! – сказав Вітька, засукуючи рукави. – Він мене запам'ятає!

– Можна Петра застукати в темному місці і...

– Я не злодій, щоб кидатися до нього вночі, – перебив його Вітька. – Що козак Чапля зробив би своєму супернику-сотнику?

– А що б же? – здвигнув Федько плечима. – На герць його викликав. І билися вони на шабляках!

– Оце по-чесному і по-козацькому! – загорівся Вітька...

– А коли хочеш і зовсім бути благородним, то бери мене своїм секундантом.

– А зброя де?

– Ну, шаблюк ми не дістанемо, а самопалів можна. Я ще підчитаю про дуель, і Петрові боком вилізе Галя Козачок!..

...А в автора опустилися руки. Все! Автор чесно виконав свій обов'язок і, як умів, розповів про те, як перше кохання Віті Горобця привело його до першої і, гадаємо, останньої дуелі... А ти все ще спиш, закоханий мій мужчино чотирнадцяти неповних років. Ти спиш останній раз перед дуеллю, спиш і... І сниться тобі похоронна процесія, і духовий колгоспний оркестр, спалахуючи проти сонця міддю, грає траурний марш... Все село проводить тебе, Вітю Горобець, в останню твою путь! Плаче за труною Галя, побивається: ой, на кого ж ти, мовляв, мене покидаєш?..

– Е-е... Г-га-а?! – Вітька закричав і схопився. – Що?.. Га?.. Мене вже убили?

– Ще ні, – утішає Федько й оптимістично закінчує, – але можуть... Отож протри очі і ходімо на поле бою...

– Який гарний ранок!

¹Їден (діалектне) – один.

– Як завжди перед смертю... – по-філософському каже Федько. – Носа не вішай... Коли раптом що... ну, вгепують тебе, всі будуть казати, що він ішов з гордо піднятою головою в свою останню, так сказати, путь!

І вони попрямували на поле бою.

Вітька Горобець крокує попереду, як і годиться, з гордо піднятою головою, Федько Котигорошко, підтримуючи в пазусі самопал, котиться за ним слідом і важко зітхає. Вітька на ходу роздивляється село і теж зітхає. Гарне ж яке рідне село!.. Надивляється Вітька, може, більше він і не побачить уже Великих Чапел? Федько позад нього шморгає носом.

– Ти чого? – не обертаючись, питає Вітька.

– Жа-жалко... – пхінкає Федько. – А раптом тебе вгепеє Петько? Він такий, що на все здатний... Я збережу про тебе світлу па-пам'ять у серці....

Дуель

25 липня 1964 року. Сьома година ранку. Секунданти уточнюють останні деталі дуелі. Дуелянти похмуро стоять біля своїх бар'єрів на березі ставка і стараються не дивитися один на одного. Їх розділяють дванадцять кроків. Дванадцять кроків життя і смерті.

– Увага! – урочисто вигукує Федько і рвучко підсмикує штани. – Через дві хвилини ви будете стрілятися за Галю Козачок! Перший постріл по своєму супернику Петру Білому зробить Вітька Горобець...

– Противники, не дратуйтеся, бо вам ще треба стрілятися, – заспокоює старший секундант. – Дотримуйтеся правил дуелі. Я пропоную вам у цю останню, так сказати, історичну хвилину помиритися.

– Пішов ти к чорту з своїм мирінням! – вигукує Вітька. – Якщо Петро хоче миритися, то хай відмовиться од Галі!

– Ніколи в світі! – чвиркає Петро і береться руками в боки.

– Не забувай, що першим стріляю! Я тобі покажу, як до чужих дівчат приставати!

...Дуелянти звели самопали й націлили один на одного... Ще мить – і...

– Юрку! – звернувся Федько до Петрового секунданта. – Відійди подалі од Петра, щоб, бува, й тебе не садонуло!..

Побілілий Юрко, хлопчина років дванадцяти, Петрів сусід, котрий, власне, й пішов у секунданти тому, що винен Петру п'ятнадцять копійок, позеленів, позадкував, а тоді, щось дико вереснувши, чимдуж кинувся тікати до села, тільки штани залопотіли. Ніхто й слова не встиг сказати, як його вже не було...

– Стійте! – раптом закричав Петро і теж почав зеленіти. – Хі-хіба це не гра?

– А-а, ти думаєш, що я гратися з тобою прийшов? – пирхнув Вітька, витягуючи з коробки сірника. – Думаєш, комедію буду розігрувати? Стій!..

– Вогонь! – крикнув Федько і, впадши на землю, обхопив голову руками.

Че-е-ерк!.. Тріснув сірник, спалахнув. Вогник обхопив жовтяву порошину на запалі Вітьчиного самопалу... Вітька звів голову, глянув на Петра і... нікого не побачив. Петро нісся до села в хмарі куряви.

– Боягуз! – застогнав Вітька і в ту ж секунду відчув, як його руку з силою рвонуло вгору...

Ні, самопал не стрільнув, він вибухнув, наче бомба. Щось з силою дзизнуло¹ його по зубах... Коли Вітька розплющив очі, розірваний, чорний од пороху самопал лежав

¹ Дзизнуло (діалектне) – гулко вдарило, дзвінко шмагнуло.

долі і все ще димів. Гостро пахло порохом. Обличчя пашіло жаром, а на зубах щось тріщало. Вітька сплюнув – і до ніг випав почорнілий од пороху зуб...

– На кий¹ чорт здалася така дуель? – здвигнув він плечима. – Я зуб вигатив.

– Уже? – схопився з піску Федько. – Тобі голови не відірвало? Ану, покажи... Ой-ой, який же ти чорнющий, у сажі...

Федько покрутив Вітьчину голову і, переконавшись, що вона на місці, захоплено вигукнув:

– Ну й бабахнуло ж добряче!.. Мабуть, і в селі чули.

– Ти насипав пороху більше, ніж треба.

– Ну, дві мірки всипав, – похнюпився Федько. – Я хотів, щоб ти переміг.

– ...Так нечесно, – спльовував Вітька кров. – Могло ж усі зуби повибивати.

– А де ж Петро? – озирнувся Федько. – Уже в раю?

– Боягуз він нікчемний, а не Петро! Хвалько заячий! Та зроду-віку не повірю, щоб Галя такого покохала!

– Але ж ми бачили їх разом? – розгублено кліпав Федько.

– Тут щось не те. Галя не могла покохати боягуза! – азартно доводив Вітька і відчував, що від цього йому трохи легшає.

– Вітько!!! – жажнувся Федько. – Тікай!..

Вітька рвучко оглянувся. До місця дуелі біг чаплівський міліціонер Грицько Причепи, котрий мав вуличне прізвисько Даний Етап, і немилосердно сюрчав.

– Федько!.. Щоб твоєї й ноги тут не було!

– А ти?

– Мені однаково...

Щоб дати змогу секундантові втекти, Вітька побіг у протилежний бік, перечепився, впав, а доки зводився, підбіг захеканий Причепи і схопив його за руку.

– Та не сюрчіть так дуже, – набурмосився Вітька, – бо мені аж у п'яти шпигає.

– Я ось тебе сюркну по потилиці! – важко хекав Причепи. – У Чаплях дуель! Через якесь... дівчишко... Два дурні, не досягши паспортного віку!..

– А ви не смійте згадувати Галю! – найжачився Вітька. – З мене питаєте, я головний зачинщик!..

– Подумати тільки! Вони стрілялися! І де?.. На території моєї ділянки, де навіть самогонників нема! А коли б голову... одірвало? Як би я мав реагувати? Скласти акт про дуель? Прикласти до нього твою дурну голову? Як речовий доказ?

– Ну, ведіть уже, чи що, – буркнув Вітька.

Діалог із текстом

- 1 З якої причини Вітькові, коли він ішов на своє перше в житті побачення, здавалося, що Галина хата неблаганно наближається до нього?
- 2 Чому один із розділів названо «На Голгофу»? Який натяк для Вітьки у цій назві?
- 3 Опишіть зовнішність Галі очима закоханого Вітьки.
- 4 З яких переконань Федько добровільно допомагає Вітькові носити воду й рубати дрова? Про що свідчить така його поведінка?
- 5 Як ви розцінюєте відмову Вітьки застукати свого суперника в темному місці й добряче відлупцювати?
- 6 Хто з друзів більше прагне дуелі: Вітько чи Федько? Доведіть це.

¹ Кий (діалектне) – який.

- 7 З якої причини настрій перед дуеллю у Вітька Горобця і його друга Федька протилежний?
- 8 Чому бідолашний Юрко погодився бути Петровим секундантом? Як повівся під час дуелі?
- 9 У який момент Петро зрозумів, що дуель – не жарт і не гра? Чи правильно він вчинив?
- 10 З якої причини самопал у руках Вітька вибухнув? Чи міг таке передбачати Федько?
- 11 Як ви вважаєте, чи варто було Вітькові й Федьку взагалі наражати себе й супротивника на смерть, каліцтво або, в кращому випадку, – на великі неприємності?
- 12 Чому Причепа мав рацію, коли розцінював дуель як небезпечне явище, а заодно – ганьбу й велику неприємність для учасників цього поєдинку й для себе особисто?
- 13 Як ви розцінюєте те, що Вітько Горобець не дозволяє дільничому негативно висловлюватися про Галю?
- 14 Яку роль відіграє пейзаж у епізоді Вітькового шляху на перше побачення?
- 15 З якою метою автор вводить у твір розповідь про козака Чаплю? Доведіть, що у тексті повісті це вставна частина, яка сюжету не стосується.

Діалоги текстів

- Уважно прочитайте епіграф до повісті Валентина Чемериса й зіставте слова російського поета Євгена Баратинського про справжні поєдинки того часу з дуеллю Вітька й Петра. Чому таке порівняння викликає у вас іронічну посмішку?

Арешт

Вітька переступив поріг. Двері з тим же скреготінням зачинилися. Бранець посто-
яв кілька хвилин, звикаючи до темряви, а тоді, нагледівши в кутку солому, присів. Від
пострілу, арешту крутилася голова, болів вибитий зуб, і що найгірше – настрої був ні-
кудишній. «Ось і скінчилося моє кохання, – з гіркотою думав Вітька. – Тепер запруть
мене в тюрму – і будь здоров!»

Двері знову закрипіли і впустили... Петра Білого.

– Що, й тебе спіймали? – озвався Вітька.

– Це все ти, – Петро схлипував. – Ти перший викликав мене на дуель і стріляв ти...

– А чого ж ти погодився?

– Так я думав, що це гра якась.

– Було б не лізти до чужої дівчини.

– Я Гальки й бачити не хочу!

– Говори, чого ти з нею в кукурудзу ходив?

– Полов...

– Що-що?

– Я тільки хотів позагравати з Галею, а вона мені сапу в руки – і в кукурудзу. Ну й
довелося виполоти...

Вітька від несподіванки впав на солому і розреготався на весь сарай:

– Ха-ха-ха!.. Кукурудзу полов! Ха-ха-ха!..

– А ти дрова рубав.

– Це хоч чоловіче діло. Ха-ха! Галя здорово тебе провчила. І виполов?

– Виполов. Вона прийшла й каже: «Дякую. Тепер ти можеш іти додому».

– Чого ж ти не сказав цього? Так ми б і не билися. А тепер...

Знову закрипіли двері. Зайшов Причепа. Двері залишив відчиненими. Сам сів на
стілці біля виходу.

– Ну, як справи, дуелянти, на даному етапі?.. Приконвоював я вас не для того, щоб в жмурки з вами в оцім сараї гратися. Хоча й жара, дідько її бери, а доведеться мені прочитати вам лекцію на тему: «Що таке єсть заборонена законом дуель, що таке єсть кохання і що таке єсть дурні». Заперечень не буде?

– Не буде, – пирхнув Вітька, бо йому починав подобатися Причепка.

– Не дадуть й лекцію прочитати, – звівся Причепка...

Зненацька за глухою стіною сарая почувся розпачливий вереск Федька Котиго-рошка. По хвилі зарипіли двері, і Причепка увів за вухо в сарай Федька з лопатою в руках. Вільною рукою Федько розмазував по обличчю сльози і шморгав носом.

– Ось вони, твої дуелянти, – бушував Причепка, – яких ти хотів, на даному етапі, виручити при допомозі підкопу! Тепер повний ансамбль. Іч, який, сарай підкопувать!.. Я тебе підкопаю, на даному етапі!

– А нащо ж ви заперли Вітьку? – насупився Федько і на всяк випадок сховався за спину товариша. – І прокопав би дірку, якби вас не понесло за сарай...

І в цю мить сонце вкотилося до сарая. На порозі з'явилася Галя Козачок.

– Вітюнчику?! Ти живий?! – крикнула вона радісно.

І сталося те, чого ніколи-ніколи не забуде Вітька Горобець. Скільки житиме, щό не пошле йому доля, а ніколи-ніколи не забуде Вітька Горобець, як Галині руки, наче крила, здійнялися вгору, впали йому на плечі, і Галя рвучко притягла його до себе і припала губами до його обпеченої щоки.

– Ну й дурненький, Вітько! – не то плакала, не то сміялася дівчина в оторопілого хлопця на грудях. – Ходімо, ходімо, тут колодязь у дворі, вмиєшся, дурненький Вітюнчику!

І, сміючись, Галя потягла все ще оторопілого Вітьку за руку з сарая. Причепка, Федько та Петро мовчки переглянулися.

– Лекція відміняється, – першим порушив мовчанку Причепка. – На даному етапі, прибув новий лектор...

Федько встав і, повертаючись до Петра, сказав:

– Ну, Петре, зроби дяді міліціонеру ручкою і біжи собі додому.

І, підсмикнувши штани, Федько покотився з сарая, не забувши прихопити з собою лопату. Біля колодязя він усівся на камінь, підпер голову руками і зачудовано спостерігав, як Галя метушилася біля Вітьки, як вона щось весело щебетала йому, сміялась і хлюпала на Вітьку чистою холодною водою. Вітька радісно вмивався і відчував, як од тої чистої води, яку зливала йому Галя, у нього за спиною ростуть і ростуть крила; може, ще маленькі-маленькі, може, ще не міцні, може, ще невправні, але таки вироста-ли ті крила, від яких людина стає крилатою.

Частина друга Голуба куниця

Про дуель дізналося всеньке село – старі й малі довго потішалися над дуелянтами й вигадували різні комічні історії. Вітька ладен був тоді світ за очі втекти... Врятували чаплівські дівчата. Вони гуртом витягли Вітьку на високий та почесний п'єдестал «справжнього чаплівського мужчини» і ставили в приклад хлопцям.

– Ах, не говоріть, ми, звичайно, проти дуелей... – грайливо щебетали. – Але по-справжньому може кохати у Великих Чаплях, либонь, один Вітька Горобець!..

На безмежне міліцейське щастя Грицька Причепи, ніхто з чаплівських парубків не відважився взяти приклад з Вітьки Горобця. І той продовжував самотньо стояти на величному п'єдесталі. Справжній мужчина (бодай і в масштабах одних лише Великих

Чапель!) – це щось та значило! Вибравши вільну від слави хвилину, Вітька запросив Галю Козачок у кіно. І (о радість!) дівчина, ледь зарожевівши, погодилася. Шаріючи, опустила над темними бездонними озерами очей пухнасті вії. Вони злегка тріпотіли, бентежно й призывно...

Скільки буде двічі по два?

Ручний годинник у Вітьки Горобця, звісно, ще не водився. Біжучи на побачення, він, за порадою Котигорошка, прихопив хатній будильник. І хоча кишеня відстовбурчувалася, це суцзя дрібниця. Головне, що Вітька завжди скаже точний час, коли про те раптом запитає Галя Козачок. А поки що заклопотано зиркає на нього. Сім годин... П'ятнадцять хвилин на восьму... Галі не видно. Невже не прийде? Але ж обіцяла. Вітька кружляє й кружляє між вербами. Рукава білої сорочки по-парубочому закачані по лікті. Хлопець мріє про ту щасливу мить, як між вербами з'явиться Галя. От якби їй хто-небудь погрожував. Собака? Теж знайшов небезпеку. Та Галю всі чаплівські собаки знають, бо в кожний двір пошту розносять!

От якби на леваду вискочив лев... О!.. Лев – підходящий об'єкт для Вітьчиного лицарства. Кинувся б тоді хлопець на царя звірів, мов той витязь у тигровій шкурі... Або на леваду вибігає чорна пантера. Або ведмідь, наприклад. Чи, на гірший випадок, снігова людина... А що? За хвилину на мирній леваді клекотіли жажливі битви. На Галю зграями кидались леви, підступно повзли чорні пантери й рикали тигри, важкою ступою сунули африканські слони, звивалися бразильські пітони, скрадалися дивізії кашеїв, ескадрильями налітали баби-яги, повзли семиголові гідри; на беззахисну дівочу голову, до всього, обрушувалися урагани й тайфуни, під ногами в неї провалювалася земля, а в небо шугали вулкани, і, користуючись бідною, з ножами в зубах повзли ще й пірати! Левада гуркотіла, ревла, вила, гула, стугоніла, тріщала, тряслася... Непереможний Вітька Горобець, мов той демон, носився в скаженій круговерті й виносив Галю на руках...

– Добрий вечір, орлику!..

Вона підходила до нього, струнка й висока, в білому-білому платті, зашаріла від швидкої ходи, а очі сяяли ніяково й радо.

– Здрастуй, Галя, – опам'ятався нарешті хлопець.

Ходили поміж вербами, і Вітька розгублено мовчав, бо не знав, як поводитись і що говорити. Галя, схиливши голову набік, задумливо перебирала в руках квіти.

– Кажуть, дощ буде... – нарешті видавив а себе хлопець і тут же покартав себе: «Теля! Не міг нічого кращого придумати. Теж мені бюро погоди. І квітів не здогадався принести. Осел!»

«Казбек»

І тоді Вітька заговорив. Заторохтів швидко, запально, з кулеметною швидкістю... З його уст так і сипались десятки історій, одна однієї цікавіша, одна однієї неймовірніша. Але це – в думках. А вголос, а все ще не міг нічого путнього видавити з себе. Йшли вузькою звивистою вуличкою, що вела з левади у центр села до клубу. Вітька був радіий, що вірний Федько таки роздобув для нього карбованця, і він тепер купить Галі квиток, як справжній мужчина. А поки що хлопець елегантним жестом (принаймні так йому здалося) витяг з кишені коробку «Казбеку». Він не курих і терпіти не міг їдконого тютюнового диму. Але всезнаючий Федько авторитетно заявив, що всі закохані неодмінно смалють цигарку за цигаркою у всіх романах, повістях, кінофільмах, бо диміння – то ознака благородного хвилювання. Подавивши в собі огиду до тютюну, Вітька запалив цигарку, затягнувся і хрипло закашлявся...

Тихцем за спиною викинув недокурену цигарку і сапнув свіжого повітря. Трохи полегшало. Та не зробив після того й десяти кроків, як позаду почувся відчайдушний жіночий вереск:

– Рятуйте!!! Якесь трясця підпалила!!!

Вітька сполошено оглянувся. Біля двору бігала язиката Пріська Деркач, прозвана в селі за довгий язик Тиліхвоном, і, б'ючи об поли руками, лементувала:

– Пужар!.. Горю!..

Роздумувати було ніколи.

– Я – зараз! – крикнув Вітька до Галі й метнувся у Прісьчин двір. – Відро у вас є?..

Доки знайшов відро та витяг води з колодязя, над тином витанцьовувало полум'я.

– Пужар!.. Горю!.. – не змовкала Пріська, будоражачи все село.

Пожежу загасили швидко. Тину згоріло мало, щось метрів з півтора, а решту рятівники в поспіху розтягли й розкидали по вулиці. Коли дядьки й тітки галасливо вмилися біля колодязя, примчала пожежна машина. Дужі хлопці-молодці, аби не везти воду назад, облили на всякий випадок Прісьчину хату і задоволені поїхали догравати у доміно. Тільки тоді Галя розшукала у натовпі Вітьку.

– Ой, який же ти замузаний! – сплеснула руками. – І вуха у сажі, герою ти мій сміливий, орлику відважний! Ти, мов той лев, накинувся на вогонь.

«Ех, – тяжко думав хлопець. – Єдиний раз трапилось показати себе, та й те, коли сам підпалив бабі Прісьці тин... Чого доброго, міг пів села з димом пустити»...

Коли зайшли до клубу, докручувалася добра половина фільму. Довго в пітьмі шукали вільного місця.., доки їх силоміць не посадили. Безстрашний лицар, молодий і дужий, ефектним випадом шпаги проколював бородатого жажливого пірата. Потім він спустився в трюм і невдовзі виніс на палубу юну красуню принцесу, полонянку морських розбійників... «І везе ж ото людям!.. – мучився Вітька, заздрячи кінолицарю. – А тут...» Губи лицаря-визволителя жадібно потяглися до трепетних уст принцеси... Вся зала принишкла в очікуванні того поцілунку. І раптом у Вітьчиній кишені голосно задеренчав будильник. Певно, від голосного деренькотіння на екрані заворушився один з недобитих розбійників... У залі знявся репет обурення:

– Хто там дзвонить?!

– Заткніть йому горлянку, бо всі пірати оживуть!!!

Ой співали цвіркун, заливалися...

Вони йшли, побравшись за руки, а куди – і самі не знали. Їм було хороше гуляти вдвох під рясними зорями, слухати невидимих цвіркунів у серпневій темряві, теплій і лагідній... І сталося чудо: якийсь особливо меткий і голосистий цвіркун заспівав у Галиних косах. Він співав, заливався, він тріщав, кричав у дівочому волоссі, і Галя стояла зачарована. І Вітька застиг зачарований, трепетний, бо також боявся дихнути й жмурився, боячись радісними блискучими очима стривожити співака. Відчув себе найщасливішою людиною. Розумів, що не кінолицарю треба заздрити, а хай той лицар заздрить йому, Вітьці Горобцю, бо не у косах його принцеси, а в Галі Козачок заливається цвіркун, і не принцеса, а Галя – найчарівніша дівчина в світі. Од радості й щастя, що переповнювали його вщерть, хлопець стиха дзвенів юним сміхом.

– Я й не знала, що ти так гарно смієшся, – шепотіла дівчина...

Вітька спрагло зазірав у темні дівочі очі, мов у пречисту криницю, і... незчувся, як припав губами до напіввідкритих, бентежно-тремтливих, але відчайдушно покірних вогників-губ... І здригнулась планета Земля...

Коли з клітки вискакує лев

Щоправда, в ту мить, як здригнулась планета і народився перший поцілунок, біля ставу пролунало здивоване і вражене:

– Хі-і! Оце так Ві-і-тька-а! Ну й дає!..

І вдруге здригнулась планета Земля, а разом з нею й закохані. І відскочили одне від одного так стрімко і рвучко, немовби їм під ноги впала й люто засичала індійська кобра. І від того стрибка враз заніміли цвіркуни, а червонястий місяць, злетівши вгору, побілів з переляку і все навколо засіяло-засвітилося білим дивом-видивом. Кобри ніде не було, а метрів за десять од закоханих, залитий місячним сяйвом, стояв та привітно й добродушно всміхався... Федько Котигорошко.

– Ти чого тут? – сердито запитав...

– О восьмій вечора передавали по радіо, що з пересувного звіринця в Одесі вискочив лев і його вже три дні не можуть спіймати.

– Так де ж та Одеса, а де Чаплі? – засміялася Галя. – Тисяча кілометрів.

– Еге, – недовіриливо відповів Федько. – Хто знає, що стукне звіряці в голову... Ні, ви вже собі цілуйтеся, а я постою на варті.

Вдруге поцілувати Галю Вітька вже не відважувався. Кляв працівників звіринця, що так необачно проморгали в Одесі лева. Довелося під охороною Котигорошка повертатися в село...

Народні прислів'я про кохання

На ранок Федько помчав до Вітьки Горобця. Той ще мирно спав, і Федько стягнув його за ноги.

– Вставай, бо маю важливу справу, – термосив його за плечі...

– Знову в Одесі тигряку випустили?

– Слухай уважно, – по-змовницьки зашепотів Федько. – Ти повинен з Галею одружуватися!

– Що ти сказав? – стрепенувся Вітька.

– Не я сказав, а народна мудрість. Слухай уважно: «Коли любиш – так женись, а не любиш – відступись!»

Вітька був здивований і вражений. Навіть його білявий чубчик настовбурчився.

– А то Галя хтозна-що про тебе подумає. Любить, навіть поцілував раз, а женитися не хоче. Ні, треба негайно брати хлібину і йти свататися.

Вітька увібрав голову в плечі і злякано глянув на Федька:

– А гарбузяки вони того... не піднесуть? У них уродили...

– Але ж ти її вже раз поцілував? Я навіть свідком був. І потім – у кіно водив. Хіба цього не досить? Потім, сват для чого, по-твоєму?.. Я так зроблю, що Галя й писнути не встигне, як буде засватана. О!.. Біжу в сільмаг за хлібиною, потім ще раз перечитаю, що там свати про куницю співають, і...

Турецький мисливець

І сталося диво дивніше у чотирнадцяте літо Галі Козачок року 1964, дня двадцять п'ятого, місяця серпня. Прикотився в дівочу хату маленький і товстенький весільний сват із білою хлібиною в руках, купленою в сільмазі за двадцять дві копійки, та й став на порозі.

Соломія Кіндратівна, Галина мати, низенька рухлива жінка років сорока, кинула на прибулого веселим чистим оком і співуче, м'яко відповіла:

– Здрастуйте, добрий чоловіче.

– А я вам не добрий чоловік.

– А-а, Федько! – відклала Галя книжку.

– А я вам і не Федько, – насупився гість, переступаючи з ноги на ногу. – Мисливець я турецький. Так, ніби по мені не видно...

– О-о, здалеку пташка до нашої стріхи прилетіла! – похитала головою мати. – То куди ж оце, мисливче, путі тримаєте?

– За голубою кунцею йду!

– Невже ото з Туреччини аж у Чаплі за голубою кунцею?

– За нею, – кивнув Федько головою. – Випала у нас пороша. Пішов я, значить, шукати звіриноного сліду. Йду та й іду собі, коли це навстріч мені князь. «Ей ти, мисливець, – каже він, – поможи мені, бо не сплю, й не їм, і спокою не маю. Трапилась мені голуба кунця – красна дівчиця. Пособи мені спіймати тую кунцю. Десять городів тобі дам, тридев'ять скарбів золота».

– Багатий, – прокоментувала Соломія Кіндратівна.

– Пішов я по сліду. По всіх городах був, усі царства облазив – ніде не видно голубої кунці. – Федько розвів руками і тяжко зітхнув. – Немає, мов крізь землю провалилась!.. Кажу князю: «Треба іншу кунцю шукати». А князь і слухати не хоче. «Мені, – каже, – тільки Галю Козачок, бо іншої кунці й даром не хочу». Пішов я вдруге по сліду та й напав. У вашій хаті голуба кунця сховалась. І кажу я вам: віддайте за нашого князя та вашу кунцю!

Сват змовк, стомлено сопучи та спідлоба чорними очима поблискуючи...

Галя так знітилась, що не знала, що й діяти. Жарт це чи серйозно?.. Ах, яка там серйозність, звичайно, жарт. Але чому при матері? А втім, коли Вітька відважився з-за неї на дуель іти (їй і досі заздять усі чаплівські дівчата), то чому б і не пожартувати з сватанням? А гарно виспіває цей Федько. Ну й утнув же!..

– То що відповіси, голуба кунце? – звернулася до неї мати. – Чому мовчиш?

– Облиш свої витівки, Федько! – випалила дівчина і почервоніла...

– Буду я заради жартів купляти в сільмазі білу хлібину за двадцять дві копійки, коли є за шістнадцять.

– Дорога далека, то білий хліб не завадить, – розсудила мати. – А що ж це ви, мисливче, забули сказати про вашого князя?

– Та це Вітька Горобець! – відповів Федько. – Він, правда, не князь, але хлопець – о! То віддасте за нього свою кунцю?

– Як вам, свате-мисливцю, і сказати? – задумалась мати.

– Я ж не корову у вас купую. Народна мудрість ясно з цього приводу говорить: любиш – так женись!..

Мати спершу ніби й погодилась.

– А ви самі бачите, як розгубилась наша кунця. Дайте нам часу гарненько обдумати ваші слова... Та років отак через десяток і приходьте.

– Тю! Та за десять років вони можуть і розлюбитися, – вигукнув Федько... Виряджаючи свата, Соломія Кіндратівна в сінях щось насипала йому в кишеню.

– Від кунці, – шепнула, покуйовдивши сватів чубчик. – Думала, дитина... А вона вже кунця...

«Вітька + Галя»

Стояли Вітька й Федько під явором, похнюпивши голови, мов ті полководці, котрі щойно програли важливу битву.

– Ну, розумію, фіаско¹... Та Наполеону гірше прийшлося під Ватерлоо, і то витримав. Або згадай козака Байду. Турки його гаком за ребро чіпляли... А що таке десять років? Пхі – і все, коли брати в історичному масштабі.

– Добре, що хоч гарбуза не піднесли.

– А гарбузового насіння для чогось насипали повну кишеню... Але мені здається, гарбузового насіння мені для того насипали, щоб ми полужали і гарненько подумали.

Сват із молодим лузали й думали. Десять років – час величенький, але що вдієш. Треба чекати. Справжня любов все життя чекає.

– Еге! – раптом сказав Котигорошко, уважно розглядаючи явір, і з цими словами витяг з кишені складений ніжичок.

– Ти що надумав? – стривожився Вітька.

– Те, що закохані роблять, – спокійно відповів Котигорошко і видряпав на корі «Вітька + Галя».

– Для історії. Для майбутніх поколінь... А то тільки й знають: «Ромео + Джульєтта».

– Для чого ти псуєш дерево? – образився Вітька.

– А ти хочеш ніякого сліду в історії не лишити?.. Хай усі знають: «Вітька + Галя». «Вітька + Галя», або повість про перше кохання. От!

Він би й на небі написав оте «Вітька + Галя», та нема підходящої драбини.

І сниться Вітьці Горобцю дивний сон. Біжить кунія – голубі іскри розсипає. Біжить степами, ярами, лісами, а він – за нею. Голубі іскри так і сиплються, і кунія аж спалахує дивним голубим сяйвом. А він – за нею. День біжить... Два біжить... Три біжить... І вже на десятий день здогання голубу кунію. Ось-ось схопить її... А позаду пихтить Федько і хникає:

– Вітько-о, я закохався...

– І ти, Бруте²?.. І в кого?..

– Не знаю... Ще не знаю у кого, але відчуваю, що закохався.

...Спи, Вітько, справжній мужчино Великих Чапель... І не сумуй. Мав рацію Федько: ти ж не Ромео. І твоя Джульєтта мирно спить у цю ніч і, мабуть, як і ти, з нетерпінням чекає, доки спливуть десять років. І вона буде прибігати у твої сни голубою куніцею, швидкою, як вітер, і бентежною, як прекрасна казка.

Діалог із текстом

- 1 Під арештом опиняється не лише Вітько, а й Петро. Чому? Як ви сприймаєте вчинок Білого?
- 2 Чи насправді була причина для поєдинку між Вітьком і Петром? Як ви розцінюєте вміння Галі спонукати закоханих хлопців виконати замість неї важку роботу?
- 3 Дільничий міліціонер справді збирався прочитати хлопцям лекцію щодо їхньої поведінки?
- 4 Про що свідчить прихід Галі до заарештованого Вітька? Як поставився дільничий міліціонер Причепа до приходу дівчини?
- 5 Яким чином Федько виявив себе як вірний друг і рятівник заарештованого Вітька?
- 6 Яка в селі була реакція на дуель і чому авторитет Вітька в очах односельців виріс?
- 7 Що стало причиною згоди Галі піти з Вітьком у кіно?
- 8 Як саме ви розцінюєте бажання Вітька в очах Галі виглядати героєм?

¹ Фіаско – повна невдача, остаточний провал.

² Брут – Марк Юній Брут, римський політичний діяч, який завдав першого удару своєму високопоставленому другові Цезарю. Передсмертна фраза «І ти, Бруте?» засвідчила здивування Цезаря, несподіваність такого підлого вчинку від найкращого друга.

- 9 Чому біля коханої дівчини Вітько розгубився й не влад завів бесіду про дощ?
- 10 Федько порадив другові обов'язково у присутності Галі палити цигарки, щоб виглядати дорослішим і знервованим від любовних почуттів. Вітькові треба було це робити?
- 11 Хто був палієм бабусиною тину? Чи здогадувалася про це Галя? Чи знав Вітько? Чому?
- 12 З якої, на вашу думку, причини Федько виявився свідком першого поцілунку закоханої пари? Як пояснював Вітькові свою небажану для друга та його дівчини присутність?
- 13 Дайте оцінку подіям, які розвивалися під час перегляду фільму. Як ставляться закохані й сам автор до кінокартини про піратів?
- 14 Доведіть, що Федько також мріє про кохання.
- 15 Дайте свою оцінку культурі спілкування закоханих підлітків.
- 16 Завершальні розділи повісті – «Народні прислів'я про кохання» й «Турецький мисливець» – надумані, адже свататися до дівчини в чотирнадцять років жоден хлопець не буде. Проте на основі тексту доведіть, що Котигорошко поданий як людина з яскравою творчою уявою, а Вітько – як романтик.
- 17 Детально розкажіть про сватання від імені Вітька, Галі або від імені її мами. Чому оцінка сватання й Федька у ролі свата цими персонажами буде різною?
- 18 Опишіть матір Галі Соломію Кіндратівну. Як ви розумієте її слова: «Думала, дитина... А вона вже куніця...»? Чи справді закоханість означає, що дитина стає дорослою?
- 19 Розділ «Ой співали цвіркуні, заливалися...» – найліричніший у повісті. Доведіть це. Чому цей розділ закінчується гіперболою: «І здригнулась планета Земля...»?
- 20 Яким чином проявляється авторська позиція у творі? Знайдіть у «Літературознавчому словнику», поданому в розширеному варіанті підручника під QR-кодом, визначення терміна «авторська позиція».
- 21 Поміркуйте, чи засоби сміху допомагають краще розкрити образи Вітька й Федька. Підтвердіть свою думку цитатами.

Діалоги текстів

- 1 Як і в творі Ніни Бічуї, в повісті В. Чемериса події відбуваються в середині 60-х років минулого століття. Чому ж герої цих українських прозаїків і їхні юнацькі проблеми дуже цікаві й актуальні для вас зараз, якщо від того часу минуло понад п'ятдесят років? Чи в любовних почуттях юних за такий великий проміжок часу відбулися якісь зміни?
- 2 Зіставте першу любов героїв повісті «Шпага Славка Беркути» Ніни Бічуї з почуттями закоханої пари в щойно прочитаному творі «Вітька + Галя, або Повість про перше кохання».

Мистецькі діалоги

- Розгляньте картину українського художника Миколи Пимоненка «Свати» й доведіть, що народний обряд сватання великою мірою відбувався саме так, як його намагався відтворити Федько.

Микола Пимоненко.
Свати (1893) ►

